Sata

PANELĖ

IVAS ANDRIČIUS

IVAS
ANDRIČIUS

PANELĖ

Romanas

Iš serbų kalbos vertė
Stasys Sabonis

SaTa

VILNIUS 1994

UDK 886.1 - 3
An 38

Versta iš:
Ivo Andrič. Gospodica.
Sabrana dela Ive Andriča.
Prosveta, Beograd. 1991.

ISBN 9986 – 20 – 009 – 1

"Jeigu dirbi, Dieve tau padėk!
Bet jeigu tavo širdis aplieta vašku,
tada — prakeikimas!"

Janko Veselinovič

"Visada buvo ir bus prakeikti pinigai,
kurie nepanaudojami visų žmonių
gerovei."

Sima Milutinovič–Sarailija

Vieną 1935 metų vasario paskutiniųjų dienų visi Belgrado laikraščiai paskelbė žinutę, kad Stiškos gatvės 16a name rasta negyva šių namų savininkė Raika Radakovič. Ji buvo kilusi iš Sarajevo, šiuose namuose apsigyveno daugiau kaip prieš penkiolika metų, garsėjo kaip keisto būdo, užsidariusi ir nepaprastai šykšti senmergė. Apie jos mirtį pirmas sužinojo šios gatvės laiškanešys. Kadangi dvi dienas neprisiskambino, apėjo aplink namą, iš kiemo pusės pro langą pamatė ją gulinčią aukštielninką ir pranešė policijai.

Tais laikais spauda daug vietos skirdavo kriminalinei kronikai. Visi dienraščiai žmogžudysčių, nelaimių, kruvinų įvykių vaizdais stengdavosi sužadinti žmonių smalsumą, kad būtų labiau perkami. Ir žinią apie senos panelės mirtį laikraščiai išspausdino didžiulėmis raidėmis matomoje vietoje: "Ar tai ne žmogžudystė?", "Vyksta tyrimas",

"Mūsų korespondentas įvykio vietoje". Tačiau šį kartą spaudai nepavyko pateikti ilgų aprašymų su šiurpiomis smulkmenomis ir nuotraukomis. Į Stiškos gatvę nuvykusi komisija greitai ir aiškiai nustatė, kad apie nužudymą negali būti kalbos, senoji panelė mirė nuo infarkto, namuose nieko neliesta, nepastebėta nei įsilaužimo, nei vagystės pėdsakų.

Kai tik buvo paskelbta apie senmergės mirtį, Stiškos gatvėje pasirodė žinomas Belgrado pirklys Džordžė Hadži–Vasičius su žmona. Tai buvo vieninteliai velionės giminaičiai Belgrade. Jie, kaip artimiausi giminės, suruošė laidotuves ir perėmė savo žinion namus, kol bus nuspręsta dėl palikto turto.

Laikraščiai daugiau niekada neberašė apie Raiką Radakovič. Nei jos gyvenimas, nei mirtis niekuo negalėjo sudominti smalsuolių skaitytojų, tačiau apie tikrą jos likimą papasakos tolesni šios knygos puslapiai.

I

Dangus viršum Belgrado erdvus, aukštas, permainingas ir visada gražus: ir giedriomis žiemos dienomis su šalčio prašmatnybėmis, ir per vasaros liūtis, kada jis visas virsta vientisu tamsiu debesiu, kuris genamas pašėlusio vėjo neša lietų, sumišusį su Panonijos žemumos dulkėmis, ir pavasarį, kada, atrodo, ir jis žydi, kaip viskas žydi žemėje, ir rudenį, kada apsunksta nuo rudens žvaigždžių spiečių. Jis visada gražus ir turtingas, tarsi atpildas šiam nuostabiam miestui už visa, ko jame nėra, ir paguoda už tai, kas yra, bet nereikėtų, kad būtų. Tačiau prašmatniausiai dangus viršum Belgrado atrodo saulėly-

džiais. Rudenį ir vasarą jie neaprėpiami ir ryškūs kaip dykumų miražai, žiemą prislopinti tamsių debesų ir rausvų rūkų. Ir visais metų laikais labai dažnai būna dienų, kai vakaro saulės, skęstančios į slėnį tarp dviejų upių prie Belgrado, spinduliai atsimuša aukštai dangaus kupole, lūžta ir pažyra raudonu spindesiu po visą miestą. Tada saulė akimirką rausvai nudažo ir atokiausius Belgrado užkaborius, blyksteli languose ir tų namų, kurie šiaip retai mato saulę.

Panašiai saulėlydžio žara vieną 1935 metų vasario pavakarę nutvieskė apleisto namo fasadą Stiškos gatvėje. Sparčiai plečiantis šiai gatvei, susiplakė namų numeracija — dviem namams teko šešioliktas numeris, ir vieną iš jų reikėjo pažymėti šešioliktu "A". Šis numeris atiteko žemam geltonam namui, iš abiejų pusių suspaustam modernių aukštų naujųjų laikų pastatų. Tasai žemas neišvaizdus namukas stovi dar nuo Balkanų karo metų, kai ši vieta buvo laikoma tolimu užkampiu. Kvadratinis metras žemės čia kainavo vieną dinarą, vienaaukščiai namai stovėjo atokiai vieni nuo kitų, atskirti didelių sodų, pagal savininkų poreikius ir skonį arba išsikišę į gatvę, arba įtraukti giliai į kiemą. Tada namų numeracija neturėjo didelės reikšmės. Visi žinojo, kur kieno namas, jeigu ne pagal pavardes, tai bent iš matymo pažinojo vienas kitą. O jeigu ir nepažinojo, prireikus lengviau susirasdavo vieni kitus negu šiandien.

Tokių prieškarinių namų nuošaliose Belgrado gatvėse yra pakankamai daug. Visi jie panašūs, bet ne dydžiu, o išvaizda, statybine medžiaga ir vidaus įrengimu. Du ar keturi langai žvelgia į gatvę, iš to gali spręsti, du ar trys jame kambariai. Po langais ant tinkuotos sienos nupieštas koks nors senesnis motyvas arba supaprastintas

Crna Travos meistrų geometrinis ornamentas. Geležiniai vartai, kurių aukštutinė dalis iš pintos vielos ir nusmailintais virbais pačiame viršuje, veda į nedidelį smulkiais akmenimis grįstą kiemą su siaura gėlių lysve išilgai sienos, ant kurios raitosi vynuogienojai arba vijoklinė rožė. Čia pat per vidurį priebutis su vienu ar dviem akmeniniais laipteliais, viršum priebučio — gontinis stogelis, pasiturinčių žmonių jis iš storo matinio stiklo. Toliau už namo — sodas su riešutmedžiu viduryje, dažnai ir šulinys šalia jo; ankstyvosios slyvos ir abrikosų medžiai atitveria sodą ir kiemą nuo kaimynų. Kambarių išdėstymas visuose namuose panašus: didelis prieškambaris, trys ar keturi kambariai ir virtuvė.

Tie vienodi namai dabar skiriasi savo išore. Vieni nutinkuoti ir išbaltinti, gerai prižiūrimi, nuolat remontuojami; geležiniai vartai nudažyti šviesiais aliejiniais dažais; langai švarūs ir užtraukti plonomis baltomis užuolaidomis. Viskas rodo, kad jų gyventojai neatsilieka nuo laiko, dirba, stengiasi, kažko siekia ir kažką gauna iš gyvenimo. Kiti atvirkščiai — apleisti, bjaurūs. Stogo kraštai aptrupėję, latakai išsikraipę, dažai išblukę, langų karnizai ir ornamentai sulūžę. Sienos po langais aptaškytos gatvės purvu, išmargintos vaikų keverzonių. Pro langus matyti netvarka viduje — skurdas arba paprasčiausias apsileidimas.

Namas, pažymėtas šešioliktuoju "A", priklausė prie pastarųjų. Jame tik du langai. Į akis krinta stiprūs metaliniai langų skersiniai, kurie visam namui teikia niūrią kalėjimo išvaizdą. Galima pagalvoti, kad namas tuščias ir laukia pirkėjo, kuris, nusipirkęs jį, čia negyvens, bet nugriaus ir jo vietoje pastatys naują ir didelį, panašų į tuos, kurie stovi kairėje ir dešinėje pusėje. Tačiau gerai įsižiūrėję

pamatysite, kad už vieno iš šių langų be užuolaidų sėdi senyva moteriškė — sėdi tarsi sustingusi, palinkusi, susikaupusi, įbedusi žvilgsnį į vieną tašką, kaip paprastai sėdi moterys prie rankdarbio. Tai panelė Raika Radakovič.

Seni Stiškos gatvės gyventojai, kurie įsikūrę čia dar nuo tų laikų, kai nebuvo naujų kelių aukštų namų ir naujų nepažįstamų žmonių juose, žino ir jos vardą, bet visi nuo seno vadina tiesiog Panele.

Ji atsikėlė čia iš Sarajevo tuoj pat po 1919 metų išsivadavimo; nusipirko šitą namą ir gyveno su motina, kuri po dvejų metų pasimirė. Nuo to laiko ji viena, be šeimos, be tarnaitės ir, galima sakyti, be jokių lankytojų ir be draugų. Iš ko gyvena? (Tai pirmas ir pagrindinis klausimas, kuris čia keliamas kiekvienam naujam gyventojui ir be paliovos kartojamas, kol nesurandama arba neišgalvojama atsakymo į jį.) Ir Stiškos gatvės senbuviai kažkokiu būdu sužinojo, kad Panelė gyvena iš rentos ir taupymo. Vieni tvirtino, kad ji labai turtinga ir miega ant pinigų, o kiti — kad ji vargšė ir labai skursta. Pagaliau jau daug metų šiame margame pasaulyje niekam nerūpi toji vieniša sena panelė.

Pastaraisiais metais Panelė retai pasirodo. Tik retkarčiais nueina į turgų Kaleničiaus aikštėje arba žiemą, kaip dabar, nukasa sniegą nuo šaligatvio priešais namą. Tai aukšta, liesa apie penkiasdešimties metų senmergė. Jos veidas pageltęs, išvagotas daugybės raukšlių. Tos raukšlės nepaprastai gilios, o ant kaktos, ties pat nosimi jos kertasi ir sudaro taisyklingą trikampį, kuris jungia tankius antakius. Kiekvienos raukšlės dugne tarsi juodos nuosėdos tvylo siauras šešėlis. Dėl to veidas atrodo tamsus ir kupinas kančios, jo nepraskaidrina ir akių žvilgsnis, nes iš jų dvelkia tamsa. Tačiau ji laikosi tvirtai, joje nepastebėsi

to netikrumo, kuris būdingas vienišiems liguistiems ir neturtingiems žmonėms, o eigastis ryžtinga ir smarki. Juodu švarkeliu ir nepaprastai ilgu sijonu, kokių šiandien niekas nedėvi, sunešiotais bateliais ir storomis kojinėmis, su nerta vilnone kepuraite ant pražilusių plaukų — jos apsirengimo neįmanoma priskirti jokių laikų madai. Mūsų kartos žmonės, kurie labai skuba gyventi ir nuolatos kažkur bėga, beveik ir nepastebi tos keistos aukštos, juodos moters.

Ir tą vasario pavakarę Panelė sėdėjo prie lango ir adė kojines. Po pietų ji turėjo eiti tvarkyti kažkokių reikalų, bet sugrįžo sužvarbusi ir sušlapusi nuo vasario vėjo, nešančio lietų ir sniegą. Nusiavė senus kaliošus ir nusivilko įmirkusį juodą ilgą žieminį storos kariškos gelumbės apsiaustą. Paėmė senovinį pastovą "kleiderštoką", patraukė jį iš kampo į prieškambario vidurį ir pakabino savo apsiaustą, kad greičiau išdžiūtų. Taip jis ir stovėjo tarsi aukštas vyras be galvos, įžengęs į namus ir sustojęs vidury prieškambario. Paskui Panelė įėjo į kambarį, kuris jai sužvarbusiai pasirodė šiltas, pasiėmė savo rankdarbį ir atsisėdo.

Saulėlydžio žara, kuri ties Belgradu, man regis, trunka ilgiau negu ties kitais miestais, apšvietė ir Panelės namo langus. Tokioje rausvoje paskutinių nematomų saulės spindulių šviesoje gal netgi geriau dirbti, ypač jeigu žmogus priglunda prie pat lango. Tuo tarpu kambario gilumoje jau prasideda prieblanda. Toje prieblandoje matyti nedidelė geležinė krosnis ir keli baldai: spinta, lentyna ir medinė lova, užtiesta dramblio vilnos antklode. Viskas kambaryje — ir sienos, ir baldai — liudija, kad jų šeimininkė nevalyva ir apsileidusi, tartum čia gyventų aklas žmogus arba visiškai abejingas šio pasaulio daiktams ir naudojasi jais tiek, kiek būtina; jam nerūpi, kur koks daiktas stovi ir kaip atrodo. Belgrado saulėlydžio atspindžiai skurdžius

ir apleistus būstus daro dar nykesnius, lygiai kaip gražiai apstatytus ir prižiūrimus — dar jaukesnius.

Šitame nelinksmame kambaryje Panelė praleidžia daugiausiai laiko, nes tai vienintelė šildoma patalpa. Čia ji miega, čia būna per dieną, čia dirba, čia nedidelėje krosnelėje verda savo pietus, tuo pačiu metu ir vakarienę. Panelė negaišta laiko tokiems darbams kaip kambario tvarkymas ir valgio gaminimas. Jau vien dėl to, kad apskritai nemėgsta išlaidų, net to daiktavardžio — išlaidos — nevartoja jokiais atvejais ir jokiomis aplinkybėmis. Kitas dalykas yra darbas, kuriuo ji dabar užsiėmusi,— adymas. Šis darbas malonus ir naudingas; tiesa, adant sugaištama daug laiko ir varginamos akys, bet sutaupoma visa kita; o laiko ir akių žmogus turi į valias, šiaip ar taip, daugiau negu ko nors kito. "Adymu ir taupymu laikosi namai", prisimena ji seną liaudies priežodį, sėsdama prie lango ir imdama savo sudėvėtą, jau kiek kartų adytą kojinę, o paskui dar nesąmoningai daugybę sykių kartoja žodžius — adymas ir taupymas!— kaip jaunos merginos, ką nors dirbdamos, tyliai kartoja savo mėgstamos dainos melodiją ir žodžius, kurie šiaip nieko nereiškia ir kuriuos jos įsiminė nežinia iš kur ir kada, bet kurie tiksliai išreiškia slapčiausius jų troškimus.

Adymas! Tai palaima! Tai tikra, nuolatinė kova ir varginančios grumtynės su stipriu nematomu priešu. Toje kovoje būna nuobodžių, sunkių, beviltiškų akimirkų, pasitaiko pralaimėjimų ir nusivylimų, bet dar daugiau šviesių valandėlių, švento atsidavimo ir pergalingo pasididžiavimo. Susidėvi arba praplyšta šlepetė ar baltiniai — ir daikto, regis, nėra kur dėti: nei nešioti, nei išmesti. Tačiau čia, kur kitos moterys neįstengia atsispirti tai visagalei jėgai, verčiančiai išlaidauti ir lydinčiai kiekvieną

žmogų, kiekvieną jo žingsnį tarsi prakeikimas, užgriuvęs jį su pirmųjų tėvų nuodėme, čia Panelei tik prasideda tikroji kova, čia jai atsiskleidžia skausmingos ir tolimos, bet spindinčios didžiųjų pergalių perspektyvos. Visas savo tylias ir nematomas, bet stiprias ir atkaklias mergystės jėgas ji sutelkia į tą daiktą ir neišleidžia jo iš rankų ir akių, kol bus suadytas ir vėl bus galima ilgai naudoti. "Kita mano vietoje išmestų, o aš nieko neišmetu. Aš neturiu ko išmesti." Taip kalba pati sau Panelė ir išdidžiai, su meile žvelgia į šlepetę, išgelbėtą, išplėštą iš nelemto priešo, kuris mus graužia, slegia, drasko ir žlugdo. Tiesa, toji šlepetė pasidarė nebegraži, siaura ir kreiva, trina, drasko koją, bet tai niekis palyginti su tuo pasitenkinimu, kurį teikia pergalė ir taupymas. Tegu sau žeidžia koją, tegu skauda — tai saldus skausmas, laimę nešanti žaizda. Ji pasiryžusi iškentėti daug daugiau. O grožis jai visų mažiausiai rūpi. Grožis yra brangus, pašėlusiai brangus, pražūtingas ir apgaulingas daiktas. Nėra pragaištingesnio švaistūno ir didesnio apgaviko negu jis. Ji niekada per daug jo nemėgo ir vengė, ir gyvenimo patirtis rodo, jog buvo teisi. Ji niekada negalėjo suprasti, kodėl žmonės mato tokį didelį skirtumą tarp to, kas gražu, ir to, kas negražu, kodėl jie atsiduoda tam, kas vadinama grožiu, ir dėl to gadina sveikatą, leidžia pinigus — galingus, šventus, didžius pinigus, kurie yra aukščiau visko ir kuriems joks grožis nė iš tolo negali prilygti. Tačiau dabar, bėgant metams, kai vis labiau ir aiškiau atsiskleidžia neįsivaizduojamas begalinis taupymo žavesys ir malonumas, ji vis labiau pradeda neapkęsti grožio kaip erezijos, kaip pikto, konkuruojančio stabo, kuris veda žmones į apgailėtinus šunkelius ir atitraukia nuo vienintelės ir tikros dievybės — nuo taupymo. "Adymas" — tai tyli, tikra malda

tai dievybei. Adyti — tai kovoti su žūtimi, padėti išsilaikyti amžinybei. Todėl tas nepastebimas ir smulkus darbas toks didus ir šventas, teikiantis širdžiai ramybės ir pasitenkinimo. Dėl to verta ir pasikamuoti, kai ko atsižadėti ir pakentėti.

"Adymas!" Tai palaima. Panelė tai žino, nes daug gyvenime kentėjo ir turėjo iš to daug pasitenkinimo. Ir kodėl žmogui nepakentėti, jeigu žino, jog tuo išvengia blogio ir įgyja kur kas daugiau gero? Žmogus nebūtų protinga būtybė, jeigu negalėtų pamatyti, kaip naudinga ir tikra šitaip gyventi. Kokios menkos kančios ir praradimai, kuriuos patiriame tarnaudami taupymui, palyginti su tuo, ką jis mums duoda ir nuo ko išgelbsti. Jis palaiko mūsų egzistenciją, nuolatos turtina mus ir tarytum padaro amžina tai, ką mes turime; jis saugo mus nuo išlaidavimo, pražūties ir anarchijos, nuo skurdo, nuo nelaimės, kuri galų gale ateina ir kuri yra juoda ir baisesnė už mirtį, nuo tikro pragaro žemėje. Ir jeigu žmogus pagalvotų, kaip viskas aplinkui nuolat dyla, kaip viskas nyksta, griūva ir eina į pražūtį ir kokios menkos jo pajėgos, kad galėtų kovoti su tuo, tada jis sutiktų kentėti, daug ko atsižadėti, kad tik atsispirtų tai blogybei; tada jam gėda būtų ilsėtis, tuščiai leisti laiką, tada atsisakytų skanesnio kąsnio, prabangos ir išlaidavimo. Ši begalinė kova reikalauja fantastinės kankinio dvasios.

Nuo šių pakilių minučių Panelę pradeda krėsti drebulys. Virpančiomis rankomis įbeda adatą į kojinę, sustingusiais sąnariais sunkiai keliasi ir eina pakurstyti ugnies krosnelėje. Iš tiesų tai ne ugnis, bet silpna liepsnelė, kuri niekada nespėja sušildyti kambario, tačiau Panelei atrodo, kad ji ryja malkas ir anglis kaip Vezuvijus ar Etna, ar koks Amerikos ugnikalnis, kurio pavadinimo nebeprisimena,

bet žino, kad jis savo liepsna dar daugiau suryja negu šie garsūs vulkanai. Prieina ir ruošiasi įmesti dar truputį anglių, bet tuoj pat susitvardo, tartum būtų norėjusi padaryti kažkokią didelę ir nepataisomą blogybę; ji sukanda dantis, ryžtingai grįžta į savo vietą ir toliau ado kojinę. Patenkinta savimi ir šiuo pasauliu, kuriame visada galima ką nors sutaupyti. (Ji prisimena, jog kažkada skaitė laikraštyje, kad kareivinėse žiemos mėnesiais nustatyta temperatūra 15° C.) Galvodama apie tai, beveik nejaučia šalčio. Ją šildo tas sutaupytas semtuvėlis anglių. Tačiau jos rankos pamėlusios, lūpos pilkos ir nosis raudona. Tarpais ima krėsti vidinis virpulys. Bet Panelė nepasiduoda ir nepalieka savo vietos. Ir geri, narsūs kariai pavojaus akimirkomis neišvengia baimės drebulio, tačiau susitvardo ir žengia į priekį.

Taigi ir Panelė darbuojasi ir kamuojasi, bet nepasiduoda. Sušalusi ir sustirusi ji įtvirtina susidėvėjusią kojinės vietą, atsargiai pertraukia siūlą tarp praretėjusių gijų, adata vieną giją užkabina, kitą praleidžia, vieną užkabina, kitą praleidžia, taip iš eilės pirmyn ir atgal, kol užado ir sutvirtina tą pratrintą vietą.

Ir tada, kai apžiūri kojinę, ją nuo galvos iki kojų tarsi kažkokia šiluma užlieja įsitikinimas, jog namų buhalterijoje į pozityviąją pusę gali būti įrašytas dar vienas objektas. Ir dar daugiau: kad didžiojoje kovoje su nuostoliais, žala ir išlaidomis laimėta dar viena pergalė ir kad didžiojoje visatos galerijoje, kuriai visada gresia pavojus, užtaisytas dar vienas klastingas plyšys. Ir dažnai laimingomis akimirkomis tas įsitikinimas virsta pergalingu džiūgavimu.

O paskui ateina eilė kitai skylei — toje pačioje ar kitoje kojinėje. Kiekviena skylė iš pradžių atrodo beviltiška ir nepataisoma. Tačiau Panelė kiekvieną kartą švenčia

pergalę. Taip praeina valandos prie monotoniško ir nuobodaus darbo. Tačiau jis tik atrodo monotoniškas. Iš tikrųjų adata gaudydama gijas ir traukdama pro jas siūlą Panelė duoda valią savo vaizduotei, prisiminimams, mintims ir svajonėms. Taip nuo gijos prie gijos per vakarą praplaukia visas jos gyvenimas...

Apie vaikystę, tą ankstyvąją vaikystę, apie kurią filosofai ir poetai kalba kaip apie laimingiausią žmogaus gyvenimo laikotarpį, apie tą nekaltą metą, kai žmogus neturi supratimo, nei kas tai yra pinigai, nei kaip jų gauti, nei kaip išvengti nuostolių, Panelė nieko nežino. Jai tai tuščia bespalvė vieta. Jai gyvenimas prasidėjo, kai turėjo penkiolika metų. Prasidėjo sunkią ir skaudžią valandą.

Tai buvo prieš trisdešimt metų. Jos tėvas Obrenas Radakovičius tada buvo vienas geriausių Sarajevo pirklių. Gimė jis ne Sarajeve, bet Kraišnike. Jaunas būdamas, prasidėjus Austrijos okupacijai, tuojau pat atvyko į Sarajevą ir susiklosčius palankioms aplinkybėms greitai tapo žinomu žmogum. Vedė gražią ir švelnią šviesiaplaukę Radoiką iš senos kilmingos sarajeviečių Hadži–Vasičių giminės. Tai padėjo jam įsitvirtinti prekyboje. Netrukus vienoje iš pagrindinių Sarajevo gatvių Čiurčiluke atsirado pirklio Obreno parduotuvė. Jis daugiausia vertėsi didmenine kailių prekyba, bet savo veiklą plėtojo ir kitose šakose. Tapo vienu pagrindinių pirmojo Kovačičių alaus bravoro akcininkų ir įvairių valdybų nariu.

Panelė prisimena savo tėvą, bent jai taip atrodo, nuo labai senų laikų. Ankstyviausiuose jos atsiminimuose jis — pagrindinis ir svarbiausias asmuo. Tačiau mintyse visada mato jį tokį, koks buvo paskutiniaisiais savo gyvenimo metais. Tada jie gyveno naujame erdviame name ant

paties Miljackos kranto žemiau protestantų bažnyčios. Ji mokėsi ketvirtoje mergaičių gimnazijos klasėje. Aiškiai mato jį ir matys tokį iki paskutinės gyvenimo akimirkos: aukštą, stotingą, liekną, liesą; žilstelėję ūsai, smilkiniai visiškai balti. Ant galvos puscilindris; šviesiai pilkas kostiumas, baltutėliai krakmolyti aukšta apykakle marškiniai, šilkinis kaklaraištis mėlynais ir juodais dryžiais. Ant krūtinės auksinė grandinė, ant pirštų du platūs aukso žiedai — sutuoktuvių ir prekybininko,— kieti marškinių rankogaliai susegti auksinėmis sąsagomis. Kai eina gatve stotingas ir išdidus, atrodo tarsi paminklas, kuris negali nei pasilenkti, nei atsisėsti. Veidas iškilmingas ir rimtas. Jis nesijuokia ir nekalba, tik trumpai nurodinėja ir įsakinėja. Ir tasai žmogus, jos akimis, didelis ir nuostabus, buvo jos tėtis; po pietų ir vakarienės, kai jai buvo šešeri metai, pasisodindavo ant kelių, glostydavo plaukus ir klausdavo maloniu balsu:

— Ką šiandien veikei, dukrele?

Kol ji pasakoja apie tos dienos savo darbelius ir nutikimus, jis žiūri kažkur pro langą, girdėdamas vien tik jos čiauškesį. Tačiau jai atrodo, kad tėvas dėl savo didybės kaip reikiant nesiklauso jos, o tik susimąstęs žiūri pro langą kažkur į tolį. Pagaliau jis taip elgiasi ir su suaugusiais. Jis niekada nieko nekalba apie save, tik klausinėja ir išsiblaškęs klausosi atsakymų kaip žmogus, kuris seniai viską žino, ką jam kiti gali pasakyti, ir kuris per tą laiką, kol jie kalba, galvoja, ką kiti žmonės atsakys į jo klausimus.

Tas jos didis ir galingas tėtis visada buvo vienodas, bent taip jai atrodė, be jokių žmogiškų silpnybių ir smulkių poreikių, be rūpesčių ir sunkumų, kurių kiekvienas turi; o gilios veido raukšlės ir žili plaukai — ypatingo orumo ir nepaprastos didybės požymiai. Tik Olimpo dievai, apie

kuriuos ji tą rudenį pradėjo mokytis mokykloje, galėjo būti panašūs į jį, bet nevisiškai susilyginti.

Ir kaip tik tą rudenį visai netikėtai jos tėtis buvo nuverstas nuo pjedestalo. Tai pakeitė ir sulaužė ir jos likimą. Kaip giedra diena kartais staiga apniūksta, taip ir jos tėčio veidas patamsėjo. Dabar jis daugiau sėdėjo namie, pas jį pradėjo vaikščioti kažkokie žmonės, užsidarydavo su juo kambaryje, ištisas valandas šnibždėdavosi ir skaičiuodavo.

Jos motina ponia Radoika, geraširdė blondinė, švelni ir silpna moteriškė, nieko jai negalėjo paaiškinti. Vis dėlto reikalai išaiškėjo ir užgriuvo ją visu savo sunkumu. Dėl kažkokių smulkmenų ji mokykloje susikivirčijo su viena iš savo draugių, apkūnia ir įžūlia mergaite, kuri, kaip ir visi turtingųjų išsišokėlių vaikai, lengvai svaidosi žodžiais. Vaikai dažnai pasako tai, apie ką suaugusieji tik pagalvoja. Toji pagal amžių pernelyg stambi ir nerangi mergaitė žaisdama pargriuvo ir Raika iš jos pasišaipė. Tada ji visa išraudusi ir įtūžusi atsistojo ir visiems girdint išpoškino:

— Ko šaipaisi? Šaipykis iš savo tėvo, jis aukštai šoko, žemai krito.

Raika staiga surimtėjo, lyg būtų išgirdusi Dievo vardą.

— Mano tėtis niekada nekrenta!

Tada storulė kandžiai nusikvatojo:

— Tavo tėtis bankrutavo. Visi taip kalba. Ir ne tik pats parkrito, bet ir kitus nusitempė žemyn. Klausk, ko nori.

To trumpo ir kvailo kivirčo mokyklos kieme ir tų keistų pirmųjų užgaulių žodžių ji niekada nepamiršo. iie visą laiką ir vėliau aitrino seną žaizdą.

"Bankrotas!" Jos tėtis krito iš savo aukštybių, visi apie tai šneka, tik ji viena nieko nežino ir nenujaučia. Koks

tas kritimas ir kur jis baigiasi? Kas nutinka tiems, kurie krenta? Juo labiau kad jos tėtis turėjo kristi iš tokių didelių aukštumų.

Tą dieną ji parėjo namo su raukšlele tarp antakių, atidžiai pažiūrėjo į savo motiną, kurią jau tada laikė silpna ir tarsi vaikas nieko nesuvokiančia būtybe, ir pirmą kartą nuėjo pas tėvą kaip subankrutavusį žmogų. Kaip, kur, kodėl taip įvyko, ji negalėjo susigaudyti, bet dabar pamatė, kad vis labiau pasitvirtina toji baisi ir neįtikima žinia. Tomis dienomis tėvas niekur nėjo iš namų, pas jį pradėjo lankytis daktaras. Jis nėjo iš savo kambario, su buhalteriu Vesa ruošė kažkokius sąrašus ir popierius, apie kažką kalbėjosi su buvusiais savo kompanionais. Paskui ir jie paliovė lankytis. Užeidavo tik daktaras ir artimiausi giminaičiai. Motina ištisom dienom verkė. O kai pirmą kartą užkūrė didelę iš molio drėbtą krosnį, tėtis atgulė. Parėjusi iš gimnazijos Raika sėdėdavo prie jo lovos. Jis buvo sulysęs, pajuodęs, nesiskutęs, pliku kaklu su atsikišusiu Adomo obuoliu, karščiuojančiomis akimis. Pats nieko nepasakojo, o ji nedrįso klausinėti. Ji tik jautė, kad turi būti šalia, ir sėdėjo sustingusi, kietai sučiaupusi sausas lūpas, su negilia, jau niekada nebeišnykusia raukšle tarp antakių.

Vieną iš tų žiemos dienų ji davė neįprastą ir savo gyvenime lemtingą įžadą. Tėvas pasišaukė ją arčiau, vargais negalais kiek pasikėlė, paglostė jos plaukus kaip kadaise ir tarė ramiu balsu:

— Noriu, dukrele, su tavim pasikalbėti, maniau, kad ištversiu, pakilsiu... ir nepaliksiu tavęs šitaip. Tačiau nieko iš to neišeina! Tu protinga, mano dukrele, ir privalai viską žinoti, ir ateis laikas, kai geriau suprasi. Ne, nereikia verkti, klausykis ir įsidėmėk, ką tau tėtis pasakys. Nuo

šiol tu pati sau būsi ir tėtis, ir mama, juk žinai, kokia mama gera, bet silpna. Nenoriu jums užtraukti gėdos, todėl atlikau ir tas pareigas, kurių neprivalėjau, tą gerai atsimink, bet negaliu jums nieko daugiau palikti, tik šį namą, kuriame gyvename, parduotuvę Čiurčiluke ir draudimo sumą, kurią galėsi paimti, kai sulauksi aštuoniolikos metų, "Adrijos" banke. Tai bus tavo kraičiui ar šiaip gyvenimui, kaip pati norėsi ir apsispręsi. Nereikia verkti, tu esi protinga mano dukra, viską gražiai ir protingai apgalvosi ir patvarkysi. Pirklys Michailas, mūsų kūmas, bus tavo globėjas; klausyk jo ir gerbk, bet pati jau dabar pratinkis mąstyti ir viską spręsti savo galva.

Tėvas kilstelėjo ant alkūnių, prisikišo prie pat jos ausies ir ėmė ramiu ir iškilmingu balsu kalbėti neįprastais žodžiais apie keistus dalykus. Tik tramdomas skausmas tarpais nutraukdavo jo kalbą. Tai buvo vienas tų monologų, kuriuos žmonės sako didžiulės kančios akimirkomis arba mirties valandą, kai pasaulį ir žmones mato apšviestus vienpusiška ypatinga šviesa. Ji klausėsi sausomis akimis, neverkdama ir neaimanuodama, sukrėsta didingos akimirkos, kai prieš ją skleidėsi miglota, bet tikra žmogaus gyvenimo visuomenėje paslaptis.

— Lieki viena, nes ne motina rūpinsis tavimi, bet tu ja, todėl gerai įsidėmėk, ką tau pasakysiu. Privalai žinoti ir niekada neužmiršti, jog žmogus, kuris nemoka tvarkyti savo pajamų ir išlaidų santykio, kaip to reikalauja gyvenimas, iš anksto pasmerktas pražūčiai. Jeigu jis to nemoka, nepadės nei palikimas, nei pajamos, nei santaupos! Tavo pajamos nepriklauso vien nuo tavęs, jos priklauso ir nuo daugelio kitų žmonių bei aplinkybių, o taupumas — tik nuo tavęs. Taupymui turi paskirti visą savo dėmesį ir visas jėgas. Čia turi būti negailestinga ir sau,

ir kitiems. Nepakanka atsisakyti savo norų ir poreikių — tuo nedaug sutaupysi; visų pirma reikia visiems laikams užmiršti vadinamuosius aukštus sumetimus, vidinius poniško prašmatnumo, kilniadvasiškumo ir atjautos polinkius. Kiekvienas, kas į mus kreipiasi, tikisi pasinaudoti tomis mūsų silpnybėmis: jie ryja visus mūsų sugebėjimų ir pastangų vaisius, jie dažniausiai yra mūsų amžino skurdo ir visiškos pražūties priežastys. Visa tai reikia ryžtingai išrauti iš širdies, nes taupumas yra negailestingas kaip pats gyvenimas. Aš savo gyvenime kitaip galvojau ir dariau atvirkščiai. Todėl ir bankrutavau. Tačiau dabar, kai praregėjau, norėčiau, kad mano nuosmukis būtų tau pavyzdys ir perspėjimas. Žinau, kad viskas tavyje ir visi aplink tave įkalbinės ir vers tave elgtis kitaip, bet nieku gyvu nenusileisk. Darbuokis kiek gali ir kaip nori, bet taupyk, taupyk visada, visur, nieko nepaisydama. Mūsų toks gyvenimas — neišsilaikysi ir nepraturtėsi iš darbo, to pasieksi tik taupymu. Žinok, jog žmonės geri ir sąžiningi tik su tais, kurie nuo jų nepriklauso ir nieko nereikalauja, bet kai tik patenki į jų priklausomybę, viskas baigiasi, viskas prapuola — ir Dievas, ir sąžinė, ir giminystė, ir bičiulystė, ir dėmesys bei pagarba. Lieka tik tai, ką stipriai laikai savo rankose, ir kuo išmaningiau bei atkakliau ginsi savo nuosavybę, tuo sunkiau bus tave įveikti. Gerai atsimink: mūsų jausmingumas ir atjauta — tiktai mūsų silpnybės, jomis taikosi pasinaudoti visi aplinkui. Įprask nuo mažų dienų nesidžiaugti, kai tave giria, ir nė kiek nesigraužti, kai vadina šikšna, beširde ir savanaude. Visų pirma tai ženklas, jog reikia būti atsargiam, antra, kad eini teisingu keliu. Neturės tarp žmonių pasisekimo tas, kas yra geras ir dosnus, o turės tas, kas sugeba būti nei vienu, nei kitu, tada jam žmonės nieko nepadarys.

O dosniuosius ir geruosius žmones giria todėl, kad kiti gyvena iš jų nuskurdimo. Bet tu iš anksto įprask nesusižavėti žodžiais. Žiūrėk į daiktų esmę, o jų pavadinimus palik žmonėms, kurie juos sugalvojo, norėdami apdumti tau akis. Kas gerbia save ir gina savo turtą, tą visi gina ir gerbia; kitkuo negali pasikliauti. Todėl žiūrėk, kad tavo turtas niekada, nė vieną akimirką nebūtų priklausomas nuo kitų žmonių geros valios. Skaudu, kad turiu palikti tave tokią jauną ir nepatyrusią šiame pasaulyje, kurį aš pats tik dabar, gyvenimo pabaigoje, pažinau, bet tu gali palengvinti tą mano skausmą, jei matysiu, jog supratai mano pamokymus, ir duosi žodį, kad atsiminsi juos ir visada jų laikysies.

Ligonis staiga užspringo, o mergaitė, negalėdama sulaikyti ašarų, pravirko; tada jis prisitraukė ją prie savęs, ir šitaip tėvo apglėbta, visa virpėdama ji prisiekė, jog griežtai ir negailestingai taupys, ar gyvendama su motina, ar ištekėjusi, ar likusi vieniša, kokia linkme bekryptų jos likimas, niekada nebus savo silpnybių ir žmonių gobšumo auka.

Po dviejų dienų tėvas mirė. Išleido dvasią vidudienį nusisukęs į sieną, nei tą valandą, nei prieš tai niekam nepasakęs nė vieno priekaišto, nepasiskundęs nei likimu, nei žmonėmis. Ir niekas tiksliai nesužinojo, kodėl jis nusigręžęs į sieną nepratarė nė žodžio ir kokį pavojingą priesaką tėvas paliko dukteriai.

Tada prasidėjo naujas gyvenimas. Penkioliktus metus bebaigianti mergaitė, kuri ir ligi tol buvo užsidariusi, surimtėjo ir visiškai užsisklendė. Baigusi penkias klases ji paliko mergaičių gimnaziją. Praėjus metams po tėvo laidotuvių, liovėsi nešioti gedulą, prailgino savo senas sukneles ir dar neįžengusi į brandžius mergystės metus

jau buvo panaši į griežtą, susimąsčiusią merginą, kuri žino, ko nori, ir elgiasi kaip patinka, nepaisydama, ką pataria ir siūlo kiti.

Giminaičiai mėgino ją išjudinti, išblaškyti ir nukreipti iš šio kelio. Kviesdavosi ją į šeimynines šventes, vesdavosi į svečius pas pažįstamus. Iš pradžių ji nusileisdavo. Nueidavo į bendraamžių susibūrimus ir kietai sučiaupusi lūpas klausydavosi nesuprantamų ir svetimų jai dainų, jų užkrečiamo, be jokios priežasties griaudėjančio juoko, kuris ir yra jaunystės esmė ir kuris lydi tik sveikus žmones. Ji irgi juokdavosi, bet tiktai veido raumenimis, nei linksmai, nei liūdnai, abejingai ir nenuoširdžiai. Tamsi raukšlelė tarp antakių tuo metu neišnykdavo. Niekas negalėjo įkalbėti jos mokytis šokių, pasikviesti draugių, pasisiūdinti naujų madingų suknelių. Dar visiškai jauna ji tarp savo bendraamžių atrodė kaip subrendusi moteris. Keista gyvenimo ir moterų logika: draugės nenusisuko nuo jos, atvirkščiai, kuo senamadiškiau ir skurdžiau ji rengėsi ir kuo nemoteriškiau ir keisčiau elgėsi, tuo daugiau simpatijų jai rodė gražios išsidabinusios draugės. Glotniai susišukavusią plaukus, nepudruotu veidu, be pirštinaičių, amžinai ta pačia padėvėta suknele ir sunešiotais bateliais ją visi gyrė ir mėgo, ir ji, ko gero, buvo vienintelė Sarajevo mergina, kuriai niekas neturėjo ko prikišti. Tačiau visi greitai prie to priprato ir nelaikė jos jaunuole, su kuria galėtų rengti balius, regzti meilės intrigas ar sužieduotuvių bei sutuoktuvių kombinacijas. Paprastai jeigu kas atsiskiria nuo visuomenės, visuomenė negailestingai atsisako jo ir dar pasirūpina, kad jis ir apsigalvojęs niekada negalėtų sugrįžti.

Dar gal metus giminaičiai ir viena kita draugė mėgino ją paveikti, įkalbėti, kad atsisakytų savo keistybių ir pradėtų bendrauti su bendraamžiais. Ji tik gūžčiojo pečiais, šypsojosi ir ramiai gyveno kaip gyvenusi.

Tarp tų, kurie labiausiai stengėsi įtraukti ją į visuomenę, į pramogas ir pasilinksminimus, buvo jos dėdė Vladimiras Hadži–Vasičius, "dėdė Vlada".

Jos motina turėjo keturis brolius. Vyriausias iš jų, Džordžė, dar ankstyvoj jaunystėj išvyko į Belgradą; ten jis įsikūrė, pradėjo verstis prekyba, vedė. Kiti du, Vasa ir Rista, drauge vadovauja vienai senai Sarajevo firmai ir gyvena, kaip gyveno ir jų tėvai. Jauniausias brolis Vladimiras baigė prekybos mokyklą, bet nė negalvojo dirbti su vyresniaisiais broliais, gyveno kaip ponaitis, mėgstantis prašmatnias pramogas ir gražius daiktus. Jis buvo tik ketveriais metais vyresnis už Raiką — gimė trejais metais anksčiau, negu ištekėjo sesuo, Raikos motina. Kadaise dažnai taip atsitikdavo, kad moterys pagimdydavo daug vaikų, o merginos anksti ištekėdavo. Raika prisimena jį dar mažą vaiką, bet dažniausiai atmintyje iškyla kaip devyniolikametis jaunuolis, aukštas, šviesiaplaukis, dailus, besišypsantis, malonus ir žvalus. Tai buvo pirmaisiais metais po tėvo mirties.

Jie artimai draugavo. Jis buvo jai geras ir dėmesingas, broliškai švelnus ir tėviškai rūpestingas. Su juo Raika pradėjo vaikščioti į vakarėlius ir pobūvius pas giminaičius ir bičiulius, jis dovanodavo jai gražiausias dovanas. Niekada prieš tai ir vėliau jai neteko sutikti žmogaus, kuris būtų taip mėgęs ir mokėjęs kiekvienam parinkti dovaną, geriausiai atitinkančią jo norus ir suteikiančią daugiausiai džiaugsmo. Iš tikrųjų jis buvo nuostabus, bet Dievo prakeiktas — kiekvienam bičiulis, tik ne sau. Ir dabar, praėjus daugiau kaip trisdešimt metų, ji krūpteli prisiminusi tą linksmą žmogų, ir liūdesys užgula širdį, pagalvojus apie jo liguistą ir neįveikiamą aistrą eikvoti savo jėgas, sveikatą, pinigus, turtą, apie tą savižudišką,

žaibišką švaistymą, nesuprantamą norą visko atsikratyti, tartum kiekvienas daiktas, kurį jis turi, darytų didžiausią žalą, todėl būtina atiduoti jį kitiems. Dabar ji gali prisiminti, kokį moterišką švelnumą jautė jam; ir šiandien, kaip ir tada, jai svaigsta galva, pagalvojus apie lengvabūdišką ir beprasmišką jo išlaidumą. Nors jis buvo jai dėdė ir šiek tiek vyresnis, bet jai atrodė kaip mažas vaikas, kuris nesugeba susigaudyti ir kuriam reikėtų paduoti ranką ir padėti išsikapanoti iš to sūkurio, bet niekas, net ir ji negali ir nemoka to padaryti. Gaila ir apmaudu žiūrėti, kaip jis rieda į pražūtį.

Tik keletą metų gyveno tas linksmas, angeliškos išvaizdos jaunuolis palaidą gyvenimą, o per tą laiką spėjo išeikvoti ir išdalyti visą savo turtą ir patį save. Turėdamas dvidešimt trejus metus jis pasimirė nuo tuberkuliozės — tai buvo likimo malonė ir didelė laimė jam, nes sunku įsivaizduoti, kaip atrodytų jo gyvenimas, kai nebeturėtų galimybės eikvoti ir dalyti savo turtų. Toji riba buvo nebetoli.

Jis buvo tarsi perspėjimas visos giminės jaunuoliams. O Panelei ligi šiai dienai jis — patys švelniausi ir baisiausi prisiminimai, amžinas ir neišspręstas klausimas, kaip gali būti, kad viename žmoguje neišskiriamai susipynusios prieštaringiausios sielos ir kūno savybės: talentas, grožis ir gerumas su dykinėjimu, pasileidimu ir išlaidumu iki beprotybės. Jai brangiausias žmogus turėjo sunkiai įsivaizduojamą ydą, kuri atrodė sunkesnė už bet kokią nuodėmę ir baisesnė už pačią mirtį. Išlaidumas! Kaip gali žmogus būti turtingas ir tuo pat metu be saiko ir prasmės taip išlaidauti? Ir vis dėlto jos gyvenime, kurį sudarė smulkūs rūpesčiai, taupymas, darbas ir išdidi vienatvė, nieko šviesesnio ir aukštesnio už dėdės prisiminimą nebuvo. Tame prisiminime galėjai justi truputį nesavanau-

diško skausmo ir tyro moteriško švelnumo, kiek apskritai, būdama atsiskyrėlė ir keisto būdo, galėjo to švelnumo turėti.

Kasdieninėje, nepaliaujamoje kovoje su išlaidumu ir dosnumu daugelį metų lydi jo paveikslas — mįslingas ir baisus, artimas, brangus ir mielas. Štai ir dabar tose pirmosiose sutemose, kurios pamažu leidžiasi ir gaubia jos gaudomas gijas, pasirodo dėdė Vlada ir kaip visada — nei liūdnas, nei nelaimingas, koks turėtų būti, bet nuostabus, linksmas, geraširdiškai besišypsantis, nesavanaudiškas, lengvabūdis, su savo ydomis. Ji įdėmiai žiūri į jį, įbedusi liūdną ir nesuvokiamą žvilgsnį, tačiau be baimės. Toks, koks buvo visada — nusidėjėlis! Toks ir liks amžinai. Jo mėlynos akys, sklidinos neramaus spindesio, žvelgia į pašnekovą tarsi norėtų išsilieti ir būti kažkam dovana; šviesių plaukų banga, užkritusi ant kaktos, spindi ir virpa, pasiruošusi dosniai pasklisti erdvėje.

Tartum nepaprastame sapne aiškiai mato jį čia, priešais save. Norėtų sušukti, sulaikyti jį tame savižudybės kelyje, bet jis nueina šypsodamasis, lengvas, nesustabdomas, pasiryžęs ir toliau beprasmiškai, kur reikia ir kur nereikia, viską švaistyti.

Panelė iš tikrųjų šūkteli, mat kabindama adata kojinės giją įsiduria kairės rankos smilių. Tai išblaškė jaunystės prisiminimus, nutraukė sapną ir sugrąžino į tikrovę.

Kambaryje prieblanda. Šalta ir tuščia po šviesios vizijos. Silpnos ir bejėgiškos atrodo pastangos taupyti ir saugoti savo turtą, kai tuo pat metu kiti negailestingai eikvoja, sukčiauja, atiminėja. Liūdna ir beviltiška kovoti su tuo, bet neįmanoma ir atsisakyti kovos, pasiduoti. Vėl pradeda adyti. Ugnis krosnelėje blėsta. Kambarys paskęsta tamsoje. Panelė arčiau prisikiša prie lango, nuo to darosi vis šalčiau.

Pamano, jog reikėtų uždegti šviesą, bet staiga apsigalvoja, susitvardo ir dirba toliau, įtempusi akis ir kovodama su tamsa. Taip praeina penkios minutės. Laikrodis garsiai skaičiuoja sutaupytas sekundes. Su pasitenkinimu pagalvoja: jeigu būčiau pasidavusi pirmajam norui ir uždegusi šviesą, jau penkias minutes ji būtų bergždžiai degusi; o čia reikia tik trupučio pastangų ir galima atskirti kiekvieną siūlą. Ak, ji gerai žino, visada galima ko nors atsisakyti ir sutaupyti: laiko, šilumos, šviesos, maisto ir nuovargio. Visada, net ir tada, kai atrodo, jog iš tikrųjų neįmanoma.

Su tokiomis mintimis Panelė patenkinta vietoj elektros šviesos eikvoja savo regėjimą, kol ašaros užplūsta akis ir tamsa supainioja gijas. Dabar jau iš tikrųjų nemato. Tačiau prieš įjungdama šviesą dar valandėlę sėdi, susikryžiavusi rankas ties darbu, apmaudžiai, bet pakiliai jausdama, kad paskutinės taupymo ribos vis dėlto nepasieks. Tai nuliūdina ją, bet nesutrikdo. Nors tai tolima ir nepasiekiama riba, vis dėlto labiau nusipelno atsižadėjimo ir aukojimosi negu koks nors kitas tikslas, kurį žmogus gali turėti.

Dabar su artėjančiomis sutemomis toji mintis jai visiškai aiški ir suprantama, aiškesnė negu dieną, kai šviečia saulė, arba naktį, kai dega lempos.

Dabartiniame jos gyvenime be jokių įvykių ir regimų permainų tarsi giedrą dieną viskas aišku ir tai, kas tolima, atrodo artima. O prietemoje, priešais išblėsusią krosnelę, ties užbaigtu darbu, viskas darosi dar aiškiau ir gyviau. Atgimsta praeitis, savaime atgyja prisiminimai. Prieš akis prabėga visas gyvenimas nuo pat pradžios, tai yra tėvo mirties. Ji mėgsta prisiminti tą savo amžiaus atkarpą. Tai lyrinis jos gyvenimo laikotarpis.

Ir didžiausiose dykumose būna pavasaris, nors kartais labai trumpas ir nepastebimas.

Tada ji gyveno vienu sapnu, viena vienintele svajone. Žinoma, ne apie meilę ar pramogas, bet apie priemones ir būdus, kaip sukaupti pinigų, o sukaupus gausinti ir saugoti.

O prisiminimai kai prasideda, nesustoja...

II

Pirmieji mėnesiai po tėvo mirties buvo liūdni, bet iškilmingi kaip gedulingojo maršo muzika, kuri kupina liūdesio ir džiaugsmo, kad gyvename ir tada, kai giliai liūdime.

Jau tomis dienomis Raikos gyvenimas netikėtai, tvirtai ir visam laikui pasuko sava linkme.

Tais laikais buvo labai neįprasta, kad moteris, ir dar tokio amžiaus, pati imtųsi tvarkyti reikalus — vaikščiotų po įstaigas, kalbėtųsi su verslo žmonėmis. Tačiau jos atvejis buvo laikomas ypatingu ir priimtinu. Visi gerai pažinojo šią liesą spindinčiomis akimis gelsvo veido mergaitę, vilkinčią skurdžiais drabužiais, nieko bendro neturinčiais su mada ir moters noru puoštis ir gražintis. Visi žinojo, kad jos tėvas, turtingas pirklys Obrenas, sužlugo ir mirė kaip savo gerumo ir prekybos verslo senoviško supratimo auka. Visi jos gailėjo. O Raika tuo naudojosi. Be ilgų kalbų ir šypsenų ji prieidavo prie kiekvieno su savo kukliu prašymu ar tam tikru reikalavimu. Ir kiekvienas stengėsi padėti tai liūdnai, likimo ypatingai nuskriaustai merginai. Šitaip jai pavyko atlikti naudingų operacijų apeinant daugybę griežtų įstatymų. Panelei buvo

daromi kuo palankiausi ir švelniausi sprendimai, duodami naudingi patarimai, kurių nė vienam verslininkui niekada niekas neduodavo. Tokiu būdu ji labai greitai pataisė padėtį, susidariusią po tėvo mirties, sutvirtino daug abejotinų jo buhalterijos pozicijų, atnaujino ieškinius, kurie seniai buvo laikomi negaliojančiais, pavertė grynais pinigais popierius, be jokios eigos gulėjusius kasose.

Čia jai nepaprastai daug padėjo globėjas ir krikštatėvis pirklys Michailas, taip pat "Union" banko direktorius Dragutinas Pajeras.

Pirklys Michailas buvo ligotas ir išvargęs žmogus, senas Sarajevo pirklių giminės palikuonis, iš kurių daugelis tapo tuberkuliozės aukomis, nors visiškai priveikti jų ši liga neįstengė. Visada kas nors iš jų sūnų, dukterų ar anūkų gydėsi sanatorijoje ar Austrijos alpėse, ar prie jūros. Ir jo šeimos finansinė padėtis buvo sunki ir sudėtinga. Tačiau daugiausia nemalonumų pirklys Michailas turėjo dėl vyriausiojo sūnaus. Tasai tylus, neramaus būdo ir nepaprastų gabumų, švelnus ir dailus jaunikaitis pirmuosius šešerius metus buvo geriausias Sarajevo gimnazijos mokinys, tačiau pradėjo rašyti eilėraščius, užleido mokslus ir prieš pat brandos egzaminus pabėgo į Serbiją. Ir dabar gyveno Belgrade kaip poetas, laisvas menininkas. Ilgai vyko platus ir bergždžias susirašinėjimas tarp tėvo ir sūnaus, bet dabar ir tie ryšiai seniai nutrūkę. Liga, sūnaus ilgesys ir verslo rūpesčiai pakirto pirklio Michailo sveikatą, bet jo išvaizdai suteikė sielvartingo orumo; jo veidas — didžiulės rudos akys, nuolatos spindinčios nuo to, kas žmogų slegia ir kamuoja, bet ką autoritetas ir orumas verčia nutylėti; panašus į aukso amžiaus ispanų dailininkų portretus.

Pirklys Michailas viską darė, kad Obreno našlė ir jos duktė neliktų be pastogės ir duonos kąsnio ir kad kuo mažiau pajustų jas užgriuvusios nelaimės sunkumą. Čia

jį rėmė visi Sarajevo pirkliai serbai ir nelaimingojo Obreno giminaičiai, bičiuliai ir gerbėjai. Iš jų ypač išsiskyrė vienas užsienietis, Budapešto banko "Union" filialo direktorius Pajeras. Tasai žmogus vokiška pavarde buvo neaiškios tautybės. Tėvas — vokietis, kilęs iš Banato ir gyvenęs Osijekoje, motina — chorvatė, kuri labai didžiavosi savo bajoriška kilme. Tačiau jos senelė iš tėvo pusės buvo rumunė, o iš motinos pusės — vengrė. Paprastai tokių žmonių skirtingos kilmės kraujas nesutaria ir kovoja tarpusavy, o šiame žmoguje tekėjo ramiai ir sudarė neįprastą harmoningą vienybę.

Tai buvo aukštas dailus vyras, praretėjusiais žilais plaukais, didelių pilkų akių, švelnus, plačių judesių. Buvo vedęs turtingą žmoną vengrę, keisto būdo moterį, kuri gyveno atskirai nuo savo tėvo Vengrijoje. Jų sūnus, gražus jaunikaitis, irgi Vengrijoje mokėsi kažkokiame institute. Pagal savo sugebėjimus ir ryšius Pajeras seniai galėjo turėti geresnę padėtį negu ši, sakysime, užimti banko generalinio direktoriaus vietą Budapešte, bet jis savo noru sėdėjo Sarajeve, su kuriuo buvo susipratęs ir susigyvenęs. Turėjo skoningai ir prabangiai įrengtą butą Logavinos gatvėje. Buvo karštas medžiotojas, gerai žaidė tenisą. Turėjo gražią senovinių ginklų ir liaudies siuvinėjimų kolekciją, gerą keliomis kalbomis biblioteką; pirkdavo senus paveikslus ir padėdavo jauniems dailininkams, niekada nesakydamas savo nuomonės apie jų darbus. Bankui, kuris buvo vienas pirmųjų Sarajeve ir turėjo nuosavą gražų pastatą krantinėje, vadovavo lyg tarp kitko, bet gerai, ramiai, rūpestingai.

Su pirkliu Obrenu direktorių siejo ne tik darbo reikalai, bet ir ilgametė nuoširdi draugystė. Po jo mirties Pajeras laikė savo pareiga padėti našlei ir dukrai. Ir darė tai paprastai ir ramiai, be ilgų kalbų, kaip ir viską gyvenime.

Šių žmonių ir Raikos vyriškos ištvermės dėka pirklio Obreno Radakovičiaus skolos palankiausiu būdu buvo likviduotos ir laimingai išspręstas jo šeimos būsto ir pragyvenimo klausimas.

Prekybinių operacijų už Sarajevo ribų buvo atsisakyta, o firmą "Obrenas Radakovičius" Sarajeve perėmė ilgametis jo sąskaitininkas Vesa Ružičius su sąlyga, kad trečdalis pelno priklausys įpėdiniams. Prekyba kaskart ėjo silpnyn, parduotuvių mažėjo, tik Didžiajame Čiurčiluke liko nedidelė krautuvė, ankšta, švari, niūroka ir tuščia, su didžiuliu senu užrašu ant durų: "Obrenas Radakovičius, komisinė ir tarpininkaujanti parduotuvė". Iš visų pusių dar lanku auksinėmis raidėmis užrašyta: "Įkurta 1886 m.", o apačioje jau dabar smulkiu šriftu kukliai pridurta: "Savininkas Veselinas Ružičius".

Krautuvės savininkas "Obreno Vesa", kuris ligi šiol buvo pagarsėjęs tarp pirkėjų šiuo vardu (ir dabar niekas kitaip jo nevadino), visą savo gyvenimą praleido šalia šeimininko, suprantama, panorėjo likti jo vardo šešėlyje, kad išsaugotų tai, kas liko, ir pasitarnautų jo šeimai. Vesa buvo našlaitis, kilęs iš kažkurio kaimo, neūžauga, smulkaus sudėjimo, bet storas, be ūsų ir barzdos, laibabalsis, didžiagalvis, raudono, per anksti raukšlių išvagoto veido. Tasai mažas žmogelis, kuris šalia savo stipraus šeimininko atrodė neturįs savo nuomonės ir valios, iš tikrųjų buvo atkaklus, tylus valstietis. Vilkėjo kukliai, bet švariai ir tvarkingai. Turėjo žmoną Soką, irgi tokią pat smulkią, šviesiaplaukę ir apkūnią kaip ir jis. Gyveno miesto prekybos centre, nedideliame baltame namelyje, žvilgėte žvilgančiame švara ir tvarka, su gėlėmis languose ir miniatiūriniame kieme. Vaikų jie neturėjo, gyveno tyliai ir ramiai kaip du balandžiai.

Po šeimininko mirties jis ištisomis dienomis sėdėjo krautuvėje susirūpinęs ir vienas kaip našlaitis. Be šeimininko Obreno paspirties jautėsi apleistas ir netvirtas, tačiau stengėsi kiek galėjo: jo smulkios akutės ir mažos raudonos rankos be paliovos judėjo. Užgriuvus Obreno šeimą šiai nelaimei, jis parodė ne tik atsidavimą, bet ir savotišką išmintį bei apsukrumą.

Jau pirmomis savaitėmis po tėvo mirties Raika pradėjo kasdien lankytis parduotuvėje. Čia ji su Vesa peržiūrinėjo knygas ir sąskaitas, kalbėjosi apie viską. Suraukusi kaktą tyliai ir ramiai studijavo buhalterijos knygas, prekybinį susirašinėjimą ir visus prekybos ryšius. Veltui ją kiti įtikinėjo, jog tai ne moterų, juo labiau ne jos metų merginos darbas. Ji kiekvieną dieną po kelias valandas prasėdėdavo šalia Vesos; ne todėl, kad juo nepasitikėtų,— to niekada negalėtų nė pagalvoti,— ar kad būtų daug darbo,— dabar jo kaip tik mažėjo,— bet todėl, kad norėjo suprasti, pamatyti, kaip veikia tasai mechanizmas, kuriam tėvas atidavė savo gyvenimą ir kurį ji dabar vis labiau pažino, vaikščiodama po bankus ir įstaigas, tvarkydama savo ir motinos nedidelį ir netvirtą turtą. Pagaliau ir pats sėdėjimas niūrioje šaltoje parduotuvėje šalia Vesos, kuris atrodė kaip gyvas pirklio Obreno atminimas, jai buvo tarsi tėvo priesakų vykdymas.

Tačiau šalia darbo parduotuvėje ir reikalų tvarkymo su verslo žmonėmis Raika nepamiršo ir namų. Ir čia ji darė savo tvarką.

"Dabar ir namai mano rankose", tarė ji sau po gedulingų mišių tėvo mirties pusmečiui paminėti ir tą pačią akimirką pajuto, kaip jai krūtinėje saldžiai dilgtelėjo, tarsi pradėjo plakti kažkokia kita, stipresnė širdis.

Pirmiausiai ji motinai išdėstė savo planą, kaip tvarkyti namų ūkį. Tiesa, ne visą, bet tiek, kiek susiję su ja ir kiek jai reikia žinoti.

— Tėtis prašė, kad mes taupytume ir tokiu būdu ištaisytume tą blogį, kurį mums žmonės padarė. Aš jam pažadėjau. Reikia tuoj pat ir pradėti. Nuo šiol didžiojo svečių kambario, taip pat ir plūktinės krosnies prieškambaryje nekūrensime. Šildysime tik tavo miegamąjį, tenai ir būsi per dieną; nuo dabar aš rūpinsiuos tarnais, maistu ir visa kuo. Tu ilsėkis ir žiūrėk savo siuvinėjimų.

Ponia Radoika apsiverkė, nors tomis dienomis ji visą laiką verkė, ką jai besakytum. Ji dar kaip reikiant nesuvokė šių žodžių prasmės.

Kitą mėnesį Panelė pasišaukė Simą, berną, kuris prižiūrėjo arklį ir karvę, skaldė malkas, nešiojo vandenį ir dirbo visus sunkius darbus, kurių būna pirklio namuose. Jis tarnavo čia nuo pat Obreno vestuvių. Žmonos ir šeimos jis neturėjo, buvo stambus, ,geros širdies, tarsi tam ir sutvertas, kad visą amžių būtų tarnas ir gyventų savo šeimininkų gyvenimu. Sima stovėjo priešais Panelę, kaire ranka glostydamas savo pasišiaušusius ūsus.

— Sima, pašaukiau tave, nes noriu pasakyti, jog po tėčio mirties šiuose namuose viskas pasikeitė. Žmonės paėmė iš mūsų ir tai, kas jų ir kas mūsų. Todėl turime žiūrėti, kaip toliau tvarkysimės.

— Gerai, panele Raika, žiūrėsime.

— Turėsime,— kalbėjo toliau mergina, tarsi jo neišgirdusi,— parduoti arklį ir karvę, todėl ir berno mums nereikės.

— Kaip tai?

— Norėjau tau pasakyti, kad čia galėsi būti iki sausio pirmos dienos ir kad jau dabar ieškotum sau vietos.

Sima apsisuko ir apsižvalgė aplinkui, tarsi ieškodamas suaugusio ir protingo žmogaus šalia tos merginos, kuri nežino, ką kalba.

— O aš maniau, kad jums kaip tik dabar reikia namuose vyriškos rankos. Aš užmokesčio nereikalauju. Per šventą Mitrą sukako septyniolika metų, kai atėjau pas velionį šeimininką. Dėl jo aš jūsų ir ponios nepalikčiau netgi ir tada, jeigu vien duona ir vandeniu reikėtų misti.

Jo balsas pasidarė kimus, akys apsiniaukė.

Mergina pajuto, kaip jos krūtinėje kažkas krustelėjo, kažkas šilta ir pavojinga, tartum būtų pasilenkusi ties gilia bedugne. Ji sudvejojo, bet tuoj pat pagalvojo, jog tai viena iš silpnumo akimirkų, apie kurias prieš mirtį kalbėjo tėvas, ryžtingiau iškėlė galvą ir prabilo šaltai, griežčiau negu pati tikėjosi:

— Žinau, kad tu, Sima, visada buvai geras ir tėtis tave mylėjo, bet dabar mums prasideda tokie laikai, kad bus geriau, jeigu pasiieškosi vietos kitur.

Augalotas vyras išėjo sutrikęs ir nusiminęs, o Raika pasišaukė virėją Reziką. Ir ji jau šešeri metai šiuose namuose. Stipri moteriškė, griežtoka ir užsispyrusi kaip visos geros virėjos. Raika dar ryžtingiau pakelia galvą tartum prieš didįjį egzaminą.

— Rezika, tu žinai, kad mes su tėčio mirtimi visko netekome. Ir namuose turi viskas keistis. Pas mus daugiau nebebus nei svečių, nei didelių vaišių. Dabar virtuvėje turėsi mažiau darbo ir aš pati padėsiu tvarkyti namus. Tarnų dabar mes negalime daug laikyti. Simai jau atsakiau. Tu galėtum pasilikti, bet už dvidešimt kronų mėnesiui vietoj dvidešimt keturių, kaip gaudavai ligi šiol. Jeigu sutiksi, gali pasilikti. Pagalvok ir rytoj man pasakysi. Pinigų namų reikalams dabar gausi iš manęs. Į turgų kas rytą eisime kartu.

Tikras sąmyšis kilo ne tik namuose ir kaimynystėje, bet ir tarp tolimiausių giminaičių bei pažįstamų. Giminės puolėsi įkalbinėti motiną, kad neleistų šiai nesubrendusiai

ir savavalei mergiotei šeimininkauti namuose. Tačiau motina sugebėjo tik verkti arba juoktis. Atėjęs pirklys Michailas patarė neskubėti, girdi, padėtis gana sunki, bet nelaimė ne tokia didelė, kad namai visai užsidarytų. Mergaitė ramiai atsakinėjo, jog gerai žino, ką tėvas prieš mirdamas liepė daryti, ir nors ji dar nepilnametė, bet savo namuose gali tvarkytis kaip nori.

Po Naujųjų metų Sima iš tikrųjų paliko šiuos namus. Rezika dar du mėnesius dirbo už mažesnį atlyginimą, bet ilgiau nebegalėjo tverti. Panelė vaikščiojo su ja į turgų ir kasdien vis mažino išlaidas — pirko mažiau ir prastesnių produktų. Galų gale Rezika nebeišlaikė. Verkdama ji atsisveikino su senąja ponia, o paskui kaimynams pasakojo, jog geriau sutiktų tarnauti husarų eskadrone negu šitai nepilnametei pabaisai, apie kurią žmonės pasakos legendas, jeigu šitaip tęsis.

Panelė paėmė mergaitę, kuri turėjo valyti, dirbti visus juodus darbus. Ji pati su motina rūpinosi virtuve. Giminės ir draugės, kurios iš pradžių bandė patarti, pavargo nuo jos atkaklumo ir leido jai elgtis kaip išmano. O ji viską darė planingai ir kantriai. Ką nuspręsdavo, atlikdavo greitai ir ryžtingai, bet prieš tai gerai apgalvodavo, praeidavo nemažai laiko tarp vieno sprendimo ir kito, o laikas padėdavo įgyvendinti juos ir brandinti kitus.

Kol buvo gyvas dėdė Vlada, dar įstengdavo įkalbėti ją, kad nepultų į kraštutinumus taupydama ir nenutrauktų ryšių su žmonėmis. Seseriai, Raikos motinai, jis atnešdavo dovanų, kad mažiau justų dukters kietą ranką ir griežtą būdą. Jam gyvam esant šiuose namuose dar pasitaikydavo juoko ir pokštų, nes jis buvo iš tų žmonių, kurių prašymo negali nepatenkinti ir lengvai atleidi klaidas. Netgi jo susidūrimai su Raika dėl jos šykštumo ir jo išlaidumo atrodė linksmi ir geraširdiški.

Jis visada įvirsdavo į namus, kai šeimininkės mažiausiai jo tikėdavosi. Raiką užklupdavo sunkiai dirbančią, apsigaubusią skarele, dulkiną ir suodiną iki alkūnių:

— Na, renkis. Eisim į kavinę ledų valgyti. Tenai laukia visa draugija.

— Duok ramybę, matai, kaip aš atrodau. Graži diena, sakau, susitvarkysime ir išvalysime palėpę.

— Palėpė niekur nepabėgs. Renkis tuoj pat, fiakras laukia!

— Fiakras! Viešpatie, tu išprotėjai!

Ji žvilgteli pro langą, ten iš tikrųjų stovi naujintelė spindinti karieta; vežėjas raudona kepuraite laiko botagą su gėlyte ant botkočio galo. Mintis, kad karieta pasamdyta tam tikram laikui ir kad kiekvieną minutę didėja išlaidos, sukelia aštrų skausmą, tarsi kraujas po lašą lašnotų iš gyslų. Užsidengia rankomis veidą, kad nematytų to prakeikto fiakro, ir suspiegia, norėdama perrėkti dėdės juoką:

— Ne, ne, nenoriu matyti nei tavęs, nei fiakro. Vlada, aš rimtai pykstu.

— Važiuojam, jeigu nori, kad aš gyvenčiau!

— Geriau, kad ir negyventum, jeigu toks esi.

Tačiau kas gali ant jo pykti ir ilgai būti rimtu veidu? Prasideda stumdymasis, juokas, tąsymasis. Pagaliau jie susitaiko: jis paleidžia fiakrą (to brangaus laukimo ji negali pakelti), o ji skuba praustis ir rengtis. Tada jie pėsčiomis eina per miestą. Jis — dailus, besišypsąs, balta japoniško šilko eilute, su rože švarko atlape, o ji — rūškana, susigūžusi, dievaižin kokia šukuosena, senamadišku sijonu.

Pasitaikydavo dar įdomesnių ir keistesnių dalykų, nes iš jo galėjai visko tikėtis. Vieną rytą jis atėjo į jų namus

neišsimiegoję̨s, dulkinas, besišypsantis, su mažu ėriuku glėbyje.

— Amžinai prikaišiojate, kad nieko nedirbu, nesiimu verslo,— tarė juokdamasis,— štai dabar atsidėjau prekybai ir žemės ūkiui. Atnešu jums pirmuosius savo darbo vaisius.

Kai atsisėdo ir viską papasakojo, paaiškėjo, kas nutiko. Su dviem kaip ir jis draugais Vlada išvyko į Vralą Bosną. Ten, gurkšnodami ir klausydamiesi muzikos, išsėdėjo kiaurą naktį (Kiek čia tos nakties? Nespėji apsidairyti — ir jau švinta!), o išaušus sėdo į fiakrą ir patraukė į Sarajevą. Važiuodami susidūrė su avių banda, kai kurios avelės buvo su ėriukais. Jų fiakras sunkiai stūmėsi pro tankią banguojančią masę, nuo kurios sklido vilnų, pieno, ir dulkių kvapai. Iš pradžių jie pyko, kad negali pravažiuoti, o paskui pasidarė įdomu.

Jaunuoliai, praleidę naktį dainuodami ir gerdami, ankstyvą vasaros rytą buvo nusiteikę atlikti kokį nors didelį žygdarbį. Nebuvo tokių dalykų pasaulyje, kurių jie nebūtų pasiryžę padaryti. Vienas iš jų pasiūlė visiems drauge nupirkti visą avių kaimenę, atvaryti ją į Sarajevą, parduoti, o gautą pelną pasidalyti. Visi trys etuziastingai sutiko. Piemuo, kuris ginė tas avis, pasakė, jog šeimininkas gyvena Alipašino Moste. Nusidanginę į Alipašino Mostą jie susirado storulį gudrų kaimo verteivą, kuris iš pradžių atmetė liksmų miesto vyrukų pasiūlymą. Tačiau, kai jie atkakliai ir rimtai reikalavo užbaigti pradėtą sandėrį, ėmė kelti kainą. Derybos pasibaigė fantastine kaina: jie sutiko mokėti trisdešimt procentų brangiau negu turguje. Jaunuoliai iškratė iš kišenių visus turimus pinigus, nupirko šešiasdešimt kastruotų avinų ir vienuolika ėriukų ir nusivarė savo kaimenę į Sarajevą. Tačiau kelyje atvėso jų karštis ir kai pasiekė miestą, apgailestavo, kad ėmėsi šio žygio.

Kadangi buvo turgaus diena, pasuko į galvijų prekyvietę. Čia pamatė, jog ne taip lengva iš karto parduoti tiek avių. Kai ši prekyba jiems nusibodo, paprašė žmogaus, kad parduotų likusias avis. Žinoma, su neišvengiamais nuostoliais.

Raika juokėsi iš tokio kvailiojimo ir verkė iš apmaudo, kad per jaunuolių legvabūdiškumą ir pokštus pridaryta tiek nuostolių. Ir vis dėlto norėjo sužinoti, po kiek sumokėjo už kiekvieną ir kiek turės nuostolių. Tačiau Vlada tik juokėsi ir glaudė jai prie veido baltą romų ėriuką.

Tas ėriukas liko jų namuose, apsiprato ir gyveno su jomis kaip šunelis. Jos taip pamilo tą ėriuką, jog širdis neleido pjauti, teko parduoti mėsininkui.

Paskui prasidėjo paskutiniai, dvidešimt tretieji, dėdės Vlados gyvenimo metai: bjaurūs, sunkūs, su skolomis, teismo procesais, konfiskacijomis, kaskart vis sunkėjančiu pragyvenimu ir galų gale — liga. Jis mirė Dubrovnike, viešbutyje, vienui vienas; kitą dieną vos atvykęs užspringo krauju. Viešbučio tarnai pasiėmė ir tuos kelis vertingus daiktus, kuriuos jis dar turėjo. Netgi mirties aplinkybes jis pasirinko pačias brangiausias!

Po to Raika vis labiau tolo nuo visų, nė pati nežinodama, nei kada tai prasidėjo, nei kaip, nei kodėl. Net artimiausios draugės vis rečiau užeidavo. Motinos bičiulės dar kiek laiko apsilankydavo. Tačiau Raika, matydama, kiek kavos ir cukraus sunaudojama, tuščiai šnekučiuojant, pradėjo rakinti virtuvės spintą, o raktą nešiotis kišenėje. Taigi ir tie apsilankymai nutrūko. Tiktai giminaičiai iš tėvo ir iš motinos pusės dar pasirodydavo, laikydamiesi stiprių giminystės dėsnių, kurie pas mus paprastai veikia ir tada, kai viskas pradeda griūti, ir, be to, senose šeimose dar neužmirštas principas: koks bebūtų, bet savas. Giminaičiai

ateidavo priešiškai nusiteikę ir su tam tikra baime, kiekvieną kartą tikėdamiesi rasti kokią nors nemalonią staigmeną. Namai, kadaise švytėte švytėję, dvelkę šiluma ir prabanga, kuri priklauso ne tiek nuo turtingumo, kiek nuo šeimininko nuoširdumo ir įgimto taurumo, dabar metai po metų darėsi šaltesni ir nemalonesni. Nė vienas daiktas iš namų nebuvo išneštas, bet viskas, kas naudojant dėvisi ir ką galima paslėpti, padėta toliau nuo žmonių rankų, kojų ir kiek įmanoma nuo akių. Panelei atrodė, jog daiktai, sudėti spintose ir skryniose, taupo drauge su ja, o tie, kurie naudojami, kasdien pamažu kažko netenka, kiekvienas prisilietimas, kiekvienas svetimų akių žvilgsnis kažką iš jų atima. Tie pirmieji jai buvo kaip kapitalas, kuris laikomas dauginasi, o visi kiti — kaip atviras smilkstantis nuodėgulis — jis ir pats nyksta, ir kitus aplink save naikina. Tačiau ir tai, kas buvo palikta naudotis, kažkokiu nepaaiškinamu būdu keitėsi. Visi daiktai stovėjo tarsi susivaidiję tarp savęs. Negali sakyti, kad namai atrodytų netvarkingi ir apleisti, bet vis dėlto buvo toli nuo tų šviesia ir sveika švara spindinčių laimingųjų namų, nes šykštumas yra viena iš aistrų, šalia kurių laikui bėgant atsiranda ir nevalyvumas. Čia dar buvo justi ankstesnė švara. Tačiau jau ryškėjo pirmieji pasikeitimų požymiai. Visuose kambariuose apie kiekvieną daiktą nemaloniai kaupėsi nyki, niūri ir šalta atmosfera. Viskas, kas buvo šiuose namuose, pamažu, bet neišvengiamai, kiekvieną dieną ir valandą prarasdavo kažką iš savo spindesio bei gyvenimiškos šilumos ir apsitraukdavo vos pastebima pilka plėvele — tai ir buvo pirmieji dulkių požymiai. Iš pirmo žvilgsnio visi daiktai buvo lyg ir švarūs, bet tiek, kiek reikalinga, kad neatrodytų purvini; buvo aišku, jog iš jų nereikalaujama nieko daugiau,

vien to, kaip jie gali tarnauti pagal savo paskirtį ir be ko negalima išsiversti. Tokią išvaizdą ilgainiui įgauna kai kurių vienuolynų celės arba butai viengungių, kurie gyvena viena vienintele aistra. Žmonės tokių namų paprastai vengia, į juos užeina tik būtinai prireikus.

Be giminaičių, į šiuos namus dar ilgai užsukdavo elgetos. Reikia pasakyti, kad tų laikų Sarajevo elgetos buvo savotiški, kokie paprastai būna kiekvieno Rytų miesto elgetos.

Elgetų sluoksnio egzistavimas iš tiesų remiasi įteisintais prietarais ir gudriu apskaičiavimu; taip turtingi žmonės pigiai nuramina savo sąžinę, o elgetos gauna tiesioginę naudą. Tačiau senoji mūsų miesto visuomenė į tuos dalykus žiūrėjo kitaip. Jai elgetos — "Dievo žmonės", rūpintis jais — visų pareiga. Tai įvairūs našlaičiai, nuo gimimo suluošinti ir nelaimingi vaikai, ištiesę ranką, neramiai besižvalgantys piktomis, baimės sklidinomis akimis. Kurčnebylės, silpnaprotės, nelaimingos moterys, kurios negali ir, daugelio supratimu, neprivalo dirbti. Nukaršę, barzdomis apžėlę, skarmaloti seniai su maišu ant peties ir lazda rankoje; jie panašūs į pasakų Viešpatį Dievą, kuris apsimetęs elgeta keliavo per pasaulį, norėdamas išbandyti žmonių širdis ir sužinoti, kas vertas būti turtingu ir laimingu, o kas ne. Apsilankantys elgetos — tai savotiškos gerosios dvasios, gyvas liudijimas, kad tuose namuose klesti gerovė ir laimė. Turtingieji juos laiko "nesuvokiama, bet amžina Dievo apvaizdos palankumo apraiška", kurios dėka vieni turi visko ir turės visada, o kiti neturi ir niekada neturės, nors jiems žmonės dėl šventos ramybės negaili gėrybių.

Turėdami nustatytą elgetavimo tvarką ir laiką, jie pasirodo atskiruose namuose tam tikrą dieną ir net tam

tikrą valandą, priima savo skatikus arba savo duonos kampą — dalį tų gėrybių ir turto, kuris jiems pagal nerašytą, bet šventą teisę priklauso, ir keliauja toliau, palikdami namų šeimininkams savo palaiminimus, turinčius aukštesnę galią negu tušti žodžiai, ir realų laimės pajutimą, nes visa, ką Dievas davė, ko žmonės ir nesėkmės negalėjo atimti, išmalda saugo ir gina.

Tas elgetavimas pas mus turi kitokią reikšmę ir prasmę negu Vakarų Europos kraštuose. Ten elgetos dažniausiai amoralūs žmonės, parazitai ir valkatos, kurie ieško savo aukų, o tuo tarpu mūsiškiai (bent mūsų rytietišku supratimu) patys yra aukos, jie ant savo pečių nešioja neišvengiamą visuomenės nelaimių dalį ir tuo būdu yra kiekvieno kreditoriai — jiems priklauso laimingųjų laimės ir turtingųjų turto dalis. Elgetavimas pas mus yra glaudžiai susijęs su mūsų miestiečių ar pirklių supratimu apie žmogaus likimą, su mūsų gyvenimo būdu ir turtėjimu. Elgetos lyg ir atstovauja tam tikram reikalingam, senam ir nuolatiniam keitimuisi tarp tų, kurie turi ir gali, ir tų nelaimingųjų, kurie negali ar nesugeba įprastu būdu papildyti ar įsigyti turto. Todėl tyliu senu susitarimu į tai žiūrėta kaip į teigiamą ir pateisinamą dalyką, vienodai reikalingą ir tiems, kurie duoda, ir tiems, kurie priima.

Pirklio Obreno namuose elgetos per paskutiniuosius aštuoniolika metų buvo nuoširdžiai priimami ir gausiai apdovanojami. Tą visi žinojo. Dabar tie reikalai pradėjo keistis. Tiesa, Panelė suprato, kad su elgetomis ji negali šiurkščiai elgtis, kaip pasielgė su tarnais. Jos motina, kuri šiaip buvo labai sukalbama, šiuo atveju ilgai ir atkakliai laikėsi savo. Išmaldos davimas jai buvo šventas ir būtinas dalykas: tas supratimas jai buvo įskiepytas nuo vaikystės, tokią pat tvarką ji rado ir ištekėjusi vyro

namuose. Ji negalėjo nė pagalvoti, kad įmanoma šio švento dalyko nepaisyti, jeigu turi namuose duonos gabalą. Todėl Raika negalėjo staiga nutraukti šios tradicijos, bet išmaldos dalijimą, kaip ir visa kita, paėmė į savo rankas.

Elgetos iš karto pajuto jos ranką. Ji pasitikdavo juos savitu būdu: griežtai, šaltai, ištirdama griežtu žvilgsniu, kas nusipelno išmaldos, kas ne, ieškodama jų skarmaluose slepiamo turto pėdsakų, o jų fiziniuose kūno trūkumuose — nenuoširdumo ir apsimetinėjimo. Dauguma tų elgetų pažinojo ją dar mažą mergaitę, pasisveikindavo paspausdami ranką, su šypsena, veltui tikėdamiesi, kad ir ji nusišypsos.

Įsitikinusi, kad elgeta iš tiesų senas ir išsekęs, kad nėra jokio preteksto jo atstumti, Raika uždaro virtuvės duris ir eina į virtuvę. Čia paima senos duonos ar kieto sūrio gabalą ir neša elgetai. Tačiau dar pakankamai neišmokusi sunkaus taupymo ir šykštumo meno, eidama koridoriumi pagalvoja, ar neatsiras dar vargingesnis elgeta, ir grįžusi į virtuvę padeda sūrį į spintą. Dabar grįžta pas elgetą vien su duonos gabalu, bet apžiūrėjusi jį nutaria, kad pernelyg didelis, ir dar sykį grįžta į virtuvę, perlaužia duoną pusiau ir vieną gabalą palieka pintinėje. Pagaliau apsisprendusi išnešti tą gabalą elgetai krūpteli, pasiima peilį ir atriekia nuo jo ploną riekę. Duodama elgetai į rankas vis dar žiūri į duoną, stebi elgetos veido išraišką, laukdama įvertinimo ir vis dar abejodama, ar ne per daug davė.

Užtekdavo bet kokio preteksto pavaryti elgetą nuo durų. Vienas užmiršo uždaryti kiemo vartelius, kitas basomis kojomis prinešė purvo ir priteršė baltą, smulkų kiemo grindinį, kurį ji laikė vienu gražiausių tarp Sarajevo kiemų. Vieną dieną ji perskaitė laikraštyje, kad Paryžiuje mirė elgetaujanti moteriškė, kuri labai skurdo, vaikščiojo

apsiskarmalavusi, o paskui jos šiaudų čiužinyje rado sutaupytus 250 000 frankų. Dėl tos priežasties Raika visą savaitę vijo nuo savo namų elgetas piktindamasi, kad jie apsimeta vargšais ir "miega ant pinigų".

Taip diena po dienos, mėnuo po mėnesio. Paskui atsitiko negirdėtas neregėtas dalykas, sunkiai įsivaizduojamas pirklio namuose, kuriuose dar gyvena šeima: elgetos užeidavo vis rečiau ir rečiau, galų gale visai liovėsi. Ponia Radoika skundėsi, jog net vargetos nepasibeldžia į jų namų duris. Ji dažnai stovėdavo prie lango ir baikščiai, susirūpinusi žiūrėdavo į gatvę. Tada savo akimis matydavo, kaip pažįstami elgetos aplenkia jų namus, tarsi jie būtų maro apkrėsti ar išmirę. Ji įsivaizdavo, jog tai baisus ir amžinas prakeikimas, ir gailiai verkdavo, graudžiavosi, sielvartaudavo kaip didelės nelaimės ištikta.

Šitaip Panelė planingai, iš eilės vadavosi nuo visko, kas, jos supratimu, trukdė siekti galutinio tikslo, apie kurį ji niekam nesipasakojo ir pati jo dar aiškiai neįsivaizdavo. Taip priartėjo ir jos apdraudimo terminas. Naujųjų metų pradžioje Panelė jau galėjo paimti iš Triesto draudimo bendrovės dvidešimt tūkstančių kronų.

Ir iš tikrųjų sausio pabaigoje pas ją užėjo pirklys Michailas, jos globėjas, kaip visada paprastas ir ramus, bet šiek tiek iškilmingesnis negu kitais kartais ir truputį susijaudinęs, sunkiai alsuodamas nuo astmos, kuri jį smarkiai kamuodavo ir trukdė dirbti. Atėjo jai pasakyti, kad bendrovė išmokėjo jai draudimą ir toji suma padėta jos vardu į "Union" banką.

Panelė išklausė žinią be mažiausio jaudinimosi. Tiktai raukšlė tarpuakyje dvigubai pagilėjo ir rodė, kad ji įtemptai mąsto.

Globėjas parodė jai popierius, iš kurių buvo matyti, kad bendrovė išmokėjo visą sumą, atskaičiusi žyminę

rinkliavą ir septyniasdešimt šešias kronas komisinių. Ir kartu pasakė, jog bendrovė, kuri visus tuos reikalus taip greitai sutvarkė, tikisi, kad Panelė Sarajevo laikraštyje paskelbs įprastą padėką.

— Sutinku, bet su sąlyga, kad bendrovė užmokės tas septyniasdešimt šešias kronas komisinių. Kitaip aš nesutinku.

Pirklys Michailas žiūrėjo nustebęs į merginą, tarsi netikėdamas savo ausimis ir norėdamas savo akimis patikrinti, ką išgirdo. Jis mėgino jai ramiai išaiškinti, kaip svarbu, kad tokia padėka būtų viešai paskelbta, o taisyklės reikalauja, kad komisines išlaidas mokėtų klientas. Juo labiau kad bendrovė to nusipelnė, pagaliau Raikai tas nekainuoja nė skatiko.

— Man nekainuoja, bet bendrovei bus į naudą, todėl tegu ir moka, jeigu nori, kad būtų paskelbta padėka.

Pirklys Michailas išėjo kosėdamas, jis niekaip negalėjo suprasti keisto šios merginos elgesio.

Padėka nebuvo paskelbta. O pirklio Michailo laukė naujas krikštaduktės siurprizas.

Netrukus po to vieną dieną Panelė atėjo į pirklio Michailo parduotuvę ir radusi jį vieną trumpai ir paprastai pareiškė, jog būtina pasinaudoti įstatymu, kuris jai duoda galimybę, atsižvelgus į ypatingas aplinkybes, sukakus aštuoniolika metų, reikalauti, kad jai būtų pripažinta pilnametystė. Ji išvardijo visus motyvus, kuriuos pateiks teismui: prasiskolinusi parduotuvė, jai atitekusi po tėvo mirties, globėjo liga ir savų reikalų našta, sena jos išlaikoma motina, jos pasirengimas ir noras tvarkytis pačiai, kad visas biznis judėtų gyviau ir geriau. Ir dabar reikia jo sutikimo.

Pirklys Michailas žvelgė į ją savo nuvargusiomis, per anksti pasenusiomis nuostabos sklidinomis akimis. Sukdamas papirosą ir žiūrėdamas į savo pirštus ramiai tarė:

— Gerai, dukra, bet ar tau lig šiol buvo blogai, kai aš tvarkiau jūsų finansinius reikalus?

— Ne, krikštatėvi Michailai, apsaugok Dieve! Juk pats matote, kaip atrodo tie mūsų reikalai. Kam jums apsikrauti mūsų rūpesčiais, kai tuo tarpu aš esu jauna ir sveika? Aš visada klausiu jūsų patarimų, bet kaip galutinai pasielgti, spręsiu pati. Taip norėjo ir tėtis.

Pirklys Michailas žiūrėjo į Raiką, tarsi būtų pirmą kartą pamatęs, ir sunkiai rado jos veide bruožų tos mergaitės, kurią kadaise pažinojo.

Pagaliau sutiko. Visu kitu pasirūpino Raika. Praėjus šešioms savaitėms po šio pokalbio, advokatas atnešė jai teismo nuosprendį dėl pilnametystės pripažinimo.

Pirklys Michailas, kai jam buvo pranešta apie tai, į šį dalyką pasižiūrėjo ramiai, nerodydamas nepasitenkinimo ir slėpdamas susirūpinimą.

— Dabar tu,— tarė jis tyliai ir oriai,— pagal įstatymą gali laisvai tvarkyti tai, kas tau priklauso, tačiau man tebesi sava ir aš tavęs iš savo vaikų neišskiriu. Jeigu kada jums ko nors reikės, gali būti tikra — padėsiu ir patarsiu. Tą žinok.

Panelė padėkojo, bet nieko nepasakė, ką ketina daryti su pinigais, gautais iš draudimo bendrovės. Apskritai paskutiniuoju metu ji vis mažiau kalbėdavo su savo globėju apie finansinius reikalus. Dabar ji pradėjo visiškai vengti tokių pokalbių. Ji kalbėdavosi tik su tais, kurie jai buvo reikalingi, ir tik apie tai, apie ką pati norėdavo. Be reikalo ji ir anksčiau su niekuo net nepasisveikindavo, ir juo labiau to nedarė dabar, kai turėjo savo kapitalą.

Ne tik krikštatėvis Michailas, bet ir direktorius Pajeras, ir seni, patyrę verslininkai negalėjo atsistebėti, kaip Raika apdairiai pasitvarkė su gautais už draudimą pinigais, kaip

greitai, apsukriai ir tyliai pagal visas prekybos taisykles paskirstė juos. O Panelė žengė savo keliu, iš kurio jos negalėjo išmušti nei meilikavimai, nei priekaištai, lygiai taip pat kaip negalėjo sulaikyti jokie prietarai. Jos pinigai pradėjo veikti.

Tiesą sakant, jos pinigai veikė ir anksčiau.

Visi pastebėjo, kad Panelė seniai nesirūpina tėvo palikimo likvidavimu ir namų apsidraudimu, bet viską atiduoda naujam, pačios sumanytam ir tvarkomam verslui. Beje, ir toliau jai visi padėdavo, priimdavo be eilės ir labai maloniai kaip nelaimingą pirklio Obreno našlaitę.

Tačiau dabar, kai jos kapitalas staiga išaugo, jai nebebuvo reikalo taip dažnai minti svetimus slenksčius. Per tuos kelerius metus ji pažino žmones, instancijas, pamatė, kaip daromi sandėriai; dabar pati galėjo sekti laikraščius, permainas Sarajevo pinigų rinkoje, ir ne toje didžiojoje ir viešojoje, bet mažojoje, slaptoje ir gyvoje, kuri daugumai žmonių nematoma, bet gerai pažįstama nelaimingiesiems ir pasileidusiems, didelių palūkanų ir negailestingų terminų vergams.

Pagaliau žmonės patys pradėjo jos ieškoti.

III

Sarajevas 1906 metais! Miestas, kuriame kryžiuojasi įtakos, maišosi kultūrinės sferos, susikerta skirtingi gyvenimo būdai ir prieštaringi požiūriai į pasaulį. Tačiau visi tie skirtingi sluoksniai, tikėjimai, tautinės ir visuomeninės grupės turi vieną bendrą bruožą: visiems reikia pinigų

ir kur kas daugiau, negu turi. Kiekvienoje grupėje daugeliui žmonių jų trūksta net būtiniausiems poreikiams. Jų gyvenimas — bergždžias noras gauti pinigų ir amžinas jų vaikymasis. Bet ir tie, kurie šį tą turi, arba bent taip atrodo, trokšta daugiau ir geriau. Nuo senų senovės Sarajevas buvo pinigų ir pinigų poreikio miestas, o dabar — labiau negu kada nors. Miestelėnai, iš turkų paveldėję dykinėjimo įpročius, o iš slavų — polinkį į nesaikingumą, dabar dar iš austrų perėmė ir biurokratišką visuomenės ir visuomeninių pareigų supratimą, pagal kurį žmogaus reputacija ir orumas priklauso nuo beprasmiškų išlaidų didumo, nuo tuščios, be turinio ir skonio, juokingos prabangos.

Sunku įsivaizduoti kitą miestą, kur būtų taip mažai pinigų, tokie menki uždarbio šaltiniai, kur žmonės taip nenorėtų ir nesugebėtų uždirbti ir taip trokštų praturtėti. Rytietiškų papročių ir Vakarų Europos civilizacijų mišinys čia sukuria tokį ypatingą visuomenės gyvenimo būdą, kai vietiniai gyventojai rungtyniauja su atvykėliais, kurdami naujus pinigų leidimo poreikius ir pretekstus. Nepasiturintiems būdingi seni santūrumo, o turtingiesiems — taupumo įpročiai dabar visiškai užmiršti. Jeigu dar pasitaiko žmonių, kurie laikosi senų kuklumo papročių ir griežtų principų: kuo mažiau uždirbi, tuo daugiau taupyk, jie stovi nuošaly nuo visuomenės gyvenimo kaip juokingi seniai praėjusių laikų likučiai.

Tokioje visuomenėje, kurioje smulkūs ir stambūs pinigų poreikiai surezgė nematomą, bet tankų ir neišnarpliojamą įvairaus dydžio ir įvairios formos skolų bei paskolų tinklą, Panelė pradėjo kaupti savo kapitalą. Tokių kaip jinai, kuriems mažiau reikia, negu turi, buvo nedaug, jiems suskaičiuoti užteko rankos pirštų, o tokių, kuriems reikia

pinigų, bet neturi būtiniausiems reikalams, arba kurie išleidžia daugiau, negu gali, buvo tūkstančiai, ir neieškodama tikrų ryšių tarp priežasčių ir pasekmių ji sprendė iš to, ką matė paviršiuje, kaip paprastai daro moterys ir visi žmonės, gyvenantys viena stipria aistra; o ji buvo ir viena, ir kita. Jai daug nereikėjo, kad į šį miestą ir į visą gyvenimą aplink save pradėtų žiūrėti kaip į savo medžioklės plotą ir užmirštų viską, išskyrus laimikio troškulį.

Jau pirmaisiais metais Panelė tėvo parduotuvėje ėmė priiminėti vyrus ir moteris, kuriems reikia skubios paskolos. Tą savo verslą ji pradėjo kukliai ir geraširdiškai, bet ėmė greitai ir grėsmingai plėtoti, ypač kai gavo pinigus už draudimą ir tapo pilnametė. Kol Vesa, nieko nežinodamas apie jos planus, vertėsi smulkia prekyba, derėdamasis su sodiečiais dėl kelių lapės kailių, Panelė pradėjo justi saldumą, kurį teikia tokiems kaip ji "besiveisiantys" pinigai, tą šaltą svaigulį, kuris slapta šildo ir apšviečia drėgnas ir apipelijusias parduotuvės sienas geriau negu saulė ir pavasaris. O kai biznis išsiplėtė ir klientų pagausėjo, ji pradėjo juos priiminėti ne tik parduotuvėje, bet ir namie. Suprantama, į namus ėjo tik rinktiniai, žinomi ir solidūs klientai.

Į tuščius ir nelinksmus namus, kuriuose neskardėjo nei juokas, nei garsios kalbos, kur trūko šilumos ir jaukumo ir kuriuos aplenkdavo elgetos, pradėjo vaikščioti nauji neįprasti lankytojai. Čia galėjai matyti labai skirtingų žmonių, kuriuos nematomais saitais traukė pinigai ir jų stygius.

Iš pradžių kiekvienas toks apsilankymas jaunai merginai buvo įvykis, kuriam ji specialiai ruošdavosi ir kurį ilgai prisimindavo, tačiau laikui bėgant, kai lankytojų atsirado

daugiau, negu ji norėjo. pradėjo elgtis su jais šalčiau, apdairiau ir griežčiau. Ji greitai pažino žmones, kurie vejami vargo ar kažkokios visagalės baimės beviltiškai ieško, kur pasiskolinti pinigų; pamatė, kokie silpni, bejėgiai yra tokie žmonės, pasiryžę viskam, ir kad tokiems nereikia rodyti nei pagarbos, nei pasigailėjimo. Tą ji darė nuo pat savo verslo pradžios ir beatodairiškai tuo naudojosi.

Žiemą ir vasarą Panelė sėdi apytuščiame prieškambaryje prie nedidelio stalo, ant kurio nėra nė vienos knygos, nė vieno popieriaus lapo, tiktai senovinė rašalinė su pigiu plunksnakočiu, išlikusiu dar nuo gimnazijos laikų. Sėdi ant paprastos kietos kėdės, o šalia stovi dar viena — dar mažesnė ir kietesnė — lankytojams. Patalpos nešildomos netgi per didžiausius šalčius.

— Nenusivilkite palto,— paprastai sako Panelė lankytojui ir kažkokiu piktdžiugišku balsu priduria: — Pas mane nekūrenama.

Pastačiusi lankytoją į nemalonią ir nedėkingą padėtį ji klausia, ko pageidauja, griežtai ir nustebusi, tarsi jis būtų pataikęs ne į tuos namus ir kreipęsis ne į tą asmenį.

Daugeliu atvejų pokalbis tuo ir baigdavosi: lankytojas, išklojęs Panelei savo rūpesčius, išeidavo tuščiomis rankomis. Tiems laimingiesiems, kuriems pavykdavo šį tą susitarti, reikalas būdavo atidedamas rytdienai. O kitą dieną ant jos rašomojo stalo jau gulėdavo popieriaus lapas su trumpalaikės paskolos sąlygomis. Priklausomai nuo paskolos grąžinimo termino popieriuje įrašyta nuo dešimties iki trisdešimties procentų didesnė suma, negu skolininkas gauna į rankas. Kitos sąlygos visiškai atitinka įstatymą, tiksliau sakant, galutines jo ribas. Pinigai niekada neišmokami čia, namuose, tik Vesos parduotuvėje arba per tarpininkus, pas kurį nors pinigų keitėją priešais Imaretą

arba pas smulkų prekiją, sėdintį iš pažiūros tuščioje ir varganoje krautuvėlėje. Mat giliai po regimu ir triukšmingu visuomenės sluoksniu, kur švaistomi pinigai, išlaidaujama, yra ir nematomas, plonas, plieninis, kietas lupikavimo tinklas, nebyli, bevardė ir galinga organizacija tų, kurie gyvenime paliko visa, kas nereikalinga ir nereikšminga, ir susirado kelią į tai, kas, jų supratimu, svarbu ir būtina gyvenime, organizacija tų, kurie vienintelę savo aistrą tenkina visų kitų žmonių begalinių smulkių ir didelių aistrų bei skurdo sąskaita.

Tačiau su dauguma tų lankytojų rimtos, tikros kalbos nė nepradedama. Kažkokio nesuvokiamo, bet stipraus instinkto skatinama Panelė savo skambiu, griežtu balsu vidury pasakojimo nutraukia lankytoją pareikšdama, jog tikriausiai jį kas nors suklaidinęs, taip, ji turėjusi šiek tiek pinigų, bet jau paskolinusi bičiuliams. Tada paprastai klientas išeina iš tos žiemą šaltos, o vasarą tvankios patalpos nusiminęs dėl nepavykusio sandėrio, bet patenkintas, kad išsivadavo iš tos merginos skvarbaus žvilgsnio ir atletiško rankos paspaudimo.

Tik ypatingais atvejais kalba baigdavosi kitaip. Tuos atvejus ji ilgai atsimindavo.

Vieną vasario dieną įžengė graži ir aukšta moteris ilgu juodos gelumbės paltu, apie kaklą ir rankogalius apvaduotu rudu brangiu kailiu. Ant galvos nedidelė tokio pat kailio kepurė. Baltas ir švelnus veidas, mėlynos akys, nuo rūko drėgnoki, šaltyje parausvėję skruostai. Ji užsienietė, gimusi Lenkijoje, bet augo Bosnijoje. Vyras — chorvatas, valdininkas, išdidus, elegantiškas dabita, garsus kortų, vyno ir linksmų moterų mėgėjas. Panelė juos pažįsta iš matymo, žino jų pavardes.

Jauna moteris sutrikusi, nesklandžiai pradeda kalbą, o paskui, nepaisydama etiketo, atvirai iškloja, ko atėjo.

Jos vyras karininkų kazino pralošė kortomis didelę sumą pinigų; davė garbės žodį per dvidešimt keturias valandas sumokėti skolą. Ji pasiuntė telegramą į Lenkiją tėvams ir broliui pramonininkui. Turinti ir antrą brolį Amerikoje, jis ne kartą yra padėjęs jiems panašiais atvejais, bet dabar — labai trumpas terminas. Suma ne tokia jau didelė — tūkstantis du šimtai kronų, per porą savaičių jie tikrai gaus, bet būtina įteikti pinigus rytoj rytą. Vyras puolė į niūrią neviltį ir ketina liūdnai baigti. Jinai privalo jį išgelbėti, todėl sutinka su bet kokiais procentais ir sąlygomis.

— Jus, ponia, klaidingai informavo, kas atsiuntė čionai. Aš neturiu pinigų paskoloms. Kiek turėjau, išskolinau bičiuliams ir dabar laukiu, kada grąžins.

Moteris kilstelėjo galvą.

— Panele, aš labai prašau! Man sakė, kad jūs galite.

— Neteisingai jums sakė.

— Panele, aš dedu visas viltis į jus. Tiktai jūs galite mus išgelbėti.

Panelė krusteli kėdėje, norėdama nutraukti nemalonų ir bergždžią pokalbį. O moteris, tartum tik to ir būtų laukusi, pratrūksta balsu raudoti, išskečia rankas, o paskui, kaip maldai sudėjusi delnus, prikiša nustebusiai Raikai prie pat veido.

— Panele, maldauju jus kaip Viešpatį Dievą!

Norėdama atsitraukti Panelė kiek įmanoma atsilošia kėdėje, o jauna moteris parklumpa ant grindų ir užgula jos kelius. Pro verksmą girdėti jos žodžiai:

— Grąžinsime viską! Dėl Dievo meilės, neleiskite mums pražūti! Maldauju jus!

Panelė akimirką sutrinka, paskui išlaisvina kelius, bet moteris tarsi pakirsta krenta kniūpsčia, priglaudžia veidą

prie jos batų ir apkabina kojas. Panelė pašoka ir atstumia į šalį kėdę.

Dabar ji iš aukšto žvelgia į susirangiusią prie jos kojų moterį, virpančią nuo mėšlungiško verksmo. Ir tada krūtinė apsąla ir sušyla, tarsi būtų pradėjusi plakti kita, stipresnė širdis. Truputį pasilenkia, lyg norėdama tą moterį pakelti ir paguosti, bet staiga apsigalvoja, atitraukia jau ištiestą ranką ir taria plonu, nenatūraliu balsu:

— Nereikia, ponia, nereikia! Jus neteisingai informavo, patikėkite. Jums brangi kiekviena minutė ir geriau būtų, jeigu paskubėtumėt ieškoti pinigų ten, kur jų galite gauti.

Praėjo gerokai laiko, kol nelaiminga moteris pasikėlė, murmėdama tuos pačius žodžius:

— Panele, prašau jus,... maldauju, išgelbėkit mus! Jis nusižudys!

Ji kartojo šiuos žodžius iki durų, o paskui staiga atsitiesė, nusišluostė veidą, pasitaisė plaukus ir nė nežvilgtelėjusi į šeimininkę neatsisveikinusi išėjo.

Panelė buvo sutrikusi ir giliai viduje truputį susigėdo. Tačiau tuoj pat užgriuvo darbai, ir ji nebeturėjo kada nei galvoti apie gražiąją nelaimingąją moterį, nei rūpintis tolesniu jos likimu. Ji tik žinojo, kad tos moteriškės vyras nenusižudė, nes praėjus penkiolikai dienų matė, kaip jie susikibę rankomis, meiliai prisiglaudę vienas prie kito vaikščiojo Miljackos pakrante. Vienodo ūgio, panašūs vienas į kitą jie buvo kaip brolis ir sesuo, apsirengę tartum pagal naujausią madų žurnalą.

Bet būdavo ir kitaip.

Vieną dieną (buvo vasara, karšta ir tvanku) prieškambaryje nedidelėje kėdėje sėdėjo žandarmerijos vyresnysis leitenantas Karasekas, Čekijos vokietis. Jis tarnavo miestelyje netoli Sarajevo, buvo žinomas kaip vienas iš Sarajevo naktinių

barų, kuriuose dažniausiai sėdi karininkai, lankytojų. Dėl pakrikusio savo gyvenimo būdo ir dėl dar labiau pakrikusių finansinių reikalų ne kartą buvo kilnojamas iš vienos vietos į kitą ir baudžiamas, o dabar jam grėsė priverstinis atsistatydinimas.

Tai buvo apkūnus vyras, didelių rudų akių ir stipraus nusipenėjusio sprando. Jis tiesiog duso savo juodame mundure. Nuo jo trenkė karininkų muilu ir konjaku. Dešinėje rankoje laikė naujas geltonas elnio odos pirštines. Kalbėjo vokiškai. Pradėjo su alkoholikams būdingu tariamu pasitikėjimu savimi:

— Man reikia pinigų, panele. Didelės sumos. Norėčiau žinoti, kokios jūsų sąlygos. Dviejų tūkstančių kronų trims mėnesiams. Manau, jog mano garantijos jus patenkins.

Tačiau Panelė neleido jam pasakyti, kokios tos garantijos, kad jis nepagalvotų, jog jos nepatenkina, ir kad be reikalo nebūtų tęsiamas pokalbis.

— Atleiskite, pone, bet aš neturiu pinigų paskoloms.

— Neturite?

— Neturiu, pone, ir neturėjau. Anksčiau turėjau nedidelę sumą už draudimą, bet įdėjau į verslą. Tai ir visi pinigai.

Karininko pasitikėjimas savimi išblėso.

— Visi?

— Visi, pone.

— Visi!— pakartojo karininkas perimdamas pirštines iš vienos rankos į kitą ir dar tvirčiau jas sugniauždamas.— O kokios būtų sąlygos, jeigu turėtumėt?.. Aš sutikčiau su bet kokiomis.

— Deja, pone, neturiu nei sąlygų, nei pinigų.

Karininkas nieko neatsakė, tik mėšlungiškai mankė dešinėje rankoje pirštines. Plinkančiame viršugalvyje tartum rasa ištryško smulkūs prakaito lašeliai. Nieko nematančios

nebemadingų, užsigulėjusių prekių ir audinių partijas ir pardavinėjo, reklamuodamas jas čia neįprastu būdu. Prekes išdėliodavo priešais parduotuvę ant dviejų plačių prekystalių. Ant parduotuvės sienų ir langų iškabindavo raudonus ir žalius plakatus: "Gera proga! Sumažintos kainos! Gera proga! Tiktai šiandien!", "Išsiparduodame su nuostoliais! Naudokitės šia diena!" O pačią didžiausią reklamą Rafa darė pats: storulis, raudonskruostis, besišypsantis sukaliojosi kaip sukutis, suburdamas aplink save linksmų ir šnekių smalsuolių būrį. Prisidėjęs prie krūtinės plaštaką išskėstais pirštais vis kartodavo: "Prisiekiu savo garbe! Prisiekiu savo laime ir garbe!"

Viskas, kas dėjosi mieste, kiekvienas žodis, kurį pasakydavo praeiviai, eidami pro Rafos parduotuvę, jam buvo dingstis pokštui, užmegzti pokalbį, pareklamuoti savo prekes.

— Neapgaudinėk žmonių, Rafa!— sako eidamas pro šalį koks nors šaipūnas Konforčiui, kuris tuo metu kaip tik karštai gyrė senus kaklaraiščius kažkokiems dviem pirkėjams.

— Ką? Ką?

Rafa staiga palieka savo klientus, išlekia į gatvės vidurį, suploja delnais, išsižergia priešais žmogų, užtverdamas jam kelią. Juodos ispaniškos jo akys spindi, jis sukrėstas iki širdies gelmių.

— Ką? Aš apgaudinėju žmones? Aš! Prisiekiu savo garbe ir laime, turime dešimt procentų nuostolio,— šaukia Rafa kaip visada, vartodamas daugiskaitą.

— Gerai, Rafa! Viskas aišku!— sako praeivis ir jau nori eiti toliau, bet Rafa čiumpa jį už abiejų rankų.

— Kas aišku? Kas aišku? Einam į parduotuvę, aš parodysiu faktūrą. Faktūra viską pasakys, pone! Arba namės! Dedu savo sunkiai uždirbtas penkiasdešimt

barų, kuriuose dažniausiai sėdi karininkai, lankytojų. Dėl pakrikusio savo gyvenimo būdo ir dėl dar labiau pakrikusių finansinių reikalų ne kartą buvo kilnojamas iš vienos vietos į kitą ir baudžiamas, o dabar jam grėsė priverstinis atsistatydinimas.

Tai buvo apkūnus vyras, didelių rudų akių ir stipraus nusipenėjusio sprando. Jis tiesiog duso savo juodame mundure. Nuo jo trenkė karininkų muilu ir konjaku. Dešinėje rankoje laikė naujas geltonas elnio odos pirštines. Kalbėjo vokiškai. Pradėjo su alkoholikams būdingu tariamu pasitikėjimu savimi:

— Man reikia pinigų, panele. Didelės sumos. Norėčiau žinoti, kokios jūsų sąlygos. Dviejų tūkstančių kronų trims mėnesiams. Manau, jog mano garantijos jus patenkins.

Tačiau Panelė neleido jam pasakyti, kokios tos garantijos, kad jis nepagalvotų, jog jos nepatenkina, ir kad be reikalo nebūtų tęsiamas pokalbis.

— Atleiskite, pone, bet aš neturiu pinigų paskoloms.

— Neturite?

— Neturiu, pone, ir neturėjau. Anksčiau turėjau nedidelę sumą už draudimą, bet įdėjau į verslą. Tai ir visi pinigai.

Karininko pasitikėjimas savimi išblėso.

— Visi?

— Visi, pone.

— Visi!— pakartojo karininkas perimdamas pirštines iš vienos rankos į kitą ir dar tvirčiau jas sugniauždamas.— O kokios būtų sąlygos, jeigu turėtumėt?.. Aš sutikčiau su bet kokiomis.

— Deja, pone, neturiu nei sąlygų, nei pinigų.

Karininkas nieko neatsakė, tik mėšlungiškai mankė dešinėje rankoje pirštines. Plinkančiame viršugalvyje tartum rasa ištryško smulkūs prakaito lašeliai. Nieko nematančavo

nebemadingų, užsigulėjusių prekių ir audinių partijas ir pardavinėjo, reklamuodamas jas čia neįprastu būdu. Prekes išdėliodavo priešais parduotuvę ant dviejų plačių prekystalių. Ant parduotuvės sienų ir langų iškabindavo raudonus ir žalius plakatus: "Gera proga! Sumažintos kainos! Gera proga! Tiktai šiandien!", "Išsiparduodame su nuostoliais! Naudokitės šia diena!" O pačią didžiausią reklamą Rafa darė pats: storulis, raudonskruostis, besišypsantis sukaliojosi kaip sukutis, suburdamas aplink save linksmų ir šnekių smalsuolių būrį. Prisidėjęs prie krūtinės plaštaką išskėstais pirštais vis kartodavo: "Prisiekiu savo garbe! Prisiekiu savo laime ir garbe!"

Viskas, kas dėjosi mieste, kiekvienas žodis, kurį pasakydavo praeiviai, eidami pro Rafos parduotuvę, jam buvo dingstis pokštui, užmegzti pokalbį, pareklamuoti savo prekes.

— Neapgaudinėk žmonių, Rafa!— sako eidamas pro šalį koks nors šaipūnas Konforčiui, kuris tuo metu kaip tik karštai gyrė senus kaklaraiščius kažkokiems dviem pirkėjams.

— Ką? Ką?

Rafa staiga palieka savo klientus, išlekia į gatvės vidurį, suploja delnais, išsižergia priešais žmogų, užtverdamas jam kelią. Juodos ispaniškos jo akys spindi, jis sukrėstas iki širdies gelmių.

— Ką? Aš apgaudinėju žmones? Aš! Prisiekiu savo garbe ir laime, turime dešimt procentų nuostolio,— šaukia Rafa kaip visada, vartodamas daugiskaitą.

— Gerai, Rafa! Viskas aišku!— sako praeivis ir jau nori eiti toliau, bet Rafa čiumpa jį už abiejų rankų.

— Kas aišku? Kas aišku? Einam į parduotuvę, aš tau parodysiu faktūrą. Faktūra viską pasakys, pone! Arba lažinamės! Dedu savo sunkiai uždirbtas penkiasdešimt

kronų ir tu penkiasdešimt savo poniškų — ir lažinamės! Pamatysi, kad su nuostoliu prekiaujame.

Rafa pribėga prie plataus prekystalio, teatrališku gestu čiumpa kaklaraištį, ištiesia jį ir prikiša žmogui prie pat akių.

— Va matai! Tegu ši prekė pavirsta mėšlu, jeigu mes neturime nuostolio. Užeik į vidų ir įsitikink: jeigu aš meluoju, visas šias prekes išdalysiu žmonėms dykai.

Žmonės sustoja, juokiasi, smaginasi reginiu, kuris čia dažnai kartojasi. Pasitaiko ir tokių, kurie jį pirmą kartą mato, ir visada ką nors nusiperka.

Tokia buvo Rafos Konforčio prekiavimo pradžia. Metams bėgant, jis darėsi santūresnis, nejudresnis, ypač kai prieš trejus metus paėmė iš Travniko gana pasiturinčios ir garsios giminės žmoną. Ir tos jo vedybos buvo neįprastos. Dailiai vienturtei merginai per vieną žydų vakarą Travnike patiko energingas jaunuolis. Tėvai nenorėjo nė girdėti apie jos ištekėjimą už Rafos, tada ji pabėgo su juo be jokio kraičio. Tai buvo tikras pagrobimas, su šaudymais iš revolverio (taikant į tamsą, ne į žmones), vijimusi ir policija. Jiedu sėkmingai pasiekė Sarajevą. Tėvams nieko kito neliko kaip susitaikyti. Dabar jau jie turi du vaikus. Tačiau uošvis jam visai dar neatleido, nors šiek tiek padeda, bet per trečią asmenį.

Konfortis, kai tik atidarė savo krautuvę, buvo vienas pirmųjų Raikos klientų. Iš pradžių ji duodavo jam mažas sumas, nelabai pasitikėdama, užsitikrindama įvairiomis garantijomis. Tačiau ilgainiui paaiškėjo, kad jis, nors ir būdamas keistuolis, sugeba kur kas daugiau, negu atrodo.

Jau prieš dvejus metus, kai tik jie susipažino, Rafa Panelės akyse pasirodė kaip naudingas ir toli matantis žmogus.

Vieną 1908 metų spalio mėnesio dieną jis temstant užsuko pas ją, norėdamas pratęsti skolos grąžinimo terminą.

Dienos buvo nepaprastai šiltos ir gražios. Langas buvo atviras. Iš tos šiltos tamsos sklido vidun neįprastas triukšmas ir maišėsi su jų monotonišku skaičiavimu. Iškilmingai ir šiurpiai virpėjo oras. Skambėjo visi katalikų bažnyčių varpai. Varpų dūžių sukeltos oro bangos kirtosi ir pynėsi su stipriais ir iškilmingais garsais himno, kurį šiltoje vasaros tamsoje giedojo nematoma demonstrantų minia, plūstanti centrinėmis gatvėmis.

Panelė sukluso.

— Girdite? Žinote, kas tai yra?— klausė Rafa tykiu, sunerimusiu balsu, palinkęs į tą pusę, iš kur sklido triukšmas.

— Taip, žinau... aneksija,— atsakė Panelė gana abejingai.

— Paskelbta Bosnijos ir Hercegovinos aneksija ir tuo pat metu prasidėjo mobilizacija, *Teilmobilisation*[1]. Siunčia kariuomenę į Serbijos ir Rusijos pasienį. Taigi dabar laikas pirkti dukatus.

— Tą visi žino ir visi nori pirkti.

— Matote, ne visai taip,— pertraukė ją Rafa,— ne visai taip. Žino ne kiekvienas, ir tie, kurie žino, ne visi perka. Ne visiems pakanka proto, panele, žmonės tingūs ir nerangūs. Be to, neturi grynų pinigų. Štai ir aš: žinau, kad reikia pirkti, bet neperku, nes neturiu už ką. Jūs, panele, turite: prisipirkite kuo daugiau aukso, naudokitės proga, jeigu Dievas jums padeda ir jeigu galite. Įdėkite visą kapitalą, nesigailėsite. O po mėnesio pamatysite, bus karas ar nebus. Jeigu bus — laikysite dukatus vietoj

---

[1] Dalinė mobilizacija (vok.).

popierinių pinigų, jeigu nebus — pelningai parduosite. Paklausykite manęs, sakau jums kaip bičiulis, tikrai nesigailėsit. Jeigu norite, ir aš galiu jums pirkti dukatus. Nereikalauju atlyginimo už tarpininkavimą, vėliau pati nustatysite pagal skirtumą.

Konfortis kalbėjo karštai mosikuodamas, jo akys taip spindėjo, jog atrodė žvairos, jis labai apgailestavo, kad neturi pinigų ir negali atlikti tokios puikios ir tikros operacijos.

Ir Panelė apdairiai, neskubėdama pirko dukatus, daugiausia iš musulmonių moterų. (Vėliau gailėjosi dėl to apdairumo ir lėtumo.) Pirko juos Panelės sąskaita ir Rafa. Kitų metų sausio mėnesį, kai aneksijos krizė buvo pasiekusi viršūnę, Rafa staiga tarsi medžioklinis šuo davė ženklą, jog reikia pardavinėti. Panelė spyrėsi ir dvejojo, nes aukso kaina be paliovos kilo. Tačiau Rafa nekantriai ir atkakliai siūlė to nepaisyti, nes po savaitės kitos kiekvienam bus aišku, jog karo nebus, ir dukatai staiga pradės pigti. Panelė priėmė moterišką ir bailų sprendimą: pusę pardavė gaudama trisdešimt–keturiasdešimt penkis procentus pelno, o su kita puse laukė, kas bus. Po dviejų savaičių aukso kaina iš tikrųjų staiga krito, ir ji dar spėjo parduoti su dešimt–penkiolika procentų pelnu. Tai sumažino vidutinį pelną, bet tuo pat metu paaiškėjo, jog Konfortis yra žmogus, kurio protu galima pasikliauti. Išmokėjo jam vieną procentą už tarpininkavimą.

1910 metų pradžioje Rafa perima visą regimą Raikos verslo dalį. Prie jo parduotuvės dabar nebėra rėksmingų margų plakatų, jis ir gyvena ne iš tų triukšmingų "progų", bet iš tylaus nematomo ir negirdimo biznio. Parduotuvėje yra šiek tiek prekių, turi ir padėjėją, tačiau pagrindinį darbą dirba pats Konfortis už stiklinės pertvaros, kur stovi rašomasis stalas, maža krosnelė ir didelis seifas.

Čia užeina žmonės, kuriems reikia skubios paskolos, pasišnibžda su ponu Rafa, palieka kaip užstatą kokią brangenybę arba vertingą obligaciją, gauna pinigų ir išeina iš parduotuvės su dideliu palengvėjimu. Juk tokie yra nu[illegible] švaistytojai: nelaimės ar aistros spaudžiami suranda tai, ką vis[illegible]ms [illegible] reikia, patiki iliuzija, jog visam žemė su žmonėmis [illegible]blemą, kuri juos kamavo. siekimais, min[illegible]afa, nors jam, storuliui, vaikščioti nelengva, statyti ir [illegible] kitą miesto galą pas Panelę. Tai ilgiausias [illegible]pasivaikščiojimas ir sunkiausia jo darbo dalis — atsiskaitymas su Panele. Atsiskaitant su Panele, kuri, kaip tvirtina Rafa, "kiaurai tave mato", nepadeda nei dievagojimasis, nei priesaikos savo garbe, nei nuoširdžiausi šūksniai, nei karščiausi mostai,— ją įtikina tik tikslus skaičius.

1912 metų Balkanų karas sukėlė naują krizę ir vieną iš tų sambrūzdžių, kurių metu vieni praranda, o kiti pasipelno. Panelė buvo su tais, kurie pelnosi. Drauge su Konforčiu ji vėl padarė paprastą ir naudingą operaciją su dukatais, supirkinėdami juos iš našlių ir pirklių sūnelių, kurie poniškai gyvena, nedirba ir nieko neužsidirba. Tačiau šį kartą pelno gavo daug mažiau, nes krizė nebuvo ryškiai apibrėžta, su pradžia ir aiškiai matoma arba nujaučiama pabaiga, ji pasidarė paini ir mįslinga, smelkėsi į visas gyvenimo sritis, čia slūgo, čia vėl kilo ir tęsėsi be galo.

Panelei greitai ir nepastebimai bėgo metai. Laikas kamuoja ir vargina tiktai tuos, kurie gyvena rūpindamiesi vien savimi ir savo nauda, o tiems, kurie užsimiršę dirba bet kokį juos pačius pranokstantį darbą, laikas praeina sparčiai ir nejučiomis; bet tiems, kurie laiką matuoja vien drąsia ir neįvykdoma svajone, jis beveik ir neegzistuoja.

O Panelė jau daug metų gyvena viena didele svajone, kuri viską gyvenime stelbia ir daro antraeiliais dalykais. Jos troškimas — savo darbu atkeršyti už tėvą. Jeigu negalėjo jo išgelbėti, tai dabar be jokio gailesčio nei sau, nei kitiems turi bent įvykdyti jo priesaką, taip įvykdyti kaip ji supranta. Toji svajonė, jai pačiai nepastebint odamas, jo akys taip bėgant didėjo ir keitėsi, keitėsi ir ti... apgailestavo, kad kuriomis ji naudojosi. Dabar toji svajo...os ir tikros pavadinimą: milijonas.

Sykį Panelė kažkur perskaitė, jog vienas Amerikos milijardierius, kuris pradėjo dirbdamas laikraščių pardavėju, pasakė: "Reikia uždirbti pirmą milijoną, paskui eina labai lengvai. Tik tas ne milijonierius, kas nenori juo būti. Reikia norėti. Nuo to viskas priklauso." Toji paviršutiniška ir galbūt pramanyta žinutė ją įkvėpė ir paskatino. Nuo tos akimirkos viskas, ko ji troško ir apie ką svajojo, gavo vardą — Milijonas! Dabar šis žodis spindėjo jai tarsi žvaigždė, kuri negęsta nei dieną, nei naktį, netgi sapne. Siekdama šio tolimo, auksinio tikslo, ji dirbo ir taupė, mąstė ir svajojo savo tuščiame name, kuris kaskart vis labiau darėsi panašus į kapą. Toli, labai toli iki tos svajonės, tačiau kaip saldu ką nors sutaupyti ir bent kiek uždirbti. Mažai tokių, kurie randa savyje jėgų ir galimybių pradėti siekti šio tikslo, ir dar mažiau tokių, kuriems lemta jį pasiekti. Ji tą gerai žino. Bet lygiai taip pat žino ir jaučia, ką reiškia eiti šiuo keliu. Nė vienas iš tų, kurie su užuojauta žiūrėjo į ją gatvėje arba kalbėdavo apie ją namuose, negalėjo įspėti jos troškimo. Ir Panelė, gyvendama vien tik juo, praeidavo pro žmones tarsi pro numirėlius. Iš viso to, kas vyko šalia jos ir pasaulyje, kas skatino žmones ir jos artimuosius gyventi ir judėti, nuo ko priklausė kitų kraštų ir tautų įvykiai,

ji įstengė girdėti ir suprasti tik tai, kas susiję su jos svajone: begalinę, sudėtingą ir amžiną pajamų ir išlaidų kalbą.

Jai nuo seno egzistavo du pasauliai, visiškai skirtingi, nors ir susiję vienas su kitu. Vienas — šis mūsų pasaulis, tai, ką visi vadina pasauliu, visa triukšminga ir neapžvelgiama žemė su žmonėmis ir jų gyvenimu, su jų instinktais, siekimais, mintimis ir tikėjimais, su jų amžinais poreikiais statyti ir griauti, su beprotiškais vienas kito traukimo ir atstūmimo žaidimais. O kitas — pinigų pasaulis, kaupimo ir taupymo karalystė, nematomas, negirdimas ir mažai žinomas, begalinis tylios kovos ir nuolatinių svajonių pasaulis, kuriame tartum dvi nebylios dievybės viešpatauja skaičiavimas ir matavimas. Negirdimas ir nematomas tasai antrasis pasaulis ne mažesnis, ne mažiau išsišakojęs ir ne mažiau turtingas už aną pirmąjį. Jis turi savo saulę ir žvaigždyną, savo saulėtekius ir saulėlydžius, savo pakilimus ir nuosmukius, savo derliaus ir nederliaus metus; jis turi didžiulę slėpiningą galią, savo vidinės prasmės ir egzistencijos principų galią, kuria jis remiasi, aplink kurią viskas sukasi ir kurią silpnas ir mirtingas žmogus gali tik nujausti. Tą tamsųjį nematomą pasaulį ji laikė tikruoju, o pirmąjį — išvirkštine jo puse.

Tai ir yra pasaulis, į kurį visa savo esybe įsiliejusi Panelė ir kuriame ji iš tiesų gyvena. O jos gyvenimas mūsų pasaulyje daugeliu atvejų panašus į gyvenimą asketo, kuris seniai susirado artimus mistinius saitus su dievybe ir jai atsidavė su savo gyvenimo našta, o dabar tik laikinai, kadangi privalo, sukasi čia tarp mūsų; sukasi lengvai, laisvai ir šypsodamasi, nes jai visa tai, kas yra už jos tikrojo pasaulio ribų, nieko kito ir neverta — vien šypsenos, su kuria suaugusieji žiūri į vaikų žaidimus ir žaislus.

Ir iš tikrųjų dienos, mėnesiai ir metai su visais įvykiais Panelei atrodė kaip beprasmiškas aidas, atsklindantis iš ūkanotų tolių. Su visuomene, žmonėmis ji bendravo tik tiek, kiek buvo reikalinga verslui ir pelnui. Seniai atsisakė paskutinės progos ištekėti. Nors ji gyveno uždarai ir vilkėjo nepaprastai kukliai, bent jau pirmaisiais metais apie ją sukosi jaunikiai. Piršosi jai keli ir labai skirtingi žmonės: nuo studento matematiko, kuklaus ir drovaus jaunuolio, iki pirklio, jauno našlio su dviem vaikais. Tiktai jų piršimosi rezultatai buvo vienodi — Panelė iš karto, nesvarsčiusi atmetė pasiūlymus, nepaisydama nei motinos, nei globėjo įkalbinėjimų.

Lygiai taip pat ji seniai nutraukė ryšius ne tik su jaunimu, bet ir su ištekėjusiomis bendraamžėmis. Savo laikysena ir verslu atgrasė ir visus giminaičius. Jie niekada nekvietė jos į svečius ir patys pas ją nėjo. Jei nebūtų motinos, jie kojos nekeltų į jos namus. Panelė nė neįstengė slėpti, kad ji abejinga jiems ir kad jai visai nesvarbu, ką jie mano ir šneka apie ją. O kalbėjo labai bjauriai apie ją ir jos gyvenimo būdą, apie liguistą šykštumą ir gėdingą palūkininkavimą. Teta Gospava, nedidelio ūgio, griežto būdo storulė, visų Hadži–Vasičių arbitrė ir naujienų skelbėja, giminaičių susibūrimuose kalbėjo:

— Aš nežinau, kas bus iš tos merginos. Auga kaip laukinė kriaušė toli nuo kelio, paunksnės niekam neteikia. Nežinau, nežinau! Kaip šitokiems tėvams galėjo gimti tokia duktė?

Kalbų, į ką Raika galėjo atsigimti, netrūko. Ir visada tokiais atvejais buvo minimas jos prosenelis iš motinos pusės — pirklys Ristanas.

Dar yra žmonių, atsimenančių augalotą, orios išvaizdos, šalto žvilgsnio, sugniaužtais kumščiais senį, kuris gyvenime

vertino tik pinigus ir gerą vardą, o vardą įgijo šykštumu. Jeigu kas prašydavo jį padėti vardan bičiulystės, jis atsakydavo: "Koks gi tu man bičiulis? Man tiktai tas bičiulis, kas nieko neprašo". Jis kasdien eidavo į turgų ir nupirkdavo, kas reikalinga namams. Jis didžiavosi ne tiek didele ir plačiai išsišakojusia prekyba, kiek sugebėjimu surasti turguje gerą ir pigų daiktą; čia jo neapgaudavo nei kaimietis, nei miestietis. Pirkdamas kiaušinius, jis turėdavo specialų metalinį žiedą, kuriuo matuodavo kiaušinio dydį — jeigu kiaušinis pralįsdavo pro žiedą, nepirkdavo. Kai jis šitaip rinkdavosi turguje kiaušinius, prekijai su pagarba rodydavo šį atkaklų ir kietą senį savo sūnums ir padėjėjams sakydami:

— Žiūrėk, šitaip kaupiamas centas prie cento!

Tačiau pirklys Ristanas, būdamas be galo kietas šykštūnas, mokėdavo ir pakratyti piniginę, pašvaistyti pinigus, pavaišinti žmogų, jeigu to reikalavo jo namų reputacija; tą jis sugebėdavo padaryti oriai kaip tikras pirklys, ir susidarydavo įspūdis, kad jo skatikas vertingesnis negu kito dukatas. Beje, Raika per savo šykštumą nepaisė nei padorumo, nei gero vardo, ją greičiau galėjai palaikyti Lenkijos žydo, bet ne padoraus pirklio dukterimi. Sarajeve nuo amžių niekas nebuvo girdėjęs, kad moteris verstųsi finansinėmis operacijomis, pelnytųsi iš palūkanų ir dar taip lupikautų. Niekada to nėra buvę tarp jokio tikėjimo žmonių. Ši baisinga nešlovė ir gėda teko jų giminei. Taip šnekėjosi tarp savęs susirūpinę Raikos giminaičiai. Ir visų labiausiai jiems nepatiko jos elgesys su motina. Kai kurie iš jų kalbino seną našlę, kad paliktų dukterį ir persikeltų pas juos, bet ji atsisakė. Taip ji ir gyveno savo kambaryje, įsibaiminusi, be laiko susenusi, kaip vergė, neturėdama jokios laisvės ir balso. Švenčių dienomis ją

kartais aplankydavo kuri iš senų giminaičių ar bičiulių, ji tyliai paverkdavo be ašarų, bet niekam niekuo nesiskųsdavo.

Mieste Panelė turėjo anaiptol ne teigiamą ir neįprastą reputaciją, visų pirma garsėjo kaip keista senmergė pabaisa, paskui kaip senmergė palūkininkė, sutvėrimas be sąžinės ir širdies, kaip tam tikra fenomenė, sakytum, šių laikų ragana.

Jau pirmaisiais metais po tėvo mirties, su Vesa peržiūrinėdama prekybos balansą, Panelė sumažino labdaros išlaidas, kurios, kol buvo gyvas pirklys Obrenas, sudarė nemažą dalį. Ir kiekvienais metais šias išlaidas ji vis mažino, kol pagaliau visiškai atsisakė. Vesa, kuris ir kitiems Raikos sprendimams nepritarė, tada ryžtingai paprieštaravo:

— Nedaryk to, Raika, žmogus ne vienas gyvena pasaulyje, negalima atsiskirti nuo žmonių.

— Galima, jeigu reikia. Neturiu ir neduosiu.

— Atsargiau! Nevalia švaistytis, bet jeigu reikia, privalu duoti.

— Na tai ir duok pats!

— Aš duosiu. Bet ir tu privalai duoti. Aš tau patariu tavo pačios labui.

— Ačiū už patarimą. Aš pati geriausiai žinau, ką galiu ir ko negaliu.

Tas šaltas abejingumas išvedė iš kantrybės mažą žmogelį.

— Man atrodo, jog tu nežinai, ką šneki.

— Labai gerai žinau.

— Tada nežinai, ką kiti šneka apie tave.

— Man tas nė kiek nerūpi.

— Nesi tokia protinga, kokia manaisi esanti. Jeigu būtų gyvas velionis tėvas...

— Tu gerai žinai, kodėl jo nėra gyvo.

— Liaukis. Viską žinau, bet tu, brangioji, peržengei visas ribas. Tu remiesi palaiminimu, kurį tau davė tėvas prieš mirdamas, bet tai, ką aš matau, ne palaiminimas, o prakeikimas. Tam, ką tu darai, velionis šeimininkas niekada nepritartų, tai nė iš tolo neatitinka jo norų ir ketinimų. Tu pamėgai pinigus, jie pavergė tave, aptemdė protą, dangstydamasi tėvo priešmirtine valia ir jo vardu tenkini savo įgeidžius. Gerai įsidėmėk, ką aš tau pasakysiu: pinigai dar ne viskas. Kas savo garbe moka už gaunamą pelną, prastas prekybininkas. Per daug brangiai mokės už sukauptus milijonus.

Panelė iš aukšto ir su panieka žvelgė į šį neūžaugą, kuris drįsta kalbėti *jai* apie *milijonus*. O Vesa tęsė savo metaliniu balsu, kaip kalba žmonės įniršio akimirkomis:

— Gali galvoti, kaip nori, ir daryti priešingai, taip, kaip jau ir darai, bet aš tau pasakysiu, jog taip elgtis nedera, ir tu dar gailėsies dėl viso šito, bet bus vėlu. Manai, kad tu pirmoji atradai, kaip iš vieno cento padaromi du? Deja, nuo amžių buvo tokių, bet niekada tokie pinigai neišėjo žmogui į gera. Anksčiau ar vėliau velnias pasiims savo.

Tokie ginčai kartojosi dažnai, bet Panelės niekas negalėjo įtikinti ir priversti atsisakyti savo požiūrio. Ir tie, kurie Sarajeve eidavo per parduotuves, rinkdami aukas patriotinėms ir humanistinėms draugijoms, iš jos parduotuvės ir namų išeidavo tuščiomis rankomis. Ji griežtai atsisakydavo ką nors aukoti. Sarajevo laikraščiai ne kartą rašė apie tai su aiškiomis aliuzijomis į jos turtėjimo būdą. "Srpska reč" išspausdino straipsnį apie verslininkus, kurie, būdami serbų įmonių įkūrėjų Sarajeve įpėdiniai, atsisakė gražių tradicijų, pasinėrė į bjaurų savanaudiškumą ir pamiršo

savo pareigą tautai ir tautinėms draugijoms. Socialdemokratų laikraštis "Sloboda" atvirai užsipuolė Panelę, kuri atsisakė paaukoti sergantiems darbininkų vaikams, ir pavadino ją Sijonuotu Šeiloku.

Jos buvęs globėjas pirklys Michailas ir direktorius Pajeras kalbino ją bent kiek prisidėti prie aukų rinkliavos, kaip daro visi verslo žmonės, ir apskritai patarė nevengti žmonių. Tačiau Panelė atkakliai laikėsi savo įsitikinimų, ėjo pasirinktu keliu, nepaisydama kitų nuomonės, netgi nenorėjo galvoti apie tai.

O metai bėgo, Panelė įgaudavo vis daugiau keistuolės senmergės bruožų, savo dienas leido tarp namų ir parduotuvės, paskendusi rūpesčiuose dėl pinigų ir finansinių operacijų, be jokių pramogų ir draugijų ir nepasigesdama jų. Vienintelė su verslu nesusijusi vieta, kur ji lankydavosi, buvo tėvo kapas. Kiekvieną sekmadienį, kad ir koks būtų oras, ji eidavo į Koševo kapines. Ir niekada motinos neimdavo drauge.

Žmonės jau įprato matyti į akis krintančią Raikos figūrą, ypač gražiomis saulėtomis dienomis, kai gatvės pagyvėja nuo šventiškai apsirengusių žmonių. Aukšta, niūraus žvilgsnio ir vyriškos eisenos ji ir savo laikysena, ir apsirengimu išsiskyrė iš kitų moterų, einančių pasivaikščioti ar į bažnyčią. Ji visada vilki tamsiai pilka vyriško kirpimo eilute, ant galvos seniai išėjusi iš mados juoda skrybėlaitė, apsiavusi sunešiotais žemakulniais bateliais. Vieni iš padilbų palydi ją tiriamu žvilgsniu, kiti įžūliai ir smalsiai apžiūrinėja tiek žingsniuojančią gatve, tiek kapinėse, o ji tarsi nemato jų kaip ir nepažįstamų žmonių kapų kapinėse.

O kai atsisėda ant suolelio šalia tėvo kapo, užsidaro paskutinės durys tarp jos ir žmonių. Čia ji jaučiasi pasislėpusi ir atsiskyrusi nuo pasaulio. Aplinkui visiška

tyla. Miesto nematyti, nes kapinės žemai tarp žalių šlaitų Koševo slėnyje. Tarpais tylą palydi (palydi, ne pertraukia) iš tolimo miestelio atsklindantys bažnyčios varpo dūžiai, dangumi lėtai praplaukia vasaros debesys — šventiški, balti. Tačiau Panelė viso to nepastebi. Ji mato tik kapą.

Kapas apsodintas žalumynais ir aprėmintas balto akmens antkapiu. Galvūgalyje žema balto marmuro plokštė su kryžiumi, šalia jos auga bengališkoji rožė, pasodinta su puodu. Pro jos žalius lapus galima įžiūrėti plokštėje auksu įrašytus žodžius: "Čia ilsisi Obrenas Radakovičius, pirklys, mirė 45-aisiais gyvenimo metais".

Įdėmiai, ilgai ir nejudėdama Panelė žiūri į šį užrašą, kol pradeda mirgėti akyse, ir žodžiai virsta auksinėmis kibirkštimis, sumišusiomis su ašaromis. Tada ji užsimerkia. Visa pasineria į save. Visi jutimai nurimę, abejingi išorės įspūdžiams. Atsiribojusi nuo pasaulio Panelė kalbasi su kapu. Iš sulinkusio, susigūžusio kūno nasulaikomomis bangomis ima lietis moteriškas švelnumas, toji nuostabi nematoma, bet visa galinti jėga, kuri slypi tokiuose silpnuose sutvėrimuose ir veržiasi iš jų įvairiausiomis formomis, kuria ir griauna aplink save gyvenimus ir likimus.

Dusdama nuo įsiaudrinusių jausmų Panelė tyliu trūkčiojančiu balsu šnibžda į sugniaužtus kumščius:

— Tėti! Tėti! Tėti!

Jos prislopinto balso intonacijoje, to vienintelio paprasto žodžio tarime — visa švelnumo, skausmo ir gailesčio skalė, kurią įstengia parodyti moteris įvairiausiomis savo gyvenimo aplinkybėmis ir laikotarpiais. Tačiau po pirmojo ilgai tramdomų jausmų protrūkio išnyra mintis, tiesi, stipri ir nepermaldaujama tarsi rūstus angelas su ugniniu kalaviju rankoje.

Tėvo, vienintelio ir amžino jos švelnumo objekto, nebėra gyvo. Jis niekingai ir nebaudžiamai nužudytas, nes nemokėjo

gintis ir saugoti savo nuosavybės, nes visą dėmesį buvo sutelkęs į jautrios širdies silpnumą, į žmogaus garbę ir išdidumą; nes kilniai, drąsiai ir neprotingai stengėsi įsijausti į kiekvieno nelaimę, bent akimirką atsidurti kito padėtyje, kol vieną dieną grįžęs neberado savosios. Tai jo likimas, jo gyvenimas, tai neatskiriamai susiję su jo mirtimi ir jos gyvenimu.

Tada Panelė atsitiesia, susitvardo, sutramdo savo jausmus ir sausomis akimis žvelgdama į auksinius žodžius pradeda nebylią ataskaitą kapui. Mintyse ji išskaičiuoja, ką nuveikė per savaitę, aiškina ir dėsto, kaip pasiruošė kitai, prašydama jo pritarimo tam, kas padaryta ir kas numatoma daryti.

Prieš pietus ji pakyla ir grįžta atgal į miestą. Tuo metu, kai gatvėse pilna žmonių, jos keista figūra dar labiau krinta į akis, bet ji nieko nemato. Tiktai sau pačiai tvirtina, jog tai žmonės, kurie pražudo silpnuosius ir doruosius, tarnauja ir lenkiasi galingiesiems ir įžūliesiems. Sustiprėjusi po rytinio pokalbio ji jaučia, kaip ją pamažu užplūsta panieka ir abejingumas tai miniai, kuri jau dabar nieko nebegali ir kuri šliaužios prieš ją, kai bus savo tvirtovėje, vadinamoje milijonu. Ji ryžtingai žingsniuoja, jausdamasi pakilusi virš tos skurdžios margos minios ne tik mintimis, bet ir kūnu, ji žengia per ją tartum per skruzdėlyną.

IV

1914 metų birželio 28-oji, sekmadienis, niekuo neišsiskyrė iš kitų sekmadienių, nebent mieguistu vangumu, su kuriuo Panelė ruošėsi įprastai išvykai į kapus. Ilgiau negu paprastai ji stovėjo prie atdaro lango, žiūrėdama į Miljackos krantą

ir stačius žalėsiais apaugusius šlaitus. Dangus dar tebebuvo nutviekstas saulėtekio raudonio, visame mieste buvo justi rytmečio gaiva, bet aname Miljackos krante, krantinėje, jau virte virė gyvenimas. Būriavosi pėstieji, dardėjo puskarietės, triukšmingai važiavo automobiliai, prisėdę žmonių ryškiomis paradinėmis uniformomis, kurios atrodė tarsi pražydusios vasaros dieną.

Panelė visa tai matė, bet jos sąmonę tas reginys veikė ne daugiau kaip neaiškus sapnas. Ji visa buvo persiėmusi nakties sapno tikrove. Šitaip stovėdama prie lango ir žiūrėdama į pagyvėjusį miestą, į spindinčią vasaros dieną ji dar tebegyveno ir mėgavosi to neaiškaus sapno neapibrėžta saldybe. Ji negalėtų jo nei papasakoti, nei pačiai sau išaiškinti, bet nuo tos nakties, kai pirmą kartą jį susapnavo, neina iš galvos, ypač rytą, kada nakties regėjimų įspūdžiai dar gyvi ir jų dar neištrynė dienos įvykiai.

Ne pirmą kartą ji sapnuoja savo svajonę apie milijoną. Per pastaruosius metus ji keletą kartų įvairiais variantais sapnavo tą patį sapną: jau sukauptas milijonas, netgi viršytas. Ir kiekvieną kartą, kaip ir šią naktį, jautė, jog apgvaibsta nuo šilto spinduliavimo, kuris skverbiasi į jos vidų ir visą užlieja. O krūtinėje, kažkur prie gerklės, neišsenkama to pakilaus ir palaimingo spinduliavimo versmė. Pridėjusi ranką prie krūtinės, o paskui iškėlusi ją prie akių, mato, kad ir ranka spinduliuoja auksu ir sidabru. O to spinduliavimo nepalaikysi nei skystu kūnu, nei oro srove, tai kažkas tarp vieno ir kito. Tai švelni ir galinga jėga, kuri kelia tave nuo žemės, atskiria ir paslepia nuo žmonių, gina nuo visokio blogio ir pažeminimo. Nuskaidrinta šio spinduliavimo ji lyg eina, lyg skrenda, sklando tarp išdidaus žingsniavimo ir įstabaus skridimo. Tai visiškos laimės akimirka: jai, užkopusiai į milijono

aukštumą, negresia daugumos žmonių likimas, ji nepavaldi konkurencijai, kuri sekina ir gniuždo niekingą minią. Nuo pat ryto visą dieną ją veikia tasai sapnas, ir atrodo, jog visur: ir mintyse, ir sąskaitose, ir daiktuose aplink ją, ir joje pačioje tarpais švysteli to spinduliavimo atspindys, paslaptingas ir įstabus, bet trunkantis trumpiau negu žaibo blyksnis — greičiau nujaučia jį negu pamato.

Ir štai šiandien vienas tokių rytmečių, kai Panelė pernelyg ilgai stovi prie atdaro lango, jau apsirengusi, bet sunkiai bundanti, ir lėtai ryžtasi pradėti dienos darbus. Ji dabar kaip kitos jos amžiaus moterys ir merginos, kurios tuščiai leidžia laiką prie atdaro lango, paskendusios mintyse apie meilės palaimą ir meilės kančias.

Žiūrėdama į gyvą žmonių būriavimąsi kitame upės krante ji prisimena, jog neseniai skaitė laikraščiuose, kad į Bosniją atvyksta sosto įpėdinis Francas Ferdinandas ir kad ruošiamasi sutikti jį Sarajeve. Tiesą sakant, neskaitė, tiktai pirmuose puslapiuose matė stambias sveikinamųjų straipsnių antraštes. Mat ji, priešingai negu dauguma žmonių, probrėkšmais peržvelgia pirmuosius laikraščių puslapius ir labai atidžiai skaito tiktai paskutinįjį, kur rašoma apie varžytynes, išpardavimus, paskolas, apie vertybinių popierių ir valiutų kursą. Malonų praeitos nakties sapno prisiminimą, ilgiau sulaikiusį ją prie atdaro lango, tarsi juodas šešėlis užgulė mintis apie laikraščius. Niekada jų nemėgo, visada vengdavo kaip kažko nereikalingo ir pavojingo, o pastaruoju metu tiesiog neapkentė. Ir, kaip matome, turėjo dėl ko neapkęsti.

Su šia nemalonia mintimi Panelė pasitraukė nuo lango ir pradėjo ruoštis į kapines.

Išėjusi iš namų ir atsidūrusi ant tilto, kitame krante pamatė virtinę automobilių, kuriuose sėdėjo karininkai

akis ir tarsi diktavo, kaip ji turi laikytis ir kaip elgtis kiekvienu atveju ir su kiekvienu žmogumi. Jautė artėjant krizę, kai bus sunku uždirbti ir praturtėti ir lengva švaistyti pinigus, ir priešinosi tam visomis savo būties jėgomis, kurios nuo jaunų dienų buvo kreipiamos viena linkme.

Kas atsitiko? Nušautas sosto įpėdinis. Be abejonės, tai didelis sukrėtimas, einantis toli už šio miesto sienų ir užkabinantis įvairius ir daug svarbesnius interesus negu jos. Jai tas aišku, bet negali susitaikyti su tuo, jog yra pasaulyje kažkas, kas drįsta ir gali kelti grėsmę jos turtui ir griauti jos planus. Apskritai ką jai reiškia tai, kas vadinama "bendrais klausimais", "politiniais įvykiais" ir "nacionaliniais interesais"? Tai kažkas svetima, ko ji visada rūpestingai vengdavo. Visa tai jai egzistuoja tiek, kiek ką nors duoda arba neatneša nuostolių. Ir kas tie studentai? Ilgaplaukiai jaunuoliai, kuriuos matė vaikščiojančius Miljackos pakrante, orūs, šventiški ir paslaptingi, pastatytomis lengvų žieminių paltų apykaklėmis, su didelėmis juodomis skrybėlėmis.

Kodėl jai tas turi rūpėti? Ir iš kur dabar visa tai, koks tarpusavio ryšys: sosto įpėdinis — politika — studentai? Ar tai reiškia, kad ir jai gresia pražūtis, pavojus jos verslui, kuris niekada su tuo neturėjo nieko bendro? Visus tuos dalykus ji ryžtingai atmeta ir žiūri, kaip per juos peržengti ar apeiti kaip ir bet kokią kliūtį kelyje. Jai nepakeliama mintis, kad jos verslas ir interesai gali būti susiję tais dalykais, sąlygojami kažko, kas ne jos valioje, kad ir ją gali ištikti piktas likimas kaip ir jos gentainius. "Kas mane sieja su studentais serbais?" — piktai klausė ji blyškią tamsą už lango. Kilo tvirtas ryžtas visiškai ir galutinai nutraukti visus ryšius, nepaisyti jokių normų; niekas neturi teisės iš jos ko nors reikalauti,

kaip ir ji niekada nesijautė esanti kam nors skolinga ir nieko nereikalavo dėl tų ryšių.

Staiga ji atsisėdo lovoje. Ne, nieku gyvu negalima leisti, kad atsidurtum toje pusėje, kuri pralošia. Viską padarys, bet to neleis. "Nieku gyvu!"— šnibždėjo ji pusbalsiu, daužydama dešinės rankos kumščiu čiužinį, tarsi kaldama savo sprendimą.

Panelė ketino po devynių nueiti į banką, susirasti direktorių Pajerą, pas jį pasitikrinti, ar Rafos baimė turi pagrindo, ir paklausti patarimo, ką daryti, kaip išvengti nuostolių ir nemalonumų. Tačiau išėjo anksčiau, nesulaukusi devynių. Motina matė, kad ji ruošiasi išeiti, bet nieko nesakė. Ašarotos motinos akys ir išgąstingas žvilgsnis erzino Panelę, ji piktai užtrenkė duris.

Ji nėjo Miljackos krantu, bet gretima, ta ilgąja, visada ramia, sakytum, mieguista gatve, vadinama Terazija. Čia, be retų praeivių, nieko nepastebėjo.

Sarajeve rytais ir per didžiausius karščius dvelkia gaivus kalnų oras. Tokiu metu čia lengva kvėpuoti ir smagu vaikščioti. Panelė greitai priėjo Džumurijos tiltą. Kitoje upės pusėje jau matė baltą didžiulį "Union" banko pastatą, ir staiga nuo upės pasigirdo minios šūksmai, panašūs į praėjusios nakties. Pirmosios demonstrantų eilės plūdo į krantinę. Panelė pasislėpė už medžio, pasiruošusi grįžti, jeigu minia per tiltą pasuks į ją, o jeigu jie trauks krantine žemyn, ji toliau eis savo keliu į banką.

Reikia tokių dienų kaip šios, kad iš tikrųjų pamatytum, kas gyvena šiame mieste, kuris tartum grūdų sauja pabertas ant stačių aplinkinių kalnų šlaitų ir upės slėnyje. Reikia, kad atsitiktų tai, kas atsitiko vakar, o gal ir ne tokio didelio įvykio, jog atsiskleistų, kas slypi tuose žmonėse, iš kurių vieni dirba, kiti dykinėja, gyvena varginguose

priemiesčiuose ant stačių šlaitų tarsi vandengraužose. Sarajevas, kaip ir kiekvienas Rytų miestas, turi savo plikšių, galima sakyti, valkatų, kurie dešimtimis metų gyvena kiekvienas sau, išsimėtę ir tarsi niekam nepavojingi, bet tokiais atvejais pagal kažkokios nežinomos visuomenės chemijos dėsnius jie staiga susijungia ir pliupteli kaip prigesęs ugnikalnis, spjaudydamas liepsnas ir žemiausių aistrų, nesveikų reikalavimų lavą. Tą liumpenproletariato ir pusalkanių piliečių masę sudaro žmonės, kuriuos skiria tikėjimas, įpročiai ir apsirengimas, tačiau jungia įgimtas žiaurumas ir žemi instinktai. Trijų pagrindinių tikėjimų išpažintojai nesutaria tarp savęs, nuo pat gimimo iki mirties jaučia vieni kitiems gilią beprasmišką neapykantą, perkeldami tą neapykantą ir į pomirtinį gyvenimą, kurį jie vaizduojasi kaip šlovingą pergalę ir kaip gėdingą kitatikio kaimyno pralaimėjimą. Jie gimsta, auga ir miršta su ta neapykanta, su tuo fiziniu bjaurėjimusi kito tikėjimo žmogum, dažnai jiems ir visas gyvenimas praeina be progos išlieti tą neapykantą; tačiau jeigu po kokio nors reikšmingo įvykio pakrinka nustatyta tvarka ir kelioms valandoms ar kelioms dienoms nustoja veikti protas ir įstatymas, tada toji minia, tiksliau sakant, viena jos dalis, suradusi tinkamą pretekstą išsilieja į miestą, kuris šiaip garsėja rafinuotu mandagumu ir saldžiomis kalbomis. Tada toji ilgai tramdoma neapykanta ir tas slaptas troškimas griauti ir prievartauti, kuris ligi šiol valdė jų jausmus ir mintis, prasiveržia į paviršių ir kaip liepsna, ilgai ieškojusi ir pagaliau suradusi peno, pradeda šeimininkauti gatvėse, spjaudo, plūsta, viską laužo, kol kokia nors stipresnė jėga juos sutriuškina arba kol patys perdega ir išsenka nuo savo šėlsmo. Tada kaip šakalai, pabrukę uodegas, įniršę išsiskirsto į savo namus ir gatves, kur

vėl ištisais metais tyliai tūno, tik pikti žvilgsniai, bjaurūs keiksmai ir nepadorūs gestai išduoda užgniaužtą širdyje neapykantą.

Toji sarajeviškoji neapykanta, kurią šimtmečiais puoselėja įvairios tikėjimo instancijos, kuriai palankios klimato ir visuomenės sąlygos ir kurią palaiko istorijos raida, ir šį kartą prasiveržė moderniame miesto kvartale, statytame turint galvoje kitokias prielaidas, kitokią tvarką ir gyventojų elgesį.

Minioje galėjo būti apie porą šimtų rėksnių, musulmonų ir katalikų, dauguma prastai apsirengusių ir pusalkanių; išvaizda ir elgesys atspindėjo skurdo ir palaido gyvenimo pėdsakus. Jie padrikai šaukė: "Šalin!" ir "Tegyvuoja!", vadovaujami šiek tiek geriau apsitaisiusio vyro, kuris buvo panašus į civiliniais drabužiais vilkintį policininką. Mėgino giedoti valstybės himną, bet šiurkštūs, gerkliniai jų balsai nederėjo ir giesmė vis nutrūkdavo. Priekyje du vyrai, žemakakčiai, paniurę apdriskėliai, nešė imperatoriaus Prano Juozapo portretą, matyt, iš kokios nors įstaigos nustvertą įrėmintą spalvotą reprodukciją. Jie, matyt, gyveno ir dirbo kažkur miesto pakraštyje, įpratę prie skurdo, ir dabar atrodė sutrikę ir kartu apimti įžūlaus pasididžiavimo, kad pagrindinėmis miesto gatvėmis neša imperatoriaus portretą. Per skubėjimą ir sambrūzdį jie apvertė paveikslą galva žemyn, bet tvirtai laikė jį savo didžiulėmis, prie kitokio darbo mpripratusiomis savo plaštakomis tartum negrai savo dievuką. Žingsniavo lėtai kaip bažnytinėje procesijoje, iš po sulamdytų skrybėlių svaidydami piktus žvilgsnius, begėdiškai įžūliais veidais, kaip žmonės, gerai žinantys, kas esą, bet ir suvokiantys, kad šiandien jiems niekas nieko negali padaryti. Spindintis ir iškilmingas senio atvaizdas su baltais bakenbardais,

plike ir be galo aukšta kakta, įtrauktas į baltą mundurą auksinėmis sagomis, raudona juosta ir žvaigždžių bei medalių eile, keistai atrodė šalia šių apgailėtinos išvaizdos Sarajevo plikšių, kurie nešė jį stipriai prispaudę tarsi gyvi rėmai.

Eisena valandėlę stabtelėjo lyg dvejodama,— tuo metu kažkas priminė tiems dviem, kad apsuktų portretą,— ir patraukė krantine žemyn. Panelė palaukė, kol minia dingo už gimnazijos, kur ji kadaise mokėsi, ir per tiltą nužingsniavo į banką.

Baltų ir skoningų "Union" banko rūmų fasadas prie Čiumarijos gatvės kampo išilgai krantinės tęsiasi aštuoniolika metrų. Pirmame aukšte kanceliarija,— visos žaliuzės dabar nuleistos,— o viršum jos dviejuose aukštuose visame Sarajeve ištaigingiausi du butai: viename metų metais gyvena advokatas, o kitame — gydytojas. Pastato gilumoje — direktoriaus kabinetas, į kurį yra atskiras įėjimas iš siauros ir trumpos gatvelės anoje rūmų pusėje. Tiktai užsieniečiai ir pirmą kartą besilankantys klientai eidavo pro paradines duris ir budėtojo langelį, o bičiuliai ir pažįstami — iš šios mažos bevardės gatvelės. Čia iš siauro prieškambario patenki į erdvų direktoriaus kabinetą, drėgnoką ir niūroką, todėl čia nuolat dega šviesa. Tačiau šiam dideliam kambariui Pajeras sugebėjo suteikti ypatingo jaukumo, kaip ir mažiausiam daiktui, prie kurio jis prisiliesdavo. Ant sienų kaba kelios gyvų spalvų akvarelės su medžioklės scenomis miške; jos visos vienodo didumo ir, matyt, to paties dailininko. Vasaros dienomis čia vėsu, o žiemą dideliame koklių židinyje spragsi storos bukų pliauskos. Visos grindys išklotos pilka gelumbe, ant jos patiesti kilimai — prie durų bosniškas, o toliau prie rašomojo stalo ir kambario gilumoje — persiškas. Stalas — didžiulis, bet ne tuščias, kaip paprastai būna

bankininkų stalai. Čia tvarkingai stovi ponios Pajer, juodaakės, panašios į panterą moters, ir jų sūnaus, dailaus jaunikaičio su internato uniforma, nuotraukos; šalia bronzinės elnio statulėlės žalio stiklo vaza, kurioje ištisus metus pamerkta gėlių arba žalumynų. Giliose lentynose auksiniais viršeliais spindi ilgos knygų eilės.

Kabinete dabar buvo gaivu ir vėsu tarsi kokioje koplyčioje. Gėlės žalioje vazoje nuvyto. Bankas, kaip ir visos kitos įstaigos bei parduotuvės, dėl gedulo nedirbo. Direktorius tik trumpam užsuko į banką, prieš eidamas į bažnyčią, kur turėjo būti "Rekviem" už vakarykščio pasikėsinimo aukas. Jau buvo beišeinąs. Jis vilkėjo juodu surdutu. Su aukšta balta apykakle ir juoda liemene atrodė šventiškai ir neįprastai. Plačiu, familiariu mostu jis pasiūlė Panelei sėstis, o pats liko stovėti, atsirėmęs į rašomąjį stalą, sukryžiavęs ant krūtinės rankas. Panelė trumpai papasakojo, ką buvo girdėjusi iš Rafos, ir pridūrė, jog būgštauja dėl savo namų ir turto.

— Jūs žinote, kad aš su tais dalykais niekada neturėjau nieko bendro ir visada laikiausi nuošaly, ir kaip tik serbai į mane nepalankiai žiūrėjo. Laikraščiai bjauriai puolė.

Pajeras kramtė viršutinę lūpą — tai buvo didžiausias nekantrumo ženklas.

— Atėjau jūsų paklausti, ką dabar reikėtų daryti. Aš pasiryžusi viskam. Jeigu reikia, galėčiau padaryti kokį pareiškimą ar ką nors, arba ką paaukoti. Aš pati nežinau.

Pajeras nuleido rankas, žengė arčiau ir pasilenkė prie fotelio, kuriame ji sėdėjo.

— Klausykite, panele...

Kadaise jis kreipdavosi į ją vardu; tiktai vėliau, kai ji pradėjo savavališką palūkininkės veiklą, tarsi norėdamas įspėti, pradėjo vadinti Panele. Apakinta savo aistros ji nematė kitų, daug svarbesnių dalykų ir nė nepastebėjo, jog pastaraisiais metais kitaip jos niekas ir nevadina.

— Klausykit, panele,— kalbėjo toliau Pajeras,— man atrodo, kad tas jūsų Konfortis išgąsdino jus daugiau negu reikia. Aš žinau, kad visa, kas dabar vyksta, yra nereikalinga ir skaudu ir kad bus skaudesnių dalykų visam pasauliui, ir ypač serbams. Bet kodėl jūs stengiatės užbėgti įvykiams už akių ir atsižadėti savo tautos, kada niekas to iš jūsų nereikalauja? Pagaliau jeigu ir reikalautų, jūs esate pirklio Obreno duktė ir nereikia daryti to, ko tikrai nedarytų jis, jeigu būtų gyvas. Jūs esate serbė ir ja būti ne gėda. Priešingai. Aš patarčiau jums niekuo neišsiskirti, taip pat ir savo lojalumu. Neišsigąskite šitos minios ir nepadarykite ko nors, dėl ko vėliau reikėtų gėdytis ir gailėtis. Amžinai jie nešūkaus gatvėse. Šiomis dienomis sėdėkite namie, o jeigu ko reikės, ateikite pas mane arba pasikvieskite, pasitarsime.

Pajeras kalbėjo prislopintu balsu, jo akys atrodė šiek tiek sutrikusios.

Panelė išėjo nepatenkinta ir netvirtu žingsniu patraukė savo parduotuvės link. Ji neturėjo įpročio žvalgytis gatvėje į žmones ir daryti išvadas iš to, kas vyksta aplinkui, bet šį kartą viską atidžiai stebėjo. Parduotuvės buvo uždarytos, bet tai neteikė joms šventiškumo. Praeivių buvo nedaug ir triukšmo mažiau. Atrodė, kad gatves kažkokia audra iššlavė ir išvalė, palikusi tuštumą ir baimę, jog užeis naujas viesulas. Prie langų ir stogų vis rasdavosi naujos juodos vėliavos. Didžiojo Čiurčiluko pradžioje jos parduotuvė stovėjo neliesta, didžiulės geležinės durys, kaip ir kitų parduotuvių, buvo uždarytos, ant jų sukryžiuoti du geležiniai strypai. Beveik tuščiais skersgatviais ji tuoj pat nužingsniavo toliau į miesto centrą. Vesą ji surado siaurame kiemelyje, skendinčiame gėlėse ir spindėte spindinčiame švariu grindiniu ir baltomis namų sienomis. Kieme ant švarios paklodės išdrėbta tešla plovui. Vesa

buvo apsirengęs, tačiau dar su šlepetėmis ir baltomis kojinėmis. Su vytele rankoje jis sėdėjo ant akmens ir saugojo, kad vištos neliįstų prie tešlos. Panelę suerzino ši rami, idiliška, be jokių rūpesčių ir baimės aplinka.

— Vesa, atėjau pasitarti, ką darysime su parduotuve.

— Aš ir pats susiruošiau pas jus, bet štai žiūriu — jūs pati ateinate. Parduotuvę uždariau pagal nurodymą, kaip ir visi kiti. Žiūrėsime, kas dėsis toliau.

— Ko žiūrėsime? Ar nematai, kad minia laužiasi į serbų namus ir parduotuves? Reikia kažką daryti.

— O ką mes galime padaryti?

— Gal juodą vėliavą iškabinti. Prie kitų parduotuvių kabo.

— Galima,— atsiliepė Vesa.

— Galima ir reikia.

— Žiūrėsime, ką darys kiti serbai prekybininkai, taip elgsimės ir mes.

— Kas man rūpi kiti? Kiti gali daryti, ką nori, nors ir sprandą nusisukti, beje, jie taip ir daro, o aš nenoriu, kad mano parduotuvę padegtų ir namus apiplėštų.

— Palauk, Raika, mūsų parduotuvė ne vienintelė, šalia irgi žmonės; kaip bus kitiems, taip ir mums.

— Kokie žmonės? Gyvenu ne iš tų žmonių, bet iš savo verslo. O kai mane apiplėš, niekas neateis ir nepaklaus, kaip ir kas man nutiko.

Ji kalbėjo greitai, sunkiai tvardydama įniršį.

— Ech, Raika, aš nenoriu išsiskirti iš kitų žmonių, kaip darys kiti, taip ir aš.

Sutrikusi Panelė atidžiau pasižiūrėjo į Vesą. Kaip visada jis atrodė mažas, išvargęs, su vytele rankoje, bet vis dėlto kupinas iškilmingos ramybės ir vyriško ryžto. Stovėjo labiau atsitiesęs negu paprastai, tarsi tame silpname ir smulkiame kūne būtų nešiojęs plieninį skeletą.

Panelę ir trikdė, ir erzino tasai šiaip jau silpno žmogaus šaltakraujiškumas ir atkaklus abejingumas. Pikti ir griežti žodžiai buvo besiveržią iš jos lūpų, bet kaip tik tuo momentu, kai norėjo ryžtingai pasakyti, jog darys, kaip pati išmano ir kaip jai naudingiau ir kad kitų serbų elgesys jai nerūpi, iš trobos pasigirdo šaižus moters balsas:

— Štiš, pasiutėlės! Štiš, besotės! Vesa, negi nematai, kad vištos tešlą lesa?! Štiš! Štiš!

Ant namų slenksčio stovėjo Vesos žmona Soka, smulki kaip ir jis, pasirišusi baltą prijuostę, tešluotomis rankomis, bet švari ir tvarkinga. Mosuodama abiem rankom ji vijo vištas, kurios iš tikrųjų pasinaudojo Vesos pašnekesiu ir sulėkė prie tešlos. Vesa kelis kartus mostelėjo vytele ir vištos išsilakstė. Soka priėjo prie Raikos.

Šiuo nedideliu sąmyšiu miniatiūriniame miniatiūrinių šeimininkų ūkyje pasibaigė pokalbis tarp Panelės ir Vesos. Ji paskubomis ir išsiblaškiusi atsisveikino, nusprendusi, kad iš šio žmogaus dabartinėmis aplinkybėmis nėra ko tikėtis, kad viską reikia daryti savo jėgomis ir savo galva.

Jeigu moteris, tokia kaip Panelė, aklai ir kietakaktiškai pasiryžta eiti viena kryptimi, jai niekas nesunku ir nėra to, ko ji neįveiktų. Nors parduotuvės buvo uždarytos ir žmonės suglumę, Panelė iki pietų susirado viską, kas jai reikalinga: prie jos namo ir parduotuvės kabojo juodos vėliavos. Ji ne pirma jas iškėlė, bet nukabins paskutinė.

V

Kiekvieno žmogaus gyvenime yra tamsių laikotarpių, apie kuriuos jo atmintis daugiausiai nutyli arba labai daug nekalba. Raikos gyvenime toks laikotarpis buvo

ketveri karo metai. Tie ketveri metai buvo panašūs į gyvą ir keistą sapną, lydimą ryškių pakilimų ir baimės, pagaliau aptemdytą sunkumų, netekčių ir didžiulės nuoskaudos, kurios ji ir dabar gerai nesuvokia ir kuri niekada jos nepalieka.

Iškilmingai palydėti į stotį įpėdinio ir jo žmonos palaikai. Nusirito suėmimų ir trėmimų banga. Prisirėkavo specialios vietinės spaudos laidos, pasibaigė fanatikų eisenos su šūkiais, kurių ir jie patys gerai nesuprato. Po tų kelių sunkių ir neįprastų dienų staiga visur tarsi po stipraus sprogimo stojo keista tyla. Tai nebuvo tyla, kai nėra triukšmo, nepaprastų įvykių ir šūkaujančios minios. Tai buvo kažkokia aktyvi tyla, kurioje žmonės įtemptai klausėsi, laukdami naujų sukrėtimų, o jų ausyse dar nespėjo nutilti praėjusiųjų aidas. Tai tylai kažkas dirigavo, ji kažkam buvo reikalinga, ja niekas nepasitikėjo ir stengėsi iš negirdimų garsų įspėti, "kas dar atsitiks".

Toje tyloje Panelė jautėsi kaip žuvis vandenyje. Ji negalvojo, kas slypi toje ramybėje ir neklausė savęs, kas gresia miestui, tautai, visam pasauliui. Jai buvo svarbiausia, kad nebeliko triukšmo, netvarkos, nustojo siautėti minia. Svarbiausia, kad vėl galima galvoti apie verslą, skaičiuoti, regzti ateities planus. Tiesa, prekybininkai suglumę; bankininkai santūrūs, nebylūs tartum bažnyčioje. Apskritai visi susirūpinę. Matyti ir išsigandusių, ir apsiverkusių veidų. Tai serbai. Tačiau visa tai Panelei nerūpi ir ji nenori galvoti. Ji tiktai žino, kad daugiau niekas nešaudo, nešūkauja gatvėse ir nesilaužia į krautuves ir namus. Nė vienas iš jos nuogąstavimų nepasitvirtino. Nei namai, nei parduotuvė neužpulti ir neapiplėšti. Niekas jai negrasino. Jai to pakanka. Visa kita jai nerūpi. Tik pyksta, kad neranda nieko, kas visiškai pritartų jos

pasitenkinimui ir norui imtis verslo. Visi kreipia akis į šalį, neskuba atsakyti. Ir Rafa Konfortis neatitoksta. Jeigu jį ko paklausia ar ką pasiūlo, atsako nekonkrečiai, neaiškiai.

— Gerai, panele, bet lukterkime, kol viskas nuslūgs, tada matysime, kaip ir kas.

O iš tikrųjų jis, matyt, galvoja apie kažką kita.

Taip praėjo visas mėnuo, ir tada toji tyla tartum didžiuliame orkestre pratrūko, virto baisiu triukšmu. Pirmoji sugriaudėjo spauda. O paskui subruzdo minia, prasidėjo nauji, ligi šiol neregėti savo pobūdžiu ir forma įvykiai. Gaudė varpai, tratėjo karo būgnai, šaudė patrankos, visą laiką drebėjo oras ir tas virpesys prisipildė nerimo, kuris slapčiomis ar atvirai skverbėsi į visų šio nelemto miesto gyventojų širdis. Vėl pasipylė specialios laikraščių laidos su piršto didumo raidėmis.

Įvykiai ne sekė vienas po kito, bet griūte griuvo. Ultimatumas Serbijai, paskelbiamas karas, į jį viena po kitos įsijungia visos didžiosios Europos valstybės. Visa tai stiprino tą oro virpulį ir visuotinį žmonių nerimą, kilusį dėl įvairiausių priežasčių.

Pasimetusi Panelė neberanda vietos. Eina pas Rafą Konfortį ir šį kartą randa jį kažkokį žvalų, pagyvėjusį ir energingą. Dabar jis nesako, kad reikia laukti ir žiūrėti, kas bus. Kas turėjo įvykti, įvyko. Jis pataria tik viena: pirkti. Kas greitai perka ir neskuba parduoti, tas supranta laiko dvasią, tas ištvers visas permainas.

— Ką aš turiu pirkti?— klausia ji silpnu balsu, baikščiai žiūrėdama į Rafą, kuris atrodė tartum aukštesnis, stiprus ir visai kitoks, negu buvo.

— Viską, panele. Už plytas, kurias nupirksite šiandien, o po kelių mėnesių parduosite, gausite aštuoniasdešimt arba šimtą procentų pelno.

Ir Rafa iš tikrųjų pirko. Tarp kitų dalykų ir plytas Iličevo plytinėje Koševe, netoli kapinių. Rafos pavyzdžiu kukliomis ir nepastebimomis operacijomis sekė ir Panelė.

Pamažu įsidrąsino ir veikė vis laisviau. Ji tiesiog pasinėrė į sandėrių ieškojimą, į perpardavimą, į spekuliacijas lydinčius būgštavimus dėl galimų nuostolių ir pelno. Reikšmingus įvykius ir dideles permainas, kurios vyko pasaulyje prieš jos akis, ji matė labai paviršutiniškai ir neaiškiai, tartum sapne.

O pasaulis griaudėjo nuo masių sambrūzdžio, nuo pirmųjų karinių susirėmimų, nuo laikraščiuose skelbiamų žinių, kurios panėšėjo į rėkimą, nuo neįtikėtinų grasinimų ir jų išsipildymų. Ir pačiame Sarajeve, šalia jos, dėjosi negirdėti neregėti dalykai. Gyvenimas kunkuliavo, žmonės kentėjo — ir akivaizdžiai, ir nepastebimai. Mieste buvo pilna atsarginių. Vieni dar su sodietiškais drabužiais, kiti prakaitavo su pilkomis ir mėlynomis uniformomis bei naujomis kuprinėmis. Buvo čia ir stumdymosi, ir dainų be tikro džiaugsmo, šūksmų ir keiksmų, rakijos ir tabako dūmų, ir noro viską užmiršti. Mėtėsi sutrypti vaisiai, arbūzų žievės. Aplinkui matei tuščią švaistymąsi. O šalia viso to vyko skaudūs dalykai. Vėl buvo suiminėjami serbai ir varomi į improvizuotą kalėjimą; tarp suimtųjų buvo ne tik jaunuolių ir studentų, bet ir žinomų prekybininkų, ramių valstybės tarnautojų. Ir tie suėmimai vyko ne pagal įstatymus, teisėtai, bet aklai, atsitiktinai, jie plito kaip epidemija.

Visa, kas gąsdino ir kėlė nerimą žmonėms, galiausiai pasiekdavo ir Panelę, valandėlę ją sutrikdydavo, atitraukdavo nuo minčių apie verslą, o paskui jos valios pastangomis nugrimzdavo į sąmonės dugną. Visa, kas kitiems žmonėms buvo gyvenimo esmė ir prasmė, jai — tiktai kliūtis ramiai gyventi ir tvarkingai verslauti. Labiausiai ją pykdė žinios

ir kalbos apie plėšimus ir serbų persekiojimus, kurie vis dar nesiliovė. Tos kalbos smelkėsi ir į jos namus. Motina be paliovos apie tai kalbėjo, jos akys paraudo nuo ašarų; iš jos giminaičių namų išvesti visi suaugę vyrai. Motina lankydavosi pas juos, grįždavo susigraudinusi ir pasakodavo visas smulkmenas: kaip elgėsi policininkai suėmimo metu — vieni įžūliai ir šiurkščiai, kiti pagarbiai ir apdairiai; ką jie kalbėjo ir kas jiems buvo atsakyta; ką suimtieji pasiėmė su savimi ir ką pasakė išeidami į kalėjimą.

Panelė klausosi motinos su nepasitenkinimu ir apmaudu, norėtų nutraukti ar bent pakeisti pašnekesio temą, bet kažkoks drovumas neleidžia. O senė šnibžda pro ašaras ir negali baigti pasakojimo, kuris pasidarė tarytum kokia nepagydoma liga. Sakysime, grįžta iš kaimynės Lepšos, Luko Pavlovičiaus našlės, ir ilgai negali atsikvošėti, sėdi su paltu, o žodžiai ir ašaros liejasi savaime.

— Vargšė Lepša, ko susilaukė, apsaugok Dieve! Jos vienintelį maitintoją išsivedė ir dabar senatvėje kenčia. Vargšė! Ji papasakojo man, kaip buvo. Palydėjau, sako, iki kiemo vartų, o tarpuvartėje jis atsigręžė ir sako: "Neverk, mama, kad mūsų priešai neturėtų iš to džiaugsmo, ir niekur nevaikščiok; aš nekaltas ir nieko man neatsitiks". Suspaudė man širdį, sako, noriu nusišypsoti, kad mane tokią įsimintų, žiūriu į jį ir nematau; ir kai jį išsivedė, vis dar rodėsi, kad stovi tarpuvartėje, šypsosi ir kažką man sako.

Panelė pritrūkusi kantrybės atsistoja ir išeina lyg ir reikalų tvarkyti. Kasdien vis sunkiau pakeliami jai tie pasakojimai apie kančias ir didvyriškumą; viskas jai atrodo išpūsta, bergždžia ir nereikalinga, bet nedrįsta atvirai to pasakyti. Tai jai retai atsitinka. Kitais atvejais su motina ji elgėsi labai griežtai, tačiau dabar, panašiai kaip kadaise

su elgetomis, jai neužteko drąsos prieštarauti, stengėsi nebūti namie, kai ateina moterys, kurių kas nors iš saviškių suimtas, nes tada be galo tęsdavosi kalbos, verksmai ir dūsavimai, kuriuos ji laikė beprasmiškais ir nederamais ir kurie kėlė jai keistą paniekos, apmaudo ir kaltės jausmą. Ji nuoširdžiai neapkentė to, kas vadinama tuščiomis kalbomis, ir dar labiau neapkentė kavos ir rakijos, be kurių neapsieidavo tokios kalbos, o labiausiai bjaurėjosi susibūrimais, kur žmonės karštai ir iškilmingai liedavo savo jausmus.

Tokiomis ypatingomis aplinkybėmis neįmanoma buvo prieštarauti tiems apsilankymams ir užtrenkti namų durų. Tam Panelė nebeturėjo jėgų, ypač kai apsilankydavo tikros giminaitės.

Dažnai čia ateina Divna, artimiausia Panelės giminaitė ir bendraamžė, žinomo gydytojo Josifovičiaus žmona; suimtas jos vyras ir svainis. Divna visada buvo liesa, o dabar per tas kelias savaites sudžiūvo kaip šakalys. Juodais drabužiais, kuriais dar tebevilki po motinos mirties, tankiais neiššukuotais plaukais, užkritusiais ant didelių karščiuojančių akių, ji vaikščioja kaip tragedijos herojė. Pasisveikina su Raika tarsi nematydama jos, atsisėda šalia motinos, daug nesišneka, iš akių be paliovos jai rieda ašaros, ji ir nesišluosto, tik retkarčiais vis pasuka galvą į šoną. Motina visaip guodžia ją ir ramina, o Panelė kremtasi, kad neįstengia nei ką nors pasakyti, nei nusišypsoti.

O kai Divna išeina, ji prakošia pro dantis keletą žodžių ir pradeda kalbėti apie ką kita.

— Niekada nesu mačiusi, kad kas nors būtų tiek ašarų išliejęs.

— Ak, dukrele, ji verkia dviejų: vyro ir dieverio, ir dar kokio dieverio!

Ir Panelė, pakliuvusi į keblią padėtį, nežino, ką pasakyti, tarsi kalbėtų svetima kalba.

Vos tik Divna atsisveikina, ateina teta Gospava. Vėl verdama kava ir prasideda kalbos apie suėmimus ir kančias. Tiktai teta Gospava tikra Divnos priešingybė. Ji stipri ir guvi, neverkia ir nesiskundžia, bet kalba daug, balsiai ir drąsiai. Pačią pirmą atentato dieną buvo suimtas jos sūnus, Prahos universiteto medicinos fakulteto studentas ir jaunimo nacionalinės revoliucinės organizacijos dalyvis. Po to netrukus iš pareigų buvo atleistas ir vyras, aukštas valdininkas, ramus, kuklus, užsidaręs žmogus. Dabar jis sėdi namie nei gyvas, nei miręs ir niekaip negali suvokti, kodėl taip su juo pasielgė, juk jis "niekur niekada nesikišo".

Teta Gospava kalba drąsiai, nieko nepaisydama; ji didžiuojasi, kad suimtas sūnus, ir kiekvienam kartoja, kad "serbų tauta ne paplotis, kurį galima suvalgyti!" Ji skundžiasi vyru, kad jis silpnadvasis, kad visą laiką sėdi namie, o jeigu ryžtasi pasirodyti gatvėje, eina nukoręs galvą kaip prasikaltęs.

— Štai ir šįryt sakau jam: ko sėdi namie kaip boba. Eik į žmones. Tik būk geras, neik gatve šitokiu veidu. Kai tie rėksniai pamatys tave tokį išblyškusį ir nusiminusį, pamanys, kad bijai, jog esi serbas, ir gailiesi. Iškelk galvą ir gerai nusiteikęs praeik pro tuos plikšius!

Ir teta Gospava pliekia toliau, nesigailėdama nei austrų valdžios, nei ištižėlių serbų. O Panelė tuo tarpu sugalvoja dingstį ir išeina iš namų. Pagaliau teta Gospava niekada nesikreipia į ją ir nepaiso jos, nors jaučia, kad pradėjusi kalbą neišvengtų konflikto. ("Velnias ją apsėdo", sako teta Gospava, jeigu kada užsimena apie Raiką ir jos verslą.)

Tokių nemalonumų pasitaiko ir gatvėje. Kad ir kaip būtų žmogus išsiblaškęs, kiek jo mintys būtų užimtos

verslu ir žvilgsnis įbestas į žemę, jis negali nematyti praeivių. Jeigu tu nematai jo, jis pamatys tave. Tai atsitiko ir Panelei. Vos tik ji išėjo iš namų ir perėjusi per tiltą pasuko plačia pakrante į miesto centrą, iš už vieno kampo pasirodė apie dešimties vyrų būrelis, kurį lydėjo žandaras ir du atsarginiai kareiviai naujomis uniformomis. Panelė paspartino žingsnį ir pasuko galvą į kitą pusę, kad nepamatytų tarp suimtųjų kokio pažįstamojo. Jie jau buvo bepraeiną, bet staiga iš paskutinės gretos pasigirdo linksmas jaunuolio balsas:

— Sveika, Raika!

Ji pašnairavo į tą pusę. Tai buvo jos giminaitis Konstantinas Josipovičius, aukštas, šviesiaplaukis technikos studentas, riestanosis, be kepurės, atlapotais marškiniais, įdegusiu kaklu. Jis mėgo pasišaipyti. Raika prisimena jį iš gimnazijos, tada jis garsėjo kaip geras sportininkas ir puikus matematikas. Ji pamatė tik jo pašaipų veidą ir skubiai perėjo į kitą pusę. Tačiau jos įkandin nuskambėjo dar vienas ironiškas, pašaipūniškas pasveikinimas:

— Sveika, sveika!

Štai šitokie dalykai dabar gadina žmogui gyvenimą kiekviename žingsnyje ir kliudo darbuotis.

Taip galvojo Panelė ir tuo pat metu nepriklausomai nuo jos minčių nugara šliaužiojo baimė — bijojo valdžios, bausmės už bendrininkavimą sudarant neteisėtus sandėrius. Ji su įniršiu galvojo apie tą Konstantiną, "kuris niekada nebuvo rimtas", ir apie savo giminaičius, kurie tarsi davė įžadus išeiti į katorgą ir patraukti paskui save kitus, ir apie visus tuos suėmimus ir persekiojimus, į kuriuos vieni žiūri su ašaromis, kiti su pašaipa. Ji nuleido galvą ir skubiai pasuko kairėn į pirmą pasitaikiusią gatvę, nusprendusi nieko nematyti ir negirdėti, niekam neatsiliepti:

neleis, kad jai gadintų gyvenimą ir biznį žmonės ir įvykiai, su kuriais ji neturėjo ir nenori turėti jokių reikalų.

Tačiau tokį sprendimą lengviau padaryti negu įvykdyti. Tautiečių, giminaičių ir pažįstamųjų suėmimai, ašaros ir kalbos apie tai lydėdavo kas žingsnis, ji gynėsi nuo jų ir nepalaikė su jais jokių ryšių. Iš pradžių ji stengdavosi pabėgti, išvengti nemalonių ir pavojingų susitikimų bei kalbų arba išklausydavo abejingai tylėdama. O kai tas nepadėdavo, pasisakydavo atvirai, šiurkščiai atsikratydavo, atsisakydama padėti net patiems artimiausiems žmonėms.

1914 metų rudenį, kai serbų kariuomenė pradėjo artėti prie Sarajevo, valdžia nutarė evakuoti įsitvirtinusį miestą ir daugumą gyventojų išsiųsti į krašto gilumą. Mieste galėjo pasilikti tik tie, kas dirba valstybinėse įstaigose arba kariuomenei reikalingose vietose. Panelė išsirūpino, kad su motina galėtų likti Sarajeve.

Kai valstybė paskelbė pirmąją karinę paskolą, Panelė pasirašė į akis krintančią sumą. Vietinė spauda kaip pavyzdį kitiems pabrėžė jos pavardę. "Chorvatijos dienraštis" pasinaudojęs proga parašė, kad tarp pasiklydusių ir suklaidintų serbų inteligentų esama ir "lojalių Rytų Graikijos tikybos piliečių". Tačiau niekur nebuvo parašyta, kad Panelė apsukriai labai palankiomis sąlygomis tuoj pat atsikratė pasirašytos paskolos obligacijų.

Ji stengėsi pasinaudoti kiekviena proga lojalumui parodyti. Pirko didžiųjų valstybių vėliavėles ir įvairius ženklelius ir matomoje vietoje laikė juos namuose, pirko monarchų ir karvedžių nuotraukas, stengdamasi, kad tai nebrangiai atsieitų ir būtų pastebima.

Tuo pat metu verslas šakojosi ir didėjo. Praėjo pirmieji sambrūzdžio ir didelių sujudimų metai, kai žmonės nieko netausojo. Įžengta į 1915 metus, dabar kiekvienam buvo aišku, kad karas nebus nei trumpas, nei lengvas, ir nebus

taip linksma, kaip kai kam atrodė pirmosiomis dienomis. Prie tų naujų sąlygų pradėjo taikytis ekonominis gyvenimas. Kas pirmas tai suprato, turėjo didelę pirmenybę prieš kitus. Tarp pirmųjų buvo ir Rafa Konfortis. Pamažu jis atsisakė visų operacijų, nesusijusių su kariuomene ir karu. O kai mobilizacija palietė ir jo metus, jis išsirūpino, kad būtų atleistas kaip *unentbehrlich*[1]. Daugelis serbų prekybininkų jau anksčiau pasitraukė iš rinkos, o dabar į kariuomenę teko eiti ir kitų tautybių bei tikybų prekybininkams. Konforčiui beveik neliko konkurentų, jis turėjo laisvas rankas. Jo kariniai tiekimai sudarydavo milijonines sumas. Konforčio šešėlyje darbavosi ir pelnėsi Panelė.

Sarajeve, kuris išsidėstęs aukštų kalnų papėdėje ir iškilęs penkis šimtus metrų virš jūros lygio, žiemos pradžia visada varginanti ir nemaloni. Dabar, antrųjų karo metų pradžioje, ji šimtą kartų buvo vargingesnė. Buvo vienas iš tų sunkių karo metų lapkričių, kai visi kenčia, o varguomenė dreba kaip rugiai prieš dalgį. Nykus ir šaltas atrodė tasai lapkritis, tarsi nesibaigianti naktis, tik porai valandų virstanti ūkanotu vidurdieniu, o drėgmės jis atnešė daugiau negu bet kurią kitą žiemą. Pusė miesto gyventojų iškelta, užtat gatvėse zuja visų ginklo rūšių kareiviai, slenka serbų ir rusų belaisvių ar suimtųjų voros. Viršum visų galvų spindi durklas kaip nebylus ir iškalbingas laiko ženklas.

Įsėlinęs į visus namus, į visus žmonių darbus ir įmones karas nusimetė kaukę ir tomis pilkomis dienomis parodė tikrąjį savo veidą. Tai jau nebebuvo apsvaigusių masių subruzdimas, griovimo polėkis, toks panašus į kūrimo

---

[1] Būtinai reikalingas (vok.).

polėkį, bet buvo visų kas gyvas, netgi mirusiųjų nelaimė ir prakeikimas. Ir tie, kurie kadaise džiūgavo, skatinami neapykantos ir šėlsmo instinktų, dabar puolė į neviltį, tarsi ir fiziškai sunyko. Su šia žiema karas jau siautėjo antrus metus ir lyg epidemija vis labiau plėtėsi, nebuvo matyti jo galo. Metai po metų buvo šaukiami į kariuomenę vyrai. Karo laukai Galicijoje ir Ukrainoje rijo Bosnijos pulkus. Artėjo skurdas ir vargas, o žmonės, dar neįpratę prie apribojimų ir nesugebantys protingai pasiskirstyti, matė juose tik nelaimių ir bado pradžią. Rūpesčiai užgulė pasiturinčius ir vargšus, kenčiančius ir tuos, kuriems dar neatėjo eilė kentėti.

Tomis trumpomis pilkomis lapkričio dienomis Panelė vaikščiojo Sarajevo gatvėmis pati pilka ir nebyli. Jos plona kampuota figūra — juodas iki smakro užsagstytas apsiaustas, vyriško modelio juoda skrybėlė — atrodė tarsi specialiai pritaikyta šioms dienoms ir šiam laikui. Tačiau išvaizda šiuo atveju klaidino. Išskyrus išorę, kuri, beje, visada buvo vienoda, Panelė nieko bendro neturėjo su sunkiais laikais ir kenčiančiu miestu. Ji netgi mintimis nesikišo į savo miesto piliečių likimus, nei tų, kurie dėl serbiškos kilmės arba įsitikinimų nuo pirmųjų dienų buvo visokiais būdais persekiojami, nei tų, kurie atvirai ar tylomis buvo valstybinės valdžios pusėje ir kurie dabar priėjo prie išvados, kad lojalumas reikalauja ne tik garsaus pareiškimo ir demonstravimo, bet ir aukų, ir kraujo, ir pinigų, ir turto. Apskritai Panelei visa, kas dėjosi čionai ir plačiajame pasaulyje, buvo svetima, tolima ir nerealu. Politiniai konfliktai ir lūžiai, įnirtingi mūšiai Rytų ir Vakarų Europoje jai buvo tik stambios antraštės pirmuose dienraščių puslapiuose. Visa tai stovėjo nuošaly kaip tamsūs, neaiškūs įvykių masyvai, tarp kurių ji šaltai ir apdairiai ieškojo protarpių ir surasdavo kelius į savo

tikslą. Niekada tų protarpių tiek nebuvo ir niekada taip greitai ir lengvai ji neidavo tais keliais kaip dabar, kada dauguma žmonių įtraukta į įvykių srautą, o jinai laisva ir nevaržoma prieš akis atsivėrusiame kelyje su gerais ryšiais ir pačiomis palankiausiomis aplinkybėmis. Ir Panelė žingsniavo į priekį su savo smulkiu ir stambiu bizniu lygiai taip pat veržliai ir ryžtingai, kaip kad žingsniuoja lapkričio dieną gatvėmis, nesidairydama nei į dešinę, nei į kairę, neklausdama, iš kur visa tai, nei kaip, nei kodėl prieita ligi to, nei kaip ilgai tai tęsis ir kuo pasibaigs. Nė kiek jai netrukdė nė visuotinis skurdas, į kurį grimzdo vis daugiau šeimų. Slapta ji piktai džiūgavo matydama, kad kavinėse ir gatvėse mažėja triukšmingų pasilinksminimų, kad namuose vis mažiau prabangos, pramogų ir juoko, kad visi grimzta į skurdą, priversti taupyti, kad miestas ir žmonės pilkėja, darosi nebylūs, gyvena pagal savo polinkius ir skonį. Jeigu žodis "laimė" jos gyvenime turėtų kokią nors prasmę, galima būtų pasakyti, kad tomis dienomis jautėsi visiškai laiminga, kaip būna laimingas kurmis, kuris tamsoje ir tyloje aklai rausia minkštą žemę, turėdamas pakankamai maisto ir nesutikdamas savo kelyje nei kliūčių, nei pavojų.

Toje nykioje ir pilkoje atmosferoje, kurioje niekas nedžiūgauja, neleidžia ir nešvaisto pinigų, o ji pelnosi ir kaupia, tartum dirbdama bendrą ir didelį begalinį darbą, Panelė jautėsi labai gerai. O viso to, kas galėjo ištraukti ją iš tos nykios ir pilkos tylos, ji vengė kaip bjaurių ir nepakenčiamų dalykų. Tačiau visiškai išvengti jų negalėjo.

Vieną tų niūrių lapkričio dienų Panelė, užėjusi į savo parduotuvę Čiurčiluke, rado Vesą ne įprastoje vietoje, bet tolimiausiame kampe tarp kasos ir vienos senos spintos. Silpnoje šviesoje ji pamatė, kaip mažas žmogelis verkia.

Ir vėl ašaros, ir dar tokioje vietoje, kur jų mažiausiai pageidauja!

— Vesa, kas tau?— paklausė ji šaltai ir griežtai. Vesa toliau verkė, nieko neatsakydamas ir nejudėdamas.

— Kas tau, ko tu verki?— nekantriai pakartojo Panelė.

Vesa tiktai parodė ranka vakarinį laikraštį, gulintį priešais. Jame didelėmis raidėmis buvo išspausdinta, kad serbų kariuomenę iš šiaurės ir pietryčių atakavo vokiečiai, austrai ir bulgarai ir visiškai sutriuškino. Dabar ji, palikusi viską, nukautuosius ir sužeistuosius, traukiasi į neperreinamus kalnus. "Serbų karinės pajėgos nebeegzistuoja", didžiulėmis raidėmis buvo parašyta laikraščio pirmame puslapyje.

— Liaukis, Vesa, ašaros čia nieko nepadės.

Mažasis žmogus, kuris ligi šiol tik pro sukąstus dantis ir sunkiais atodūsiais rodė savo susijaudinimą, staiga prabilo piktai, tuo savo metaliniu balsu:

— Kaip aš neverksiu? Turėtum ir tu verkti. Visi turime verkti. Akis reikėtų išverkti, ir to nepakanka.

Panelė jautė, kaip ją apima įniršis ant to kaimiečio, raudančio jos parduotuvėje ir kalbančio tokius pavojingus dalykus. Ji griežtai ir šiurkščiai tarė:

— Jeigu nori verkti, drožk namo ir verk, bet ne čia, parduotuvėje, kur žmonės užeina ir gali tave pamatyti.

— Verkčiau ir miesto aikštėje, jeigu išdrįsčiau.

— Verk kur tau patinka, o aš nenoriu užsitraukti nemalonumų ir turėti reikalų su policija. Nenoriu, supranti?

— Nebijok, nebijok,— su nuoskauda, niekinamai atsakė mažasis žmogus, žvelgdamas į ją įkypai, tartum iš aukšto.— Verkti neuždrausta. Be to, aš verkiu, ne tu. Tau niekas negresia. Visi žino, kad tu dėl nieko ašaros neišliesi.

— Tai mano dalykas. Jeigu turėtum proto, ir tu nežliumbtum.

— Aš verkiu, kada serbas negali verkti, ir nesigėdžiu. O kur tave nuves protas, dar pamatysim. Ir šiandien man labiau patinka, kai sakai, kad verkiu, nes esu silpnas ir kvailas, negu būčiau atskalūnas ir išsigimėlis kaip kai kurie kiti.

Dievai žino, kiek būtų trukęs tykus kivirčas niūriame parduotuvės kampe, jeigu nebūtų kažkas įėjęs iš gatvės ir nutraukęs.

Ligi šiol tarp Panelės ir Vesos buvusi įtampa dar sustiprėjo, bet toji abipusė įtampa buvo tokia natūrali ir nuoširdi, jog jie nejautė jos kaip ypatingos naštos ir kiekvienas darė, ką turėjo daryti ir ką galėjo.

Tačiau iš daugelio tų laikų vaizdų ir figūrų, kurios jai ir šiandien, atskirai paėmus, yra aiškios, o apskritai liko nesuprantamos, išsiskiria Rafos Konforčio figūra.

1914 metų pabaigoje jis pakeitė darbą, kalbėjimo manierą ir elgesį, o laikui bėgant dar labiau keitėsi. Panelė negalėtų pasakyti, kada ir kaip vyko tos permainos, bet matė ir aiškiai jautė, kaip žmogus keičiasi. Iš pradžių buvo pakilimas. Prekybininkas Rafa kilo staigiai, bet tas kilimas prieštaravo fizikos dėsniams ir derinosi su visuomenės dėsniais, aplinkinių akyse jis buvo ne mažesnis, bet didesnis. Tos permainos buvo tokios staigios ir gilios, jog Panelė net negalėjo prisiminti, koks buvo Konfortis prieš karą. Jis tapo apkūnus, visa savo elgsena ramus ir pasitikintis savimi, lėtų judesių, mažakalbis. Nė žymės neliko iš jo spindinčių akių ir nerimstančių rankų, iš karštų kalbų ir priesaikų. Su ja kalbėjo maloniai ir mandagiai, bet buvo kažkoks išsiblaškęs, tolimas ir svetimas, tartum tuo pat metu matytų ir klausytųsi kažko daug svarbesnio. Atrodo, viską galėtų jums atiduoti, tik ne savo dėmesį. Ankstesni jo ryšiai su verslo žmonėmis, visos tos smulkios paskolos liko toli, kaip ir jo parduotuvė

Ferchadijoje virto tik vienu iš daugelio sandėlių prekėms sukrauti. Pats Konfortis sėdėjo visiškai naujose, šviesiose bendrovės "A.D. Audiniai" patalpose. Sėdėjo, kai nebūdavo išvykęs į konferencijas Vienoje, Prahoje ar Budapešte. Grįžęs iš kelionių kartais užsukdavo pas Panelę, vis labiau išsiblaškęs ir dar svetimesnis. 1916 metų vasarą su žmona buvo išvykęs į Karlsbadą ir parvažiavo iš tenai dar tylesnis ir rafinuotesnis, tarsi išpraustas ir pabalintas.

Panelė savo akimis matė, kaip auga pirmasis Rafos milijonas ir kaip jį sparčiai vejasi antrasis. Ir stebėjosi, kad visa tai nepanašu į jos sapną apie milijoną, nė iš tolo nepanašu. Viskas vyko jos akyse, tačiau ji nedaug matė ir suprato. Ir nespėjus jai susigaudyti prasidėjo smukimas. Kaip nepastebėjo Rafos kilimo, taip neįžvelgė ir pirmųjų smukimo požymių.

Atėjo 1917 metų pavasaris, ilgas ir sunkus pavasaris, kai Bosnijoje iš šimto šeimų tik viena valgė ligi soties ir nė viena neturėjo visko, kas reikalinga. Vieną kovo mėnesio alkaną ir blankią dieną Konfortis "priėmė" Panelę trumpai pasikalbėti. Raika atėjo prašyti patarimo ir pagalbos — ką daryti su tomis dienomis paskelbta ketvirtąja karo paskola; ji norėjo kaip ir aną kartą pasirašyti didelę sumą ir be nuostolio atsikratyti obligacijų, bet dabar tai buvo sunkiau.

Visą mėnesį nebuvo jo mačiusi. Jis sėdėjo sunkiame fotelyje, užvertęs galvą ir užmerkęs akis, kurias supo gelsvai melsvi ratilai. Pamatęs ją krūptelėjo ir atsitiesė fotelyje. Prisivertęs klausėsi, ką Panelė jam kalba apie savo smulkų biznį, dėl kurio atėjo. Nesulaukęs, kol ji užbaigs, pašoko nuo fotelio:

— Gerai, gerai, panele, tą lengvai sutvarkysime. Gerai, gerai, bus, kaip pageidaujate.

O paskui išskėtė rankas ir ėmė vaikščioti po kambarį, kalbėdamas garsiai ir be ryšio su šiuo reikalu:

— Ak, viską galima būtų sutvarkyti, viskas būtų lengva. Bet žmonėms reikia valgyti! Su drabužiais lengviau: gali sulopyti, gali išversti, o be pietų negali. Suprantate, panele, žmonės alkani, tas blogiausia; alkaniems nerūpi nei karas nei taika. Nėra verslo, nėra gyvenimo. Tai pražūtis!

Panelė jo klausėsi ir lydėjo žvilgsniu iš vieno kambario krašto į kitą. Jo karšta kalba ir greiti judesiai neatitiko dabartinės išvaizdos ir laikysenos, tartum staiga iš po solidaus kapitalisto kaukės būtų išniręs ankstesnis Rafa Konfortis. Ji negalėjo suprasti šio netikėto nepasitenkinimo protrūkio ir nematė, kokį ryšį turi jinai ir jos verslas su klausimu, ar žmonės sotūs ar alkani. Niekada apie tai negalvojo. Ir dabar ji klausė savęs, ar nereikėtų ir jai kažką pasakyti, bet Konfortis nelaukė jos atsakymo, jis tebevaikščiojo po kambarį ir susierzinęs kalbėjo, tartum priekaištaudamas kažkam toli:

— Protas sako, kad žmonės pirmiausia turi pavalgyti, o paskui visa kita. Ko gali reikalauti iš alkano žmogaus! Sielą iš jo paimsi? Kam ji reikalinga!

Dar kiek laiko jis šitaip vaikštinėjo, o paskui staiga sustojo, nurimo ir atsisveikino su Panele, vėl tapęs ramiu ir išsiblaškiusiu, koks buvo ligi šiol. Tačiau nuo šios dienos Panelė kitokiomis akimis žiūrėjo į jį.

Nuo tos dienos ir ji pati pasidarė atidesnė, vis daugiau pastebėdavo aplinkui bado ir skurdo, o įstaigose ir parduotuvėse — žmonių nepasitenkinimo požymių. Tų požymių buvo daugiau, negu norėjo. Ji nemokėjo ir negalėjo jų susieti tarp savęs ir įžvelgti gilesnių priežasčių, bet matė juos visur. Ir tai jai kėlė mintį, jog karas — tai didžiulis verslas, kurio nematyti kraštų, bet kuris turi savo buhalteriją ir savo galutines išvadas su

neišvengiamais pelno ir nuostolio rezultatais. Ji vis dažniau galvojo apie karo pabaigą ir jo pasekmes, kaip tos pasekmės atsilieps jai ir jos interesams. Jai vis labiau aiškėjo, kad "geri laikai" eina į pabaigą, kad reikalai pradeda keistis, ir tie dveji visam pasauliui audringi ir sunkūs, o jai ramūs ir pelningi metai negali sugrįžti. Tai buvo laikai, kai laikraščiai rašė tiktai apie mūšius, o žmonės buvo užsiėmę tik karo rūpesčiais, kai niekas nekreipė dėmesio į retus verslo žmones ir į jų verslą, klestintį slaptai ir viešai. O dabar ji kiekviename žingsnyje matė, kad visam tam ateina galas ir nesulaikomai grįžta senasis gyvenimas, visi neramumai, kurių tarėsi atsikračiusi visam laikui. Iš smulkių, bet abejotinų požymių ji kaskart aiškiau matė, kad net patys artimiausi žmonės į ją žiūri nepasitikėdami ir nepalankiai.

Į parduotuvę pas Vesą užeina jaunuoliai, išvengę karinės prievolės, ilgai ir tyliai šnekasi su juo, o kai tarpduryje pasirodo Panelė, jie iš karto arba visai nutyla, arba pradeda kalbėtis dirbtinai ir nenuoširdžiai. Pas jos motiną ir dabar lankosi giminaičiai, kurių artimieji suimti, bet ne tyliai ir bejėgiškai verkia kaip kadaise, o reikšmingai šypsosi ir šaudo akimis. Divna dabar dar liesesnė ir griežtesnė negu anksčiau. Nebenešioja gedulo. Ir nebeverkia. Jos vyras ir dieveris išvežti į Rusiją. Pasėdėję kelis karo mėnesius Arado kalėjime jie abu buvo mobilizuoti kaip atsargos karininkai ir pasiųsti į Rusijos frontą. Čia jie pasinaudojo pirma proga ir beveik tą pačią dieną perbėgo į rusų pusę. Dabar Jugoslavijos savanorių divizijoje. Vienu metu kariniai ir policijos organai buvo suėmę ir tardė Divną bei visą jos šeimą, areštavo abiejų dezertyrų turtą, bet tai nesutrikdė tvirtos jos ramybės. Ir jeigu kas paklausia, kur jos vyras ir dieveris, atsako:

— Tenai, kur turi būti.

Teta Gospava, kuri ir sunkiausiais, pirmaisiais karo metais nelaikė liežuvio už dantų, dabar kalba visiškai drąsiai ir atvirai. Jos sūnus nuteistas septyneriems metams, sėdi Zenicos kalėjime, ir ji visiems sakosi esanti rami, nes žino, kad nesėdės daugiau kaip pusę skirto laiko. Tik įžengusi į kambarį, nespėjusi nė atsisėsti ji pasakoja savo prikimusiu balsu, kad vakar atėjo kažkokios panelės, renkančios aukas Raudonajam kryžiui, ir ji pasakė joms neduosianti nė skatiko, "nes turi savo kryžių Zenicoje".

Panelė išsisukinėja, kiek įstengdama vengia tokių susitikimų, bet dabar tai daro su baime ir nerimu, kurio anksčiau nepatyrė. O permainos požymių vis daugėjo ir jie vis iškalbingiau bylojo.

1917 metų rudenį Sarajevą užplūdo gausybė kariuomenės, ir karininkus teko apgyvendinti privačiuose namuose, kaip buvo ir 1914 metais tik prasidėjus karui. Vienas karininkas buvo pasiųstas į Radakovičių namus, kurie ligi šiol nuo tokių įnamių išsisukdavo. Karininkas, kurį Panelė turėjo priimti, buvo jaunas gydytojas, chorvatas, kilęs iš Slavonijos, pagal savo metus pernelyg aptukęs, geraširdis, protingas ir paprastas žmogus. Jį vadino daktaru Rokničium. Jis buvo ramus, tvarkingas, jam nereikėjo jokių paslaugų. Tai šiek tiek sumažino Panelės įniršį dėl "Einquartierung", tačiau jos akimis karininkas turėjo vieną neigiamą savybę: mėgo šnekėti apie viską, ypač apie politiką. Panelei buvo nemalonu ir sunku kalbėti ne apie jos verslo reikalus, o politikos vengė su pasibjaurėjimu ir prietaringa baime. Dabar ji apstulbusi klausėsi, kaip šis žmogus Austrijos karininko uniforma nerūpestinga, išpuoselėta slavoniška tartimi šneka jos motinai:

— Man malonu, kad gavau butą serbų namuose. Žinau, kiek jūs, Bosnijos serbai, iškentėjote ir kiek dar iškentėsite,

studentai; "tikri verslo žmonės" nieko negalėjo nuveikti ir išsilaikyti tame visuotiniame sambrūzdyje.

Rafa Konfortis, o jo Panelė dar neišleido iš akių, buvo visų tų nelemtų permainų įsikūnijimas. Drauge su karu blėso ir visa jo didybė. Jo biznis dabar nepastebimai ir staigiai smuko, kaip kadaise kilo; tarsi savaime viskas svyravo ir nyko. Taip pat staigiai, bet pastebimai nyko Rafos sveikata. Vis keistesnis darėsi jo elgesys, vis mažiau buvo panašus į anų "gerųjų" laikų Rafą Konfortį. Kiekvieną kartą, kai jis priimdavo Panelę, ji pastebėdavo, kad Rafa sulysęs ir labiau išsiblaškęs negu tada, kai matė paskutinį kartą. Dabar reikėjo daug pastangų, kad priverstų jį susitelkti konkrečiam pokalbiui, dėl kurio atėjo. Jis jautė neįveikiamą norą kalbėti apie plačiųjų liaudies masių badavimą ir nuskurdimą, apie sunkias viso to pasekmes, kurios užgrius valstybę, krašto ūkį ir pavienius žmones. Kad ir kuo prasidėtų pokalbis, jis visada baigdavo šia tema. Buvo akivaizdu, kad jį valdo šitoji mintis, o ne jis ją, kad ji nuolatos jį negailestingai kamuoja. Kai Konfortis apie tai nekalbėdavo, jis niūriai tylėdavo žvelgdamas į vieną tašką.

Vis dažniau galėjai perskaityti laikraščiuose, kad ponas Rafa Konfortis padovanojo Nacionalinei virtuvei ar Našlaičių namams statinę taukų ar vagoną kopūstų. Pastaruoju metu jis pradėjo ir pats tiekti produktus, kad tik galėtų juos pardavinėti žmonėms neįprastai mažomis kainomis. Vėl atidarė duris jo parduotuvė Ferchadijos gatvėje. Prie jos išsirikiuodavo ilgos žmonių eilės ir laukdavo, kada galės "pirklio Rafos kainomis" nusipirkti maisto produktų. Pardavėjai sunkiai spėjo aptarnauti neramius alkanus žmones, o Konfortis skambindavo iš savo "AUDINIŲ" kanceliarijos ir teiraudavosi, kiek žmonių susirinkę ir kaip sekasi pardavinėti. Kartais pritrūkęs kantrybės jis

palikdavo savo šiltą jaukų kabinetą ir tarsi kieno vejamas atrūkdavo pats pasižiūrėti, kas čia dedasi, ir likusius produktus neturtingiausiems išdalydavo veltui.

Panelei buvo neaišku, kas darosi Konforčiui, bet matė: iš jo negalėjo tikėtis nei pagalbos, nei patarimo, nei protingos kalbos apie verslą. Niekada anksčiau negalvojo, kad šitoksai stiprus ir apsukrus vyras galėtų taip sugniužti. Ji jautėsi vieniša ir apleista, anksčiau jai niekada to neatsitikdavo. Instinktyviai žvalgėsi aplinkui ir pirmą kartą gyvenime ieškojo žmogaus, su kuriuo galėtų pasikalbėti ir pasitarti, sulaukti patarimo ir paramos.

Su Vesa ji nesutarė. Apskritai jis visada buvo nuoširdus, kuklus, be galo atsidavęs jos namams ir parduotuvei, bet taip pat nuoširdžiai ir atvirai piktinosi Panelės elgesiu karo metais. Pagaliau paskutiniuoju metu Vesa nuolat kalbėjosi ir šnibždėjosi su jaunuoliais iš serbų prekybos centro. Ji tai stebėjo ypač baikščiai ir nepatikliai, bet nedrįso jo ko nors paklausti. Pirmą kartą gyvenime ji pasijuto esanti silpnesnė ir nuolaidžiaujanti šiam mažam žmogeliui. Ji niekada per daug nevertino jo sugebėjimų ir nuomonės, bet dabar jautė, jog jame yra kažkas, kuo jis aukštesnis ir stipresnis už ją, ir stebėdamasi žiūrėjo, kaip jis oriai, pasitikėdamas savimi vaikščioja po parduotuvę, akys spindi, o šviesiame viršugalvyje kruta švelnių plaukų kuodas tarsi gaidžio skiauterė. Tas pats Vesa, kuris užaugo jų namuose, dabar stovėjo priešais ją kaip nepažįstamas, tolimas ir nepasiekiamas, tarytum koks teisėjas.

Su krikštatėviu Michailu ji nesimatė ištisais metais, išskyrus šeimos globėjo šventę ir Kalėdas. Dabar jis daugiau kaip pusmetis nesikelia iš patalo, nei gyvas, nei miręs, ir negali su juo nei pasikalbėti apie reikalus, nei paprašyti patarimo.

Panelė prisiminė direktorių Pajerą. Per tuos karo metus Panelei jo paslaugų nereikėjo. Matydavo jį retai, mažai kalbėdavosi ir nė nepajuto, kaip tarp jų atsirado atstumas ir tuštuma. Nuėjo pas jį dėl vertybinių popierių, kurie buvo deponuoti "Union" banke, o iš tiesų norėjo apskritai pasišnekėti apie verslą bei pinigus ir sužinoti, kokių permainų galima tikėtis ir ką reikia daryti, jeigu iš tikrųjų bus prieita iki to, apie ką visi šnibžda ir niekas nepasako jai aiškiai ir tiesiai.

Pajeras buvo toks pat. Sunku pasakyti, kas turėtų įvykti, kad pasikeistų jo santykiai ir elgesys su žmonėmis. Tačiau to, kas svarbiausia ir dėl ko ji atėjo, arba jis nežinojo, arba nenorėjo jai pasakyti. Kalbantis su juo viskas darėsi labai aišku, lengva ir suprantama, visi sunkumai išnykdavo rūke, iš kurio jie vėl išnirdavo, vos tik žmogus išeidavo iš Pajero kabineto. Ir Panelė išėjo nei daugiau žinanti, nei ramesnė. Priešingai, stebėdamasi klausė savęs, kodėl Pajeras, kaip ir Vesa, taip apdairiai šnekėjosi su ja, kodėl kalbėdamas nieko konkretaus nepasakė, o jų tylėjime ji jautė nepasitikėjimą ir nesuprantamą priekaištą? Kodėl visi žmonės, į kuriuos ji kreipiasi, neaiškiai mirksi akimis ir mįslingai žiūri į ją, kalba apie dalykus, neturinčius jai jokios reikšmės, ir taip šaltai ir santūriai, jog ji pati sutrinka, praranda žadą ir neįstengia paklausti, ko jai reikia? Klausė savęs ir negalėjo rasti atsakymo, nes ir dabar, kaip ir anksčiau, nemokėjo galvoti apie save nė pasižiūrėti iš šalies. Tiktai jautė dvigubą vienatvės ir nežinios naštą.

Apie motiną kaip apie gyvą sutvėrimą, su kuriuo būtų galima pasišnekėti ir pasitarti, ji nė negalvojo.

Beliko kapas Koševe. Tačiau ir kapas pasidarė nebylus, ir ji neberanda jam tokių kaip kadaise karštų žodžių. Tačiau aplanko jį kiekvieną sekmadienį, rūškana ir paniurusi,

tiksliai ir uoliai, visada tuo pačiu keliu ir tą pačią valandą. Sėdi šalia kapo, bet neišsako, kaip kadaise, savo planų ir apskaičiavimų, tik neramius būgštavimus ir neaiškią niūrią nuojautą. O kai praeina įprastas laikas, grįžta namo nudelbusi akis, dar niūresnė ir rūškanesnė, nes nesurado ieškomo nusiraminimo.

1918 metų vasara Panelei atrodė begalinė, kaip nė vienas iš kitų metų laikų, sakytum, laikas sustojo, laukdamas ypatingų įvykių. Žmonės bruzdėjo, visi buvo suklusę. Karas akivaizdžiai artėjo prie pabaigos, pergalės maišėsi su revoliucijomis, neaiškios viltys su nesuvokiamais būgštavimais. Panelė buvo tarp tų, kurie bijojo ateities. Lygiai taip pat kaip 1914 metų vasarą mintys, skaičiavimai ir baimė neleido miegoti; tikrai tada bijojo konkretaus pavojaus, o dabar bijo visko, bet tai daug sunkiau, nes kas bijo ir nežino ko, dvigubai bijo. Kaip ir tada jos mintys ir visos pastangos nukreiptos viena linkme: nebūti toje pusėje, kuriai gresia pralaimėjimas ir nuostoliai. Ne. Nieku gyvu! Tačiau kaip nuspėti reikalingą pusę, kaip apsisaugoti nuo nuostolių, kai viskas pasaulyje netvirta, keičiasi ir svyruoja? Kur žmogui pasislėpti, kad galėtų gyventi ir turtėti, kad niekas jam nekliudytų ir nereikėtų su niekuo dalytis? Į ką atsiremti, jeigu ir toji jėga, kuri atrodė visų stipriausia, ir toji valdžia, kuri buvo laikoma galingiausia, ilgai neišsilaiko ir negali kaip reikiant apsaugoti tavo nuosavybės?

Neturėdama mažiausio supratimo apie pasaulį ir didžiąsias jėgas, kurios dabar judėjo ir grūmėsi jame, ji darėsi prieštaringas ir netikslias išvadas. Kartais tikino save, kad jinai, jos gyvenimas ir verslas neturi nieko bendro su visu tuo, o kartais visa, kas darosi aplinkui, siejo su savo gyvenimu ir interesais. Staiga sunkiai pabudusi,

smarkiai ir neritmingai plakančia širdimi, bejėgė ir sutrikusi kaip niekada ligi šiol, jaučiasi visiškai išmesta iš ligšiolinės gyvenimo tėkmės ir įprasto mąstymo būdo, negalinti suvokti nei pasaulio, nei savęs jame. Dreba galvodama apie artėjančius laikus, kurie užtrauks grėsmę visam jos užgyventam turtui, viskam, kas jai atrodė tikra ir nepajudinama. Tuo požiūriu, kuriuo ji buvo įpratusi matyti karą iš pat pradžių, kai tik jis prasidėjo, tai atrodė neįtikėtina ir siaubinga. Kas darosi pasaulyje, ji tiksliai nežinojo ir tas jai niekada nerūpėjo, bet čionai, kur ji gyvena ir darbuojasi, bręsta kažkokie baisūs ir neįmanomi dalykai; reikalaujama, kad būtų sutriuškinta toji pusė, kuri turi valdžią, kariuomenę, pinigus, kuri užtikrina tvarką ir saugumą, uždarbį, netgi gyvenimą žmonėms, norintiems taikiai dirbti ir verstis bizniu; norima, kad nugalėtų pusė, kuri griauna, skatina neramumus, dykinėjimą, neša nežinią, tiksliau sakant, tikrą pražūtį. Ji negali suvokti tokio košmaro ir susitaikyti su juo.

Vieną naktį ji susapnavo baisų sapną apie pinigus.

Panelė pabudo. Pabudo kažkaip ypatingai. Iš kieto miego ir mirtinos nežinios puolė į baltą erdvią dieną, kuri nei švinta, nei temsta, viskas tarsi suakmenėję. Pabudo ir norėjo imtis kasdieninių smulkių ryto darbų, bet žengusi pirmą žingsnį suklupo. Viskas krito iš rankų. Ją kamavo jausmas, kad pramiegojo sutartą valandą ir praleido svarbų sandėrį. Negrįžtamai praleido. "Kas čia per diena?" — stebėjosi Panelė. Seniai išaušo, reikia skubėti, bet visi jos judesiai lėti ir sustingę, tarsi bristų per vandenį. Žvilgsnis sunkus kaip sapne. Ar ji iš tikųjų pabudo?

Būna tokių dienų, kurios bjauriai prasideda, su prasta nuotaika, ir visą dieną viskas klojasi taip, kaip nereikėtų.

Būna, bet šioji ne iš tokių. Šią dieną turi kažkas atsitikti, o gal jau atsitiko.

Taip, atsitiko. Ji pati negalėtų nustatyti akimirkos, kada tai įsisąmonino, nes suvokė ne iš karto, palaipsniui, pamažu, su kiekvienu žingsniu, su kiekvienu žodžiu ir žvilgsniu.

Pirmas žmogus, kurį sutiko išėjusi iš namų, buvo laiškanešys. Jai buvo vienas laiškas, plonas ir nereikšmingas.

— Piniginių perlaidų nėra?— paklausė ji mechaniškai.

— Nėra, panele Raika. Dabar ir nebus.

Ji žvilgtelėjo į laiškanešį. Kaip visada rausvas, išvargęs, gerai pažįstamas veidas. Bet žiūrėk — šiandien jis kažkaip klastingai šypsosi, geltonos akys mirksi įžūliai ir reikšmingai. Šitaip džiūgauja kerštaudami maži žmonės iš žemesniojo personalo, kai tik jiems pasitaiko proga. Ji nusisuko nuo laiškanešio ir patraukė į miestą.

Tačiau ir gatvėje pastebėjo panašių veidų. Negalėtų pasakyti kokių, bet aiškiai pasikeitusių. Ir eidama nuo žmogaus prie žmogaus, tartum kiekvienas veidas būtų vienas žodis, ji skaitė, kuo nepaprasta ši diena, kol jai atsiskleidė neįtikėtina ir žaibiška tiesa: nebeliko pinigų, nebeegzistuoja pinigai, jie nebeturi jokios vertės, kad ir kokios formos būtų.

Panelei tartum kas būtų smogęs į pakaušį, aptemo akys, prasivėrė burna. Sustojo vidury gatvės. Paskui, staiga prisiminusi savo kasą, knygą ir sąskaitas, puolėsi į priekį.

Įlėkė į parduotuvę, tarsi ten kiltų gaisras, ir drebančiomis rankomis atrakino seifą, apgraibė tuščias pertvaras ir plikas plieno sienas. Pašaukė buhalterį Vesą. Tuščiai. Niekada jo nebūna, kada reikia. Negi dingus pinigams nebeliko ir buhalterio, ir viso, kas susiję su pinigais?

Išbėgo laukan ir ėmė šaukti Vesą, policiją, bet kokį gyvą žmogų, kad galėtų paklausti, kas nutiko jai ir visam

aplinkiniam pasauliui. Rėkė, daužė kumščiu sau į kaktą, krūtinę, nejausdama jokio skausmo. Niekas neatsakė ir nekreipė į ją dėmesio. Ji nukiūtino gatve ieškodama žmonių.

Ėjo nuo parduotuvės prie parduotuvės. Visur buvo tuščia. Niekas nieko nepardavinėjo ir nepirko už pinigus. Visi žiūrėjo į ją su pašaipėle akyse kaip į keistuolę, kuri nežino to, ką visi žmonės seniai žino. Ir su kiekvienu žingsniu, su kiekvienu klausimu ir atsakymu aiškėjo nepajudinama tiesa: nebėra pinigų. Taip, nebeliko pinigų, kaip nereikalingo, jokios vertės neturinčio daikto. Visame krašte nėra nė vieno kreicerio. Ir nereikia. Žmonės gyvena, dirba ir prekiauja, tačiau be pinigų.

— Kaip tai?— murmėjo Panelė.

— Nagi taip,— abejingai ir nenoriai atsakinėjo prekiautojas, tartum sakytų: "Pas mus tvirtos kainos, panele".

— O jeigu kas vertėsi pinigais, prekiavo pinigais? Kai ji bandė tai suvokti ir išsiaiškinti tą keistą, į sapną panašų reiškinį, žmonės pradėdavo gudriai šypsotis ir toliau imdavosi savo darbo. Tiktai vienas prekiautojas, dėliodamas prekes į lentyną, pro petį atsakė:

— Buvo, bet pražuvo. Žiūrėk savo verslo!

Ir baigta kalba.

— Koks gali būti verslas be pinigų?— klausia Panelė pro ašaras, stovėdama gatvės sankryžoje kaip pasimetęs vaikas.

Taip, dabar ir ji ištarė šituos teisingus neįtikėtinus žodžius. Taip. Žemės paviršiuje nebeliko pinigų. Apvogė žemę. Ne, neapvogė. Atsitiko dar baisesnis ir blogesnis dalykas: nebeliko pinigų sąvokos. Šis žodis nebeteko prasmės. Dukatai turi tokią pat vertę kaip ir žetonai, banknotai išmetami į šiukšlyną kaip tie reklamos lapeliai,

kurie dalijami praeiviams ir kuriais tuoj pat atsikrato. Akcijos mėtosi tarp senų iliustruotų laikraščių. Vekseliai — kaip nežinomų mirusiųjų laiškai, nesuprantami, bereikšmiai ir beverčiai. Kasų knygos su paskutinių operacijų įrašais guli negyvos lyg akmens plokštės, išraižytos nesuprantamais hieroglifais.

Ir Panelė ėjo toliau klupinėdama per tą baltą metalinę dieną, nuo kampo prie kampo, iš gatvės į gatvę. Viskas liudijo tą patį: pinigai dingo nuo žemės paviršiaus, pasaulis liko be kūno ir dvasios, be kraujo, be varomosios jėgos. Ir, kas neįtikinamiausia,— žmonės ramiai žiūri į tai, rodydami begalinį savo niekingumą, jau sutiko su tuo, kad galima gyventi be pinigų, kažkokiu būdu išsisuka, prisitaiko.

Kas tai? Gyvenimas tapo beprasmybe, dykuma, o gyventi reikia ir toliau. "Buvo, bet pražuvo!" Gal tai visuotinė apgavystė ir apvogimas? O gal tai dykinėjančių žmonių balandžio pirmosios pokštas? Kas tai, ar gali kas nors pasakyti? Kur valdžia, policija? Kur teisingumas, bažnyčia?

Panelė ėmė šauktis pagalbos. Praeiviai žiūrėjo į ją abejingai stebėdamiesi. Priėjo kažkoks policininkas ir įspėjo, kad laikytųsi viešosios tvarkos, kitaip bus priverstas nuvesti į areštinę.

Netgi šitaip! Ir valdžia ją atstūmė! Išdavė! Panelė pasipiktinusi ėjo toliau. Kur bent tie šventikai, hodžos, rabinai? Ar yra kur nors teisingumas ir įstatymai?

O šventikai buvo bažnyčiose, cerkvėse ir kanceliarijose. Maždaug visi savo vietose. Visi panašiai skėsčiojo rankas ir kalbėjo: taip, šiame pasaulyje viskas Dievo valioje, Apvaizdos siunčiamus išbandymus reikia romiai priimti, pagaliau jų tikslas — amžinas gyvenimas, šiame pasaulyje reikia taikytis su laiko reikalavimais.

Sutrikusi ir išsigandusi ji bėgo nuo vienų prie kitų, kol pagaliau atsidūrė aikštėje priešais bažnyčią. Varpinės laikrodis mušė devynias. Iš viso trylika dūžių. Štai ir laikrodis eina kaip ėjo, ir valandas muša. Matuoja laiką, skaičiuoja. Kam tai reikalinga, jeigu nebėra pinigų? Kam ta aritmetika? Negi po viso to aritmetika turi prasmę? O gal ir ji, kaip visa kita, prisitaikė prie naujos padėties? Panelei norėjosi užaugti tokiai aukštai kaip varpinė ir spjauti į tą laikrodį, į visus jo skaičius. Pajuto, kaip tas kvailas noras pakėlė ligi šiol nepažįstamo pykčio užtvankos šliuzą ir kaip tas pyktis ją visą užliejo. Ji šaukė, kiek galėjo, bet tas šauksmas jai atrodė kaip šnabždesys palyginti su pykčiu, kuris veržėsi iš krūtinės:

— Ak, niekšai! Bailiai!

Šaukdama laikui ir visam pasauliui ji jautėsi apleista, vieniša, nugalėta, bet tuo pat metu ir išdidi, besipuikuojanti savo neįveikiama meile pinigams, savo pašėlusia drąsa, savo panieka visiems. "Taip,— galvojo Panelė,— dabar neatsiras nė vieno, kuris bent pirštą pajudintų šiai šventenybei ginti ir gelbėti. O kaip jie visi mylėjo pinigus, kaip troško jų turėti! Kurgi ne! Tą ji žino už visus geriausiai, nes tūkstančius kartų neįtikėčiausiomis, juokingiausiomis ir apgailėtinomis aplinkybėmis į juos žiūrėjo. Visiems jie buvo šventenybių šventenybė! Už pinigus viską parduodavo ir dėl jų buvo pasiryžę viską padaryti. O dabar per vieną naktį išdavė juos ir atsižadėjo. Toks šių laikų gyvūnas, kurio vardas žmogus: prie visko prisitaikys, kad tik galėtų išsilaikyti čia, žemėje, po saule, išsilaikyti toks, koks atsirado".

Viskas jos viduje susimaišė, kunkuliavo: sunkios juodos mintys, baisaus pykčio, nuoskaudos, vienišumo ir visiško sugniužimo jausmai. Jai aptemo akys, nutrūko balsas,

pakirto kojas. Pargriuvo žemėn. Ir liko gulėti akmenimis grįstoje aikštėje kaip moteriškų rūbų krūvelė.

Tą akimirką Panelė pabudo, iš tikrųjų pabudo. Silpnoje auštančios dienos šviesoje išsisklaidė jos kvailas ir slogus sapnas. Ir šis tikrasis pabudimas buvo nė kiek ne lengvesnis negu anas sapnuotas. Ilgai ji čiupinėjo šiltą čiužinį po savimi. Visame kūne dar jautė pykčio virpulį ir šaltas kietas aikštės prie bažnyčios plokštes. Dar valandėlę viskas aplinkui lingavo ir maišėsi, kol pagaliau tikrovė nugalėjo ir kambarys atgavo ramią, pažįstamą išvaizdą. Tada Panelė atsikėlė.

Neapsirengusi ji priėjo prie rašomojo stalo, atrakino vidurinįjį stalčių su amerikietiška spyna, ištraukė savo odinį kapšelį ir iškratė ant stalo pinigus. Buvo šeši banknotai po dvidešimt kronų ir keletas monetų. Apžiūrėjo juos tankiai alsuodama ir vėl susidėjo į kapšelį.

"Viskas gerai. Pinigai, kaip tie banknotai, pasaulyje savo vietoje. Na, žinoma! Tai buvo tik sapnas, kvailas ir baisus. Buvo ir praėjo. Kaip iš viso galima susapnuoti tokius sapnus? Ir koks ryšys tarp tikrovės ir sapno?"— nuo tokių minčių persekiojo slogutis tarsi šešėlis. Tačiau apie tai ji nenorėjo galvoti.

Pasidarė šalta ir ji sugrįžo į dar neatvėsusį patalą. Širdis plakė smarkiai ir neritmingai, tankiai alsavo. Tačiau šiltas patalas ir tvirtas tikrovės pajautimas ją nuramino. Stipriai užmerkė akis ir mieguistai šnibždėdama neaiškius priekaištingus žodžius vėl užmigo.

Atsibudo kaip paprastai apie septintą valandą, apsirengė, papusryčiavo ir išėjo į parduotuvę. Kelyje dar nesmagiai jautėsi po to sapno, akimirksnį tarsi žaibas blykstelėjo abejonė — ar tai nebuvo tikrovė?

Atėjusi į parduotuvę prie pat durų sutiko laiškanešį, kuris iš tikrųjų atnešė kažkokių perlaidų. Susijaudinusi perskaičiavo pinigus, vieną, antrą kartą — vėl sąmonėje šmėstelėjo abejonės šešėlis — ir tik tada pasirašė perlaidas. Laikydama rankoje banknotus ji pakėlė galvą ir pasižiūrėjo laiškanešiui į akis — įdėmiai ir tiriamai. Tai buvo pažįstamas veidas, rausvas, išvargęs kaip visada. (Tarsi sakytų: "Darbas nesunkus, bet mažas atlyginimas, krūva vaikų, niekada negaliu sudurti galo su galu".) Nė pėdsako tos įžūlios šypsenos, vylingo akių mirkčiojimo, kurį matė sapne. Taigi viskas gerai. Tik dabar ji galutinai nurimo. Užsirėmė alkūnėmis ant nedidelio senoviško rašomojo stalo, tvirtai prispaudė žalią rašaluotą gelumbę ir atsiduso.

O laiškanešys, išėjęs iš niūrios šaltos parduotuvės į ryto saulę, valandėlę stabtelėjo ir pasipurtė. Pašiurpęs nuo ryto vėsos nusipurtė tų veriamų, išsigandusių ir baisių akių įspūdį. O paskui patraukė toliau. Eidamas saulėtąja gatvės puse pats sau šnibždėjo be garso:

— Baisios tos Raikos akys! Tegu eina skradžiai visas jos turtas. Na, ir baisios akys!

Kamuojasi Panelė tvankiomis nemigos naktimis. O vasara nesibaigia. Dar spalio mėnesį šilta ir viskas žaliuoja. Dienos ir savaitės be galo ilgos, įvykiai veja vieni kitus, grūdasi, lenktyniauja tarsi baigiamieji simfonijos akordai, iš kurių kiekvienas atrodo paskutinis, bet po jo atkakliai ir netikėtai suskamba naujas. Vis dėlto nuaidėjo ir paskutinysis.

Panelei atsitiko, kas paprastai atsitinka tokiems žmonėms: ji nė nepastebėjo, kada įvyko tai, ko ji taip bijojo, ką daugybę kartų numatė ir ką iki mažiausių smulkmenų piešė savo mintyse.

(Šioje vietoje jos prisiminimai nutrūksta; nedingsta galutinai, bet panėšėja į nutrauktą filmą: ekranas negęsta, aparatas veikia, bet nėra garso ir vaizdo, tik mirgėjimas, neaiškios dėmės ir linijos.)

Vieną spalio dieną, kuri buvo kaip visos kitos, kai ji nei daugiau būgštavo, nei daugiau tikėjosi negu paprastai, prie namų suplevėsavo pirmosios trispalvės ir gatvėse žmonės verkdami iš džiaugsmo pradėjo glėbesčiuotis ir bučiuotis. Ir vėl ašaros! Vesa tą dieną neatėjo ir neatidarė parduotuvės. Panelė žingsniavo per miestą kaip svetimšalė ir nuteistoji, niekas nepuolė jos sveikinti, niekas neištiesė rankos, tačiau ji virpėte virpėjo nuo įgimto bjaurėjimosi ir koktumo, kurį jai kėlė tas glėbesčiavimasis, amžinos ašaros, karštas entuziazmas, viešas jausmų antplūdžio demonstravimas ir visos kalbos apskritai.

Ji sėdėjo pašiurpusi vėsioje parduotuvėje. Mintimis perkratė savo įvairiose vietose išmėtytus indėlius ir investicijas. Šį kartą neišvengs didelių nuostolių. Dabar jau visiškai aišku. Tiktai galvojo, ką padaryti, kad netektis būtų kuo mažesnė. Galvojo paskubomis, kaip žmogus, kuris gelbsti nuo gaisro ar gamtos stichijos kas brangiausia ir kam gresia didžiausias pavojus, o laiko tam turi vos kelias minutes. Skambūs žingsniai ir susijaudinusių žmonių balsai nutraukė jos mintis. Atėjo Vesa su jaunų vyrų draugija. Kai kurie iš jų buvo ginkluoti. Visi kalbėjo, gyvai mosikuodami. Panelė pamanė, kad vyrai išgėrę. Ji norėjo pasišnekėti su Vesa, bet vyrai neleido jai įsiterpti, žvelgė į ją iš aukšto, raukydamiesi ir mirksėdami, tarsi ji būtų tokia smulki, jog negali įžiūrėti. Ir Vesa buvo toks pat. Niekada nebuvo mačiusi jo tokio susijaudinusio. Kratėsi jos padrikai kalbėdamas:

— Palik visa tai, Raika! Kam dabar tas rūpi? Tokią dieną kaip ši nedera gedėti. Eik namo. Matai, kokio džiaugsmo susilaukėme! Matai?

Ji nieko nematė, o Vesos akys buvo didelės, veidas spindėjo, skruostai tvieskė raudoniu.

Tačiau toliau nesiklostė taip gerai kaip iš pradžių. Ir parduotuvėje, ir gatvėje, ir gimtuose namuose pažįstamieji ir nepažįstamieji, kviestieji ir nekviestieji pradėjo ją užgaulioti kandžiomis pastabomis, o kai kurie ir atvirai, šiurkščiai koneveikė dėl elgesio karo metais. Ji neprisimena ir nenori prisiminti, ką tada teko iškentėti. Viskas buvo blogiau ir sunkiau, negu galėjo tikėtis. Iš žmonių elgsenos ir užgaulių kalbų, iš viešų užsipuolimų nujautė, kokia didelė jų akimis jos kaltė. Tačiau kiek besistengė suprasti, kiek begalvojo, niekaip negalėjo įžvelgti tos savo kaltės. Matė tik jų neprotingą neapykantą ir norą pakenkti, sužlugdyti bet kokį jos verslą. Skaitydama laikraščiuose straipsnius ir kalbas apie trėmimus ir kentėjimus praėjusiais karo metais, ji klausė savęs, ar galimas daiktas, jog visa tai vyko tame krašte ir tame mieste, kuriame ji gyvena? Kartais jai atrodė, kad visi tie žmonės išprotėjo, visi, išskyrus ją, todėl jie taip priešiškai žiūri į ją ir negailestingai persekioja.

Tokiems kaip Panelė pasaulis turėtų atrodyti tikra kankynė. Nereaguodama į daugelį visuomenės dėsnių ir žmonių jausmus, neįstengdama pastebėti jų, juo labiau suprasti jų dėsnių ir lėto, bet atkaklaus veikimo įvykių eigai, ji iš tiesų negalėjo suvokti priežastinio ryšio tarp to, kas vyksta, ir to, ką ji darė, matė ir girdėjo 1914 ir 1915 metais. Čia ir buvo didžiausia jos kančių našta. Ji nežinojo, kad prievarta ir neteisybė sukelia keršto ir kad kerštas yra aklas, ir tie, kuriuos jis užgriūva, visada žiūri į tai kaip į juodžiausią neteisybę, ir lygiai taip pat ji nežinojo, jog ir teisingiausia bausmė visada susijusi su pavydu ir įgimta žmogaus piktdžiuga. Apskritai ji neturėjo supratimo nei apie prievartą, nei apie neteisybę,

nei apie bausmę ir kerštą, bet aiškiai matė, kad stovi toje pusėje, kuri persekiojama ir patiria nuostolius. O ji iš tiesų turi nuostolių, kasdien gresia vis nauji ir dar didesni. Ji nedrįsta kelti savo reikalavimų, apskritai ir neverta to daryti, nes nieko nelaimėtų. Biznis stovi, teismai neveikia, bankai iš esmės nedirba, terminų niekas nesilaiko, vertybiniai popieriai neteko vertės. Iš visų pusių reikalaujama aukų, o skolų niekas nemoka, skolininkai juokiasi iš kreditorių ir ima naujas paskolas, tartum rytoj bus pasaulio pabaiga. O laikraščiai rašo apie mokesčius nuo pelno, gauto karo metais, apie turto nusavinimą, apie didžiuosius ir mažuosius planus, pagal kuriuos reikėtų atimti milijardus iš tų, kurie turi, ir duoti tiems, kurie nieko neturi. Panelei atrodo, kad ištisi kraštai ir tautos nutarė puotaudami užbaigti gyvenimą, valgyti, gerti, šėlti ir švaistyti, kol žmogus išleis paskutinį centą.

Viskas atsigręžė prieš ją.

Pačiomis pirmomis spalio dienomis Panelei buvo lemta savo akimis pamatyti galutinį pirklio Rafos žlugimą. Vengdama pagrindinių gatvių, kur pilna subruzdusių, įsijausminusių žmonių, vieną rytą ji pasuko į Ferchadiją. Priešais kadaise buvusią Rafos parduotuvę ji išvydo būrį žmonių, kurie garsiai šūkavo ir kvatojo. Baikščiai žvilgčiodama už kampo ji pamatė Rafą — jis šlapiomis žemėtomis rankomis naršė nuvytusias daržoves. Buvo be galo sulysęs, išgeltusio ir pajuodusio veido, be kaklaraiščio, plika galva, nešvariais ir netvarkingais drabužiais. Išsigandęs vartaliojo akis ir be paliovos kažką vapėjo, bet nieko negalėjai suprasti per nuolatinius šūksmus ir juoką. Tik kai pakeldavo balsą, pasigirsdavo pavieniai žodžiai.

— Štai visai veltui!.. Žmonėms reikia valgyti... Aš žinau, jeigu kiti nežino... Reikia valgyti!.. Štai!

O žmonės, tarsi dabar jau nebūtų nė vieno alkano, juokėsi iš šio keistuolio, žiūrėjo pagauti negailestingo smalsumo, kaip paprastai žiūri ir liūdniausias scenas, kai atsiduria minioje.

Kai kurie elgėsi šiurkščiai ir niekingai.

— Neškis namo, Rafa, ir pats valgyk.

— O gal tai velionės Austrijos palikimas?

— Prisigrobstei tiek milijonų, o dabar siūlai žmonėms kopūstlapius krimsti?!

Kiti buvo palankiau nusiteikę ir į šį dalyką žvelgė su humoru. Šaipėsi, kad jis, patyręs biznierius, ir iš to gali daryti "gešeftą". O Rafa Konfortis kaip kadaise, prisidėjęs ranką prie krūtinės, dievagojosi, gyrė savo prekę, atsakinėjo į visas pastabas ir vos ne verkdamas įtikinėjo, jog jo vienintelis rūpestis — kad žmonės nebadautų. Tiktai tada jis buvo sveikas, linksmas ir gyvas kaip sukutis, o dabar vapėjo apgailėtinai sutrikęs ir beprasmiškai mosikavo rankomis.

Panelė nusisuko ir skubiai nužingsniavo, nenorėdama žiūrėti, kaip žūsta žmogus, apie kurį galėtų pasakyti, kad buvo jos bičiulis, jeigu tokia sąvoka egzistuotų jos sąmonėje.

Tą pačią dieną prekybininkas Rafa buvo nuvežtas į beprotnamį.

Ėjo dienos ir savaitės, o bruzdesys, džiūgavimai ir neramumai mieste nesibaigė. Priešingai. Atrodė, kad visas gyvenimas iš pagrindų pasikeis. Į Sarajevą įžengė pirmieji Serbijos kariuomenės būriai. Vyko paradai, iškilmės, banketai, padėkos pamaldos; važiavo delegacijos, kūrėsi nauji laikraščiai, keitėsi gatvių ir įstaigų pavadinimai. Panelei buvo aišku, jog vyksta labai rimti dalykai.

Nuo Naujųjų metų pradėjo eiti naujas dienraštis "Serbijos vėliava". Pagrindinis šio ultranacionalistinio laikraščio

uždavinys buvo pasmerkti visus, kurie praėjusio karo metais "nusikalto tautai ir jos interesams". Specialioje skiltyje, kuri prasidėjo žodžiais "Teisingumo ir taikos labui reikalaujame...", buvo piktai puolami kai kurie žmonės ir įstaigos. Čia buvo paminėta ir Panelė, tiesa, nenurodant pavardės, bet su aiškia aliuzija. Vienas iš jos giminaičių, kuris gerai pažinojo laikraščio redaktorių, užėjo pas jį ir spėjo sustabdyti tolesnius užsipuolimus.

Tačiau ko nepadarė vienas laikraštis, padarė kitas. Naujai įsteigtas "Tautos balsas" savo vietinėje kronikoje užsipuolė visus karo metais praturtėjusius verslininkus, tokius kaip Rafa Konfortis ir į jį panašius; čia šį kartą buvo paminėta ir Raika Radakovič. Prie jo prisidėjo ir vėl atgijęs socialdemokratų laikraštis "Laisvė". Jis rašė apie "lupikiškas paskolas", apie "verslą, kuris nesuteikia šviesos", apie "beširdžius vorus, kenkiančius tautai ir visuomenei". Tuose rašiniuose buvo reikalaujama, kad vyriausybė sudarytų specialią komisiją, kuri ištirtų visus karo metais pralobusius verteivas, ir kad visuomenė geriausiu atveju visiems laikams išmestų iš savo tarpo šiuos žalingus ir nedorus narius, nepaisydama giminystės ryšių ir padėties.

Visi tie grasinimai tada atrodė rimti ir tikrai pavojingi; žmonės skaitė, komentavo, kalbėjo apie tai mieste ir šeimose, išskyrus Raikos namus.

Su niekuo nebendraudama ji negalėjo tiksliai žinoti, ką žmonės apie ją mano ir ką šneka. Tas jai paaiškėdavo atsitiktinai ir netikėtai. Vieną rudens naktį ji staiga pabudo jausdama, kad graužia gerklę ir širdį, kad negali atgauti kvapo. (Paskutiniuoju metu tas jai dažnai atsitikdavo.) Atsikėlusi atidarė langą, norėdama kuo greičiau ir daugiau įkvėpti drėgno nakties oro. Šitaip stovėdama, uždususi ir pašiurpusi prie atdaro lango, girdėjo, kaip gatvėje prie Miljackos garsiai šūkauja girti vyrai. Jie ėjo rėkaudami,

keikdamiesi ir kvatodami. Du iš jų sustojo, atsiliko nuo draugijos ir prisiartino prie jos namo. Žiaukčiodami ir plūsdamiesi jie šlapinosi ant sienos po pat langais. Nematoma ji klausėsi padrikos girtų vyrų kalbos.

— Persišaldžiau. Suplyšo mano drapanos. Šiandien Archangelo diena, o aš dar neturiu žieminio apsiausto ir nežinau, kaip įsigyti.

— Ar ne rakija kalta?

— Ne, brolau. Tikrai ne! Štai ir šiandien, jeigu ne šventė, nebūčiau nė ragavęs.

Vienas girtuoklis nusišlapino ir segiodamasis kelnes ilgai ir nerangiai žvalgėsi aplinkui.

— O žinai, juk čia Raikos Radakovič namas!

Antrasis, dar tebestovėdamas pasienyje, pavadino ją bjauriu žodžiu ir išplūdo tokiais keiksmažodžiais, kokių Panelė niekada nebuvo girdėjusi ir nė nemanė, kad taip galima plūstis; tai buvo vienas naujausių ir bjauriausių keiksmažodžių.

— Sako, per karą ji gerokai pinigų užsidirbo su švabais.

— Ir per karą, ir prieš karą. Jau tiek metų, kai varo biznį su pinigais. Smuklėje girdėjau žmones kalbant. Sako, visoje Bosnijoje nėra tokio lupikautojo palūkininko. Ir viską daro slapčiomis, viskas lyg ir teisingai, pagal įstatymą. Bestija, tikra bestija, pasakysiu tau. Jai neturėtų būti jokio pasigailėjimo. Nebijo nei Dievo, nei velnio. Tik krauna pinigą prie pinigo, niekam nė skatiko nėra davusi. Tikriausiai nė pačiam Dievui neduotų.

— Užmušti tokią reikėtų.

— Nepakanka užmušti. Aš tai raganai padaryčiau kaip dainoj pasakyta: išvesčiau į kryžkelę, apvilkčiau dervuotais marškiniais ir padegčiau. Tegu sudega kaip žvakė, kaip žvakė!

Keikdamiesi ir širsdami abu nuėjo prie savo draugų, kurie šaukė juos iš tamsos.

Panelė greitai uždarė langą ir tuoj pat atsigulė. Ji maždaug žinojo, ką apie ją kalba giminaičiai ir visa vadinamoji aukštoji visuomenė, o dabar savo ausimis išgirdo ir liaudį, plikšius, kurie jos gal net niekada nėra matę. Visi jie išvien tveria tvirtą neapykantos žiedą aplink ją ir vis labiau veržia. Neramiai plakančia širdimi, pamiršusi miegą ji galvojo, kur pabėgti ir pasislėpti nuo šitų žmonių, kurie negali įsigyti žieminių apsiaustų, šildosi neapykanta ir rakija, bet turi laiko skaičiuoti svetimas pajamas ir ketina apvilkti kitus dervuotais marškiniais ir nubausti baisia mirtimi.

Tais žiemos mėnesiais ji pirmą kartą nutraukė sekmadieninius savo apsilankymus prie tėvo kapo. Sėdėjo namie ir galvojo apie tą kapą, bet nedrįso išeiti į gatvę. Baimė susitikti su žmonėmis buvo stipresnė už visa kita. Ji niekada gyvenime negalvojo apie kitus žmones, beveik nepastebėdavo jų, dabar bijojo net pagalvoti apie gatvės praeivius, apie jų priekaištingus žvilgsnius. Ji liovėsi vaikščioti į parduotuvę. Apie kokį nors verslą nė negalvojo. Visos durys jai buvo uždarytos. Ir Vesa patarė kurį laiką niekur nesirodyti.

Ilgi ir nykūs buvo tie mėnesiai, kai teko slėptis savo kambaryje ir nuo artimiausių giminaičių; taip buvo niekinama, jog turėjo gėdytis pati nežinodama ko, nes niekada nė akimirką nejautė savo kaltės.

Iki tol ji netikėjo, kad yra pasaulyje stipresnė jėga už jos valią ir gali išmesti ją iš kovos lauko. O dabar mato, kad ji iš tikrųjų išmesta, nugalėta, sunaikinta, nė pati nežino kada, ją sutriuškino nematoma jėga, kurios neįmanoma nei skaičiais išreikšti, nei pinigais papirkti, kurios niekas negali įveikti. Veltui klausė save, kur dingo

šaltakraujiška stiprybė ir abejingas žmonių niekinimas. Dabar tos stiprybės nebėra, o panieka, keleriopai didesnė, atsigręžia prieš ją pačią. Sėdėdama namie tarsi kalėjime matė, kad neįstengs ištverti, jeigu nebus kokios permainos, jeigu laikas ir erdvė neatitolins ir neatitvers jos nuo šio Sarajevo, nuo pralaimėjimo vietos. Tačiau laikas ėjo negailestingai, ir visų protingiausias bei turtingiausias žmogus nepajėgė jo nei sutrumpinti, nei pailginti. Liko erdvė. Išvykti iš čia, nebūti čionai galbūt reikštų iš naujo pradėti gyventi naujomis viltimis ir naujomis jėgomis. Išvykti — tai būtų beveik tas pat kaip užmiršti ir būti užmirštai, vadinasi, išgelbėtai. Išvykti — tai sunku ir skaudu, bet įmanoma.

Visi giminaičiai pritarė, kai jai visos šeimos reputacijos labui geriausia būtų bent kuriam laikui palikti Sarajevą. Vieni siūlė trumpai pagyventi Dubrovnike, kiti — persikelti į Belgradą. Ir Raika pirmą kartą gyvenime nusileido, nes iš tikrųjų kitos išeities neturėjo. Gal laikui bėgant viskas būtų aprimę, užmiršta, jeigu šitaip pasėdėtų namie pusę metų ar metus, nieko nesiimdama ir neveikdama. Tačiau vien pagalvojus, kad po visų sukrėtimų ir nuostolių, kurių paskutiniuoju metu patyrė, turės sėdėti be darbo ir gyventi iš turimo kapitalo, nedidindama jo ir nekaupdama, širdis sustodavo plakti, kraujas suplūsdavo į galvą ir užgniauždavo kvapą. Iš anksto įsivaizdavo, kaip tirpsta pinigai, kaip brenda į skurdą ir pražūtį. Ši mintis kėlė siaubą. Vyktų ne tik į Belgradą, bet ir į tolimiausias kolonijas, kad tik to išvengtų.

Dar vasaros dienomis buvo nutarta, kad ji su motina išsikels į Belgradą, kur nuo seno gyvena dėdė Džordžė Hadži–Vasičius. Motina sutiko, kaip visada sutikdavo su viskuo, braukdama ašarą. Vesa apsiėmė toliau laikyti parduotuvę ir rūpintis jų namais, kurie bus išnuomoti.

VI

1919 metų pabaigoje Panelė su motina paliko Sarajevą. Pasiėmė kelis lagaminus ir dėžes, o būtiniausius baldus supakavo ir paliepė Vesai, kad juos išsiųstų geležinkeliu, kai praneš, kad jau susirado Belgrade butą.

Kelionė buvo ilga, varginanti ir nemaloni visais atžvilgiais. Traukiniai važiavo lėtai ir nesilaikydami grafikų. Vagonų langai buvo išdaužyti, sėdynių oda ar gelumbė supjaustyta. Buvo tokia keleivių spūstis, jog apsukresnieji lipo pro vagonų langus. O tie, kurie susigrūdo prie durų, sėdėjo vieni kitiems ant kelių arba stovėjo koridoriuose, buvo nešvarūs, prastai apsirengę, trenkė svogūnais ir rakija, elgėsi šiurkščiai, kalbėjo vulgariai. Stotys, pro kurias važiavo, atrodė kaip po praūžusių potvynių: sienos apsilupusios, tvoros išlaužytos, vejos ištryptos. Tarnautojai su raudonomis kepurėmis, pasitinkantys traukinį, buvo panašūs į nusikaltėlius ar nelaimės ištiktuosius. Pirmą kartą Panelė pamatė tikrąjį karo veidą: nuniokotą kraštą, gilias žaizdas, kurios greitai padaromos, bet ilgai neužgyja. Dabar ji įsitikino, kad per tuos ketverius metus nepastebėjo karo, dirbdama ir kaupdama kapitalą, vengdama visko, kas sunku ir pavojinga, stovėdama nuošaly nuo visuotinės nelaimės ir kančių, gyvendama savo namuose panašiai kaip ir taikos metais. Dabar, kai palikusi savo verslą patraukė į šią ilgą ir sunkią kelionę, galima sakyti, į nežinią, jai atrodė, kad visa, kas vyko paskutiniaisiais mėnesiais, nebuvo taip nepakeliama ir kad apsigavo palikusi Sarajevą. Greitai pamiršo, kas ją išvijo iš Sarajevo, o akyse stovėjo nuostoliai, kuriuos daro šis išvykimas. Ją žeidė ir erzino toji minia, žmonių kalbos ir mostai, bet dar labiau jos pačios vidinis silpnumas ir abejonės.

Viskas jai kliuvo, o labiausiai motina, visiškai rami ir nuolankiai besišypsanti, be galo atsidavusi viskam. Panelei atrodė, kad važiuoja tremtin ar bėga kažkur, nė pati nežinodama kur.

Slavonski Brodo stotyje šaltą lietingą naktį jiedvi penkias valandas laukė traukinio. Nors ir budriai saugojo, joms pavogė vieną lagaminą. To jau buvo per daug. Silpnai apšviestame perone šalia ilgo traukinio, alsuojančio baltais garais, Panelė šaukė tarsi pjaunama. Šaukėsi Dievo ir žmonių pagalbos, bet žmonės skubėjo pro ją, stumdėsi, klupo per jų lagaminus. Niekas neatsiliepė, neužjautė ir nepadėjo. Vargais negalais spėjo įsigrūsti į Belgrado traukinį, kuris buvo toks pat pilnas kaip ir Bosnijos. Jos stovėjo skersvėjų varstomame koridoriuje. Panelė pirštais grabinėjo aplink save ir skaičiavo lagaminus. Atrodė, kad ją suplėšys į gabalus ir ji niekada nenuvažiuos tenai, kur sugalvojo, pagaliau ir tas Belgradas — tik šios nakties apgaulė, kai nematomos jėgos įžūliai plėšia ir vagia niekieno nebaudžiamos.

Tik kitą dieną, šaltą ir niūrią, apie pietus pasiekė Zemuną. Tiltas per Savą buvo sugriautas, todėl traukinys toliau nevažiavo. Neišsimiegojusios, ištroškusios ir suodinos įsėdo į kimšte prikimštą laivą ir persikėlė į Belgradą. Temstant buvo prie Hadži–Vasičiaus namų Smiljaničiaus gatvėje.

Tai, kas jų laukė šiuose namuose, buvo tikra priešingybė viskam, ką patyrė kelyje, ir pirmą akimirką jos stovėjo tarp savo daiktų žado netekusios. Tvarkingi, erdvūs namai spindėte spindėjo švara, krito į akis prabanga. Šeimininkė ponia Persa, giminių ir pažįstamųjų vadinama Seka, jos dvi suaugusios dukterys, Danka ir Darinka, pasitiko šiltai ir nuoširdžiai. Pavaišino uogiene, vandeniu ir kava. Nuvedė jas į nedidelį, bet šiltą kambarį iš kiemo pusės; jame

stovėjo dvi lovos su didelėmis baltutėlėmis pagalvėmis ir geltono šilko apklotais. Kol nusiprausė ir susitvarkė, parėjo ir namų šeimininkas. Buvo ašarojimo, glėbesčiavimosi; tokiomis akimirkomis žmogus pamiršta kasdienybę ir keletą valandų gyvena kitu, tikresniu ir turtingesniu gyvenimu. Panelė irgi buvo pagauta šios trumpos palengvėjimo ir nerūpestingumo bangos.

Prie vakarienės šviesiame valgomajame, kur susirinko visa šeimyna, giminaičiai susipažino arčiau.

Džordžė Hadži–Vasičius daugiau kaip prieš keturiasdešimtį metų, dar būdamas vaikas, paliko Sarajevą ir niekada į jį nebesugrįžo. Augo Belgrade pas dėdę Petarą Hadži–Vasičių, žinomą pirklį ir labdarį. Iš jo paveldėjo ir parduotuvę kunigaikščio Michailo gatvėje. Vedė vėlai. Susituokė su našle Persa, kuri tik metus buvo pagyvenusi su pirkliu Iraklidisu. Ji kilusi iš turtingos geležies dirbinių pirklio Stamenkovičiaus šeimos. Per pirmuosius trejus santuokos metus pagimdė tris vaikus: pirmiausia sūnų, o paskui dvi dukras. 1915 metais Džordžė emigravo į Prancūziją. Jų sūnus Miša buvo kariuomenėje, o kai atitarnavo, ir jis atvyko į Prancūziją, kur baigė teisės studijas Monpeljė universitete. Seka su dviem mergaitėmis liko Belgrade ir šeimyninių ryšių, ryžtingumo bei savo pinigų dėka išsaugojo namus ir gražiai išauklėjo vaikus. Dabar pirklys Džordžė stengėsi atnaujinti verslą. Miša nuėjo į Nacionalinį banką, o Seka žvalgėsi gerų jaunikių dukroms, kurioms buvo laikas tekėti.

Pirklys Džordžė sveikas, tvarkingas ir dailus apie šešiasdešimties metų solidus vyras. Jo, kaip ir Raikos mamos, mėlynos, gyvos, geros Hadži–Vasičių akys. (Jiedu visą vakarą negali atsižiūrėti vienas kitu, o kai pasižiūri — tuoj jam ašaros tvenkiasi akyse, o jinai verkia.) Mėlynos jo akys nelabai dera su visiškai žilais tvarkingai

pakirptais ūsais ir plaukais. Jis — seno išsilavinusio Belgrado prekybininko tipas, mokantis santūriai ir oriai elgtis su žmonėmis. To šalto, bet tobulo profesionalumo persiėmusi ir visa jo elgsena. Vaikščioja ramiai, iš lėto, mažai kalba, niekuo neišsiduoda, ką galvoja (jo veide nematyti minčių įtampos), į žmogų žvelgia tiesiai kaip visi Hadži–Vasičiai, lengvai, vos pastebimai mirksi, taip mielai ir džiugiai, jog pašnekovui atrodo, kad tai ypatingo palankumo ženklas.

Tykiai ir gražiai pirklys Džordžė gyvena su ponia Persa. Ji stipri ir gana apkūni, tamsaus gymio moteris, karštų juodų akių, greitakalbė. Veidas rodo jos smarkumą ir sumanumą, tai patvirtina ir tankūs juodi plaukai bei juodi ūsiukai. Pastangos Austrijos okupacijos metais protingai ir dorai išauklėti vaikus ir išsaugoti namus neišsekino jos energijos ir ryžto gyventi.

Vyresnioji duktė panaši į motiną, o jaunesnioji į tėvą. Danka kaip iš akies traukta motina: į ūsiukus panašėjantis pūkelis ant viršutinės lūpos, dar baikštokas pašaipių akių spindesys rodo gyvenimo džiaugsmą ir ryžtą. Darinka — tikra tėvo duktė. Liekna, mėlynų akių, susimąsčiusio žvilgsnio, kuriame nerasi nei liūdesio, nei mįslingumo.

Miša — gražiai nuaugęs maždaug dvidešimt penkerių metų jaunuolis, kaip ir tėvas mėlynakis, išpuoselėtas, rūpestingai apsirengęs, pagal savo amžių pernelyg santūrus ir rimtas. Toksai, žinoma, nesukurs naujos valstybinės finansų sistemos, bet niekada nesuklys taikydamas tą, kuri dabar egzistuoja. Vaikinas tvarkingas, spindėte spindi nuo daugybės auksinių puošmenų. Aukso žiedas su antspaudu ant dešinės rankos, auksinė tabokinė, auksinis pieštukas ant auksinės grandinėlės, auksinis laikrodis su auksine

apyranke ant kairės rankos riešo. Su kiekvienu judesiu kuris nors iš šių daiktų neįkyriai sutviska.

Tokia buvo šeima, kuri nuoširdžiai, giminiškai priėmė Panelę ir jos motiną. Ponia Radoika buvo visiškai laiminga. Šiltoje šeimos aplinkoje ji pirmą kartą po tiek metų lengviau atsikvėpė ir pajuto, kad ir ji gyvena kaip žmogus, ir kiekvieną dieną darėsi gyvesnė ir linksmesnė, tarsi būtų išėjusi iš tamsaus ir tvankaus rūsio į saulę.

Ir Panelė pirmomis dienomis jautėsi patenkinta, jai buvo lengva ir gera. Niekas neklausinėjo, kaip ji gyveno Sarajeve. Viskas atrodė tolima ir užmiršta. Belgradas didelis, nieko ji čia nepažįsta ir jos niekas nepažįsta. Tačiau vos pailsėjusi vėl paniuro ir užsisklendė kaip anksčiau. Šis paprastas atviras ir džiugus gyvenimas pirklio namuose su suaugusiomis merginomis jai nepatiko. Erzino ir piktino laisvumas ir dosnumas visur: juokiantis ir kalbant, leidžiant pinigus ir įsigyjant daiktus. Visas šios šeimos gyvenimas jai atrodė be jokio apskaičiavimo ir plano, nerūpestingas ir nesaugus, jis ją trikdė, kreipė nuo įprastų minčių, griovė planus. Matydama, kad negali pakeisti jų gyvenimo ir primesti jiems savo supratimo, ji panoro gyventi savo namuose, toli nuo šių jaunų ir linksmų giminaičių, nuo visos šios triukšmingos ir gyvos draugijos. Ji nekantriai laukė, kada atkeliaus baldai, kuriuos Vesa jau išsiuntė, ir tuo pat metu ieškojo nusipirkti namo ramioje ir nuošalioje gatvelėje, kur kainos nebuvo taip pašokusios kaip miesto centre. Pirklys Džordžė, turėdamas gerų pažinčių, surado vieną nedidelį namą Stiškos gatvėje, o paskui pasiūlė dar keletą panašių, ir dabar dėl jų vyko ilgos ir sunkios derybos. Panelei ypač nepatiko labai dažni svetingosios Sekos svečiai, kuriems šeimininkė kiekvieną kartą pristatinėjo "Džordžės seserį iš Bosnijos"

ir jos dukterį. Antradieninis Sekos "jour fixe"[1] Panelei buvo juodžiausia savaitės diena.

Hadži–Vasičiaus namai buvo vieni geriausių prieškarinių to krašto namų: vienaaukščiai, paprasti, bet erdvūs, po karo suremontuoti ir aptinkuoti; gerai sutvarkytas kiemas, dideliame sode augo rinktiniai vaismedžiai, žemos ir tamsios pušys. Iš kitų namų jie išsiskyrė tuo, kad virtuvė pristatyta vėliau, kieme. Todėl namai buvo skirti tik gyventi, be virtuvės ir produktų kvapų. Didžiulis prieškambaris, iš kurio ėjo durys į kitus kambarius, buvo paverstas svetaine. Baldai "stilingi", kažkokio nevietinio meistro darbas, artimi Liudviko XV stiliui. Foteliai aptraukti tamsiai raudonu aksomu, stalai ir staliukai pernelyg plonomis kojytėmis, apkrauti vazomis, smulkiais porceliano niekučiais ir šeimos nuotraukomis. Grindys užklotos senovišku persišku kilimu. Ant sienos kabo senelio su fesu ir senelės su plačiarankove palaidine bei auksu siuvinėta kepuraite padidintos fotografijos ir viena reprodukcija — Beklino peizažas: fantastinio dydžio kiparisai ir niūrus šaltas ežeras.

Šitoje svetainėje ponia Persa Hadži–Vasič kiekvieną antradienį priimdavo svečius kaip ir kitos turtingos ir įžymios šeimos, turinčios suaugusių dukterų. Tada jaunuomenei būdavo atidaromas dar vienas gretimas — didžiausias kambarys, kur grojo gramofonas, o tuo tarpu svetainėje garsiai šnekučiavo senyvos ponios, Sekos bendraamžės, negalinčios įprasti prie naujoviškos negrų pokarinės šokių muzikos ir nuolat klausiančios savęs, ką dar sugalvos šis jaunimas, kol ištekės jų dukros ir tada rūpesčiai užgrius kitų pečius.

---

[1] Priėmimo diena (pranc.).

Daugelis Belgrado šeimų tuo metu iš tikrųjų atidarė savo namų duris ir gėriui, ir blogiui, įvairiems vėjams ir įvairiems atvykėliams, dažniausiai netikriems bičiuliams. Nauja visuomenė, kuri kūrėsi Belgrade daugiausia iš atvykėlių ir kuri kunkuliavo tame siaurame, lenktame žemės ruoželyje tarp Savos ir Dunojaus su jų stačiais šlaitais, dar neturėjo nė vieno iš pagrindinių tikrų visuomenės atributų: nei bendrų tradicijų, nei požiūrio į gyvenimą, nei panašių polinkių, nei įsitvirtinusių bendravimo normų. Tai buvo marga minia, kuri užplūdo miestą ir susivienijusi su vadinamąja Belgrado aukštuomene stengėsi pasinaudoti reta konjunktūra: dideliu politiniu ir visuomeniniu lūžiu ir viena didžiausių istorijoje karo pergalių. Ilgoje Belgrado istorijoje niekada nebuvo tiek žmonių, susijusių tarp savęs bendrais interesais ir tokių skirtingų savo esme. Tie žmonės, gimę ir augę įvairiose Balkanų ir Vidurio Europos vietose, įvairių rasių, religijų ir profesijų atstovai, buvo išblaškyti ketverių pasaulinio karo metų, ir dabar didžiosios pergalės banga atbloškė juos čionai. Jie visi ieškojo kompensacijos už nuostolius, patirtus įvairiomis aplinkybėmis viso pasaulio armijose keturiuose žemynuose. Paprasta ir negausi senoji Belgrado visuomenė maišėsi su tuo atvykėlių srautu, bet negalėjo jų asimiliuoti ir nenorėjo susilieti su jais. Išgyvenusi sunkius išbandymus, po didžiulių kančių ir vargų toji visuomenė, dabar pagauta pavojingos euforijos, negalėjo susigaudyti tarp šios gausybės žmonių, papročių ir idėjų, atskirti gėrio nuo blogio, naudos nuo žalos ir pati nebeįstengdama atsispirti atvykėlių įtakai, pamažu prarado savo veidą. Suprantama, kad tokiomis aplinkybėmis neįmanoma buvo suvaikyti kieno nors siekius, teisingai įvertinti nuopelnus, įžvelgti apgaules, galutinai atmesti pretenzijas, įtvirtinti ir gerbti žmonių teises. Niekada nebuvo geresnių laikų apgaulei ir saviapgaulei!

Panelė bėgdavo nuo tų priėmimų, kada tik galėdavo. Antradieniais po pietų visada prasimanydavo reikalų mieste arba slėpdavosi savo kambaryje. Jai atrodė, kad šokantys jaunuoliai elgiasi kvailai, o senos moterys svetainėje — kvaištelėjusios. Tačiau priėmimai vykdavo ne tik antradieniais. Tas pramogų troškimas, vėliau paplitęs po visą Belgradą, tuo tarpu buvo apėmęs turtingus namus. Vis daugiau radosi mėgstančių įvairią ir triukšmingą draugiją, pritemdytus sausakimšus salonus. Švenčių ir visokiomis kitomis progomis Hadži–Vasičių namuose po vakarienės rinkdavosi svečiai. Grodavo patefonas, dainuodavo, juokaudavo, kalbėdavosi apie politiką, meną, apie neseną praeitį, kuri atrodė kaip pakili drama su laiminga pabaiga, ir apie ateitį (beje, ši tema buvo pati dėkingiausia ir neišsenkama). Panelė sėdėdavo niūri, nemaloni pati sau ir kitiems. Ji tik pagyvėdavo, kai čia pamatydavo tų šokančių ir diskutuojančių jaunuolių senus tėvus. Tyliai ir atsargiai su jais kalbėdamasi Panelė teiraudavosi apie senųjų pinigų keitimą arba apie namų ir žemės sklypų kainas. Jaunuolių nemėgo visais atžvilgiais: nei jų šokių, nei pramogų, nei diskusijų. Visa, ką girdėjo ir matė juos darant, ją erzino, kėlė kažkokį ypatingą jausmą, sumišusį su neapykanta, širdgėla ir baime. Kartais ji vis dėlto mėgindavo bent pasekti jų ilgus pokalbius.

Vieną vakarą Danka ir Darinka susijaudinusios iškilmingai paskelbė, kad po vakarienės su kitais jaunuoliais pirmą kartą ateis du Bosnijos poetai: Stikovičius ir Petaras Budimirovičius, kurie jau garsėjo tarp naujų literatų ir, nors dar nebuvo oficialiai pripažinti ir įėję į literatūros istoriją, kerėjo jaunuolių ir įvairaus amžiaus moterų širdis. Abu jie priklausė Bosnijos nacionaliniam revoliuciniam jaunimo judėjimui ir per ketverius praėjusio pasaulinio karo metus buvo Austrijos valdžios internuoti. Kaip poetai

ir kaip nukentėję kovotojai dėl laisvės dabar jie visur buvo labai šiltai sutinkami. Su šiais naujais svečiais atėjo ir nuolatiniai lankytojai — visi Mišos draugai. Dauguma jų dalyvavo kare ir neseniai baigė studijas Prancūzijoje. Tai buvo jauni, linksmi, ambicingi vaikinai. Kai kurie iš jų turėjo valdiškas tarnybas, ir visiems atrodė, jog jiems prieš akis atsiveria neribotos galimybės, tiktai nesuvokė, kokiu būdu tomis galimybėmis pasinaudoti. Jie buvo skirtingų temperamentų, polinkių bei pažiūrų ir dažnai tuščiai praleisdavo ištisas valandas, net naktis diskutuodami, gerdami kavą, raudoną vyną, rūkydami cigaretes. Nors juos skyrė pažiūros ir nusistatymas, bet tai nekliudė būti gerais draugais, ginčai tik stiprino jų draugystę. Visi jie buvo tokio amžiaus, kada jauniems žmonėms reikia gyvai rungtyniauti ir jie mėgsta tą rungtyniavimą kaip vaikai žaidimus. Gyvenimas dar nepradėjo rimtai jų sijoti ir skirti.

Tarp jų buvo keletas tokių, kuriems nerūpėjo jokios ideologijos, jų susidūrimai, savo paskirtį matė praktiniame darbe, susijusiame su ekonomika ir finansais. Tai buvo pernelyg anksti surimtėję, ramūs, susitelkę jaunuoliai, jau susiradę savo kelią, tik dar dvejojo, ką pasirinkti, ar Nacionalinį banką, ar naujas, tik ką susikūrusias finansines institucijas. Jie laukė, kol iš emigracijos sugrįš visos turtingiausios, įtakingiausios Belgrado šeimos, kad iš jų galėtų išsirinkti žmonas. Prie tokių priklausė ir namų šeimininkas Miša. Tačiau dauguma visų čia besilankančių jaunuolių savo mąstysena ir elgsena buvo tikri laisvūnai.

Ateidavo čia ir du jauni mokytojai — Rankovičius ir Milenkovičius. Pirmasis — serbų literatūros dėstytojas, vienos kairiosios pakraipos jaunimo demokratinės grupės lyderis, geras oratorius, šokėjas ir dainininkas, o antra-

sis — socialistas, stiprios valios, savarankiškos galvosenos žmogus, gerai susipažinęs su marksistine literatūra, polemiškos dvasios, karštas subtilių skirtybių filosofinėse doktrinose ieškotojas. Abu jie lyg ir vadai, turintys tarp čia besilankančio jaunimo bendraminčių ir šalininkų.

Trečiai, mažiausiai, konservatorių grupei atstovavo Milė Adamovičius, vadinamas Adamsonu, advokato padėjėjas, visada su kokiu nors ženkliuku švarko atlape: vieną dieną — Raudonojo kryžiaus, kitą dieną — kokios nors dainininkų ar sporto draugijos (jis buvo visų tų draugijų narys). Tai gana apkūnus, per anksti subrendęs pašaipaus veido vyras, mėgėjas aštriai ir trumpai pakalbėti. Aukštas, stiprus, veidas ramių taisyklingų bruožų, akys didelės, balsas gilus, judesiai tvirti ir santūrūs. (Pas mus, kaip ir visuose Balkanuose, tai dažnai sutinkamas tipas: iš pažiūros ramus ir stiprus, o iš tikrųjų tuščias ir smulkus žmogus.) Adamsonas toks žmogus, kuris gali kiekvieną sugluminti, nors pats niekada nesuglumsta, kitus prajuokinti, nors pats niekada nesijuokia, niekas netgi jo dantų niekada nėra matęs. Moterys jį dievino, o vyrai privengė. Kalbėdamas jis mėgo vartoti turkų kilmės žodžius, archaizmus, liaudies posakius. Visiems sakydavo "tu" ir nepakęsdavo menkiausio pasišaipymo iš savęs. Jo ginklas buvo ironija, trykštanti iš stipraus kūno tarsi neįveikiama jėga, ironija, kurioje buvo kažkokio nihilistiškumo ir patriarchališkumo, barbariškumo, šiurkštumo ir tėviško geraširdiškumo. Į visas savo draugų ekstremistų karštas kalbas jis atsakydavo abejingu pokštavimu. Jo mėgstamas posakis: "Gražiai, brolau, kalbi, bet kas tave finansuos?"

Be šios nuolatinės ir pažįstamos draugijos, į šiuos namus ateidavo žmonių iš naujų kraštų: chorvatų, slovėnų, linksmų ir guvių dolmatiečių. Kiekvieną antradienį kas

nors, būdavo, atsiveda naują svečią, kurio nė pats gerai nepažinojo, drovų arba įžūlų, apdovanotą retais gabumais arba abejotinos reputacijos.

Tačiau tą vakarą tie du Bosnijos poetai užtemdė ir patį Adamsoną. Stikovičius pasakojo apie savo dienas Aradu kalėjime. Labai vaizdžiai piešė baisias ir liūdnas scenas, bet kažkaip iš toli ir iš aukšto, ir klausytojams atrodė, kad jis visa tai perėjo kaip Dantė pragarą, bet jo tai visai nepalietė. Sunku, bet malonu buvo dabar, kai gyvenimas pasidarė laisvas, kiekvieną dieną gyvėjo ir turtėjo, klausytis apie negrįžtamai praėjusias kančias. Veltui šeimininkai prašė jį paskaityti kurį iš savo eilėraščių. Jis mandagiai atsisakinėjo šypsodamasis išdidžia ir atlaidžia šypsena, kuri, atrodo, buvo aukščiau negu visi eilėraščiai ir visi skaitymai. Užtat antrojo poeto, Budimirovičiaus, nereikėjo ilgai prašyti. Vos tik užsiminus, išsitraukė iš kišenės popieriaus lapą.

Jis buvo smulkesnis ir kuklesnis už Stikovičių. Akiniai, nuvargusios akys, lenkta nosis ir plonos be ūsų lūpos, smailus profilis teikė jo išvaizdai inkvizitoriaus griežtumo, kurio nešvelnino nė liguista šypsena, priešingai — dar labiau pabrėžė. Merginos stebėjo liesas, taisyklingas jo rankas, o jis į nieką nežiūrėdamas skaitė vieną iš savo prozinių eilėraščių. Tai buvo mėgstama poetinės išraiškos forma tais laikais, kai kunkuliuote kunkuliavo drąsūs sumanymai ir įaudrinti jausmai, kai niekas neturėjo laiko, sugebėjimo ir kantrybės ieškoti tikros ir patvarios išraiškos. Jis skaitė dusliu balsu, tyliai ir monotoniškai, bet su kažkokia paslėpta jėga, kuri nepastebimai laikė prikaustčiusi klausytojų dėmesį ir tildė viską aplinkui. Kai kas iš vyresniųjų svetainėje pakilo iš savo vietos ir stovėdamas prie atdarų durų klausėsi šio tylaus, tarsi besimeldžiančio žmogaus balso.

Panelė sėdėjo kampe, prie pat durų, palinkusi ir nelabai pastebima, ir klausėsi jauno poeto kaip ir diskutuojančių jaunuolių arba gramofono muzikos — išsiblaškiusi, paniurusi, prisiversdama. Iš pradžių nesuprato nei žodžių, nei jų tarpusavio ryšio. Jai atrodė, jog apgailėtina ir nepadoru, kai žmogus atsisėda šitaip vidury kambario ir ima balsiai ir pakiliai skaityti, ką sugalvojo būdamas vienas, kalbėdamasis pats su savimi. Jos manymu, tai buvo nesuprantama ir netgi gėdinga. Tačiau visuotinis dėmesys ir tyla, poeto balsas, toks tylus ir rūstus, pratisas, privertė ją susikaupti ir atidžiau klausytis. Tiktai dabar ji išgirdo, apie ką kalba poetas. Ji negalėjo suvokti kai kurių žodžių ir ištisi sakiniai praplaukdavo pro ausis nesuprasti, bet iš tų, kuriuos gerai girdėjo ir suprato, suvokė, jog kalbama apie baisią, kruviną kovą su turtuoliais ir turtu, su jų pinigais ir gyvenimo būdu.

"Kiek keliavau per pasaulį ir kur tik nuklydęs buvau, atsitrenkė mano lazda ir žvilgsnis į turtuolių namus ir kietą jų širdį. Pažvelgus į jūsų įžūlų, žiauriai susikauptą turtą, pirmiausia man širdį užlieja kartėlis ir baimė, o po to — pyktis ir kerštas, nes aš pats pajutau, kokia gėda būti žmogumi, ir pats pamačiau, koks bjaurus žemės veidas".

Panelė žiūrėjo į savo rankas ant kelių ir įdėmiai klausydamasi galvojo, ar jos neapgauna klausa ir ar įmanoma, kad tai sako žmogus, kuris, atrodo, turėtų būti protingesnis ir jautresnis už kitus. "Negalimas daiktas,— galvojo ji ir baikščiai žvilgčiojo į kitų klausytojų veidus, bet juose matė tik įtampą ir dievobaimingą susikaupimą.— Ne, negalimas daiktas: galų gale kažkas turi suteikti visam

tam kitokią, teisingą ir normalią prasmę arba paversti juokais". Tuo tarpu poetas skaitė toliau ir nei balso tonas, nei žodžiai nepateisino jos vilčių. Priešingai, tasai jaunas vyras, vadinamas poetu, ragino viso pasaulio vargšus atmesti visa, kas juos skiria, susivienyti prieš turtuolius ir pasigrobti jų turtus. Tai negalėjo būti dviprasmiška, žodžiai skambėjo atvirai, jų prasmė buvo aiški. Paskui poetas kreipėsi į turtinguosius:

"Gražiai pasidalijote pasaulį: viskas tik jums ir jūsų vaikams, jūsų vaikų vaikams ir jų tarnams. Gerai pasidalijote pasaulį: šviesą ir džiaugsmą pasiėmėt sau, o tamsą ir vargą palikote mums, ir dabar mes visi gimstame su aiškiai apibrėžtais likimais: jūs su šviesiais, o mes su tamsiais. Gerai pasidalijote pasaulį! Grėsmingas jūsų pasidalijimas, bet ne amžinas. Subręs mūsų rūstybė, ateis brandi vasara ir atneš karčių vaisių: jūsų vaikai gėdysis savo pavardės, jie atsižadės turto, nes jis virs jiems našta ir pražūtim!"

Poetas skaitė toliau, bet Panelė liovėsi klausytis, nes kraujas plūstelėjo jai į galvą. Jautė, kad būtinai reikia atsistoti ir išeiti iš kambario, bet nedrįso taip tyliai ir dėmesingai klausantis kitiems. Viskas joje sukilo prieš tą, jos supratimu, maldos forma šventvagišką raginimą grobti, prieš šiuos akiplėšiškus žodžius, skaitomus dievobaimingai, romia veido išraiška, pakreipus galvą į šoną. Ji mėšlungiškai gniaužė pirštus, jautė, jog neištvers, jeigu ir toliau tai tęsis, jog reikia atsistoti ir išeiti, nesvarbu, kas ką apie ją pagalvos. Tas jos mintis nutraukė karšti plojimai. Poetas baigė skaityti. Visas jaunimas kambaryje plojo.

Visi jie, galvojo sau Panelė, ir merginos, ir vaikinai, arba jau dabar turtingi, arba ruošiasi praturtėti iš vedybų, politikos ar verslo, ir visi vieningai pritaria šiai poezijai. Ji pasipiktinusi pakilo iš vietos. Prie durų staktos stovėjo apkūnusis Adamsonas su dar apkūnesniu pražilusiu ponu. Jie susidomėjo gyvais plojimais. Adamsonas rodė senajam ponui poetą, kuris iš lėto ir sutrikęs vyniojosi savo popierius, vis dar tokiu pat pakiliu veidu, kaip ir skaitydamas eilėraščius.

— Tasai su pensnė, sėdi pačiam centre.

— Ar tas?— klausė šiek tiek nusivylęs ponas.

— Tasai, tasai! Nesubrendėlis. Tikras bolševikas.

Panelė demonstratyviai atsistojo ir išėjo į savo kambarį. Čia tikėjosi susikaupti ir nusiraminti, o paskui atsigulti ir užmigti, užmiršusi slogų įspūdį, kuris liko po viso, ką matė ir girdėjo. Bet tai nebuvo lengva. Motina miegojo kitoje lovoje. Miegojo? Tai dar klausimas, nes dažnai tik apsimesdavo miegantі, kad netrukdytų dukteriai. Pagaliau nežinia, kada didesnė tyla kambaryje — ar kai ji miega, ar kai nemiega. Panelę erzino kito žmogaus buvimas miegamajame, ji prie to nebuvo įpratusi. Jai atrodė, jog dėl to negali laisvai galvoti. Jautėsi tarytum spąstuose. Nėra ramybės ir vienumos. O mintys nuolat grįžo prie tų eilėraščių. Atsigulė ir užgesino šviesą, bet tamsoje ją apėmė dar didesnis piktumas, kuris išblaškė miegus. Kiek ji gyvena šiuose namuose, kiekvieną dieną vis daugiau ir daugiau kvailysčių, kalbėjo sau Panelė. Ko dabar nori tie jaunuoliai? (Netikėtai jai prieš akis iškilo prieškariniai 1914 metų studentai krantinėje. Juodomis pelerinomis, ilgaplaukiai, liekni, sėdintys ant aptvaro prie Miljackos ir šnibždantys apie pavojingus dalykus.) Kas čia per velniava, kurią ji mato čia ištisus mėnesius? Kas tie, kurie vadina save poetais, žurnalistais, nacionalistais ar

komunistais ir lenda, kur jų niekas neprašo? Negi neatsiras, kas pastotų jiems kelią ir sulikviduotų, jeigu reikia, ir tuo išgelbėtų žmones nuo tos baisingos grėsmės? Ar tai nėra dykinėjančių jaunuolių puikavimasis prieš jaunas ir kvailas mergiotes? O gal čia kalbama, kaip ji vakare girdėjo, apie tikrą sąmokslą prieš pinigus ir taupymą, tvarką ir protą — trumpai tariant, prieš viską, ką žmonės vertina, ką turi, ką myli, kuo didžiuojasi? Kas gali jai atsakyti? Tačiau jau vien tai, kad toks klausimas iškyla, ją skaudina ir neleidžia miegoti. Bet vietoj atsakymo pro visas sienas ir duris ją pasiekia keista negrų muzika, kurią dabar groja visi, nepaisydami pažiūrų skirtumo; ji dar giliau įsikniaubia į pagalvę. Taip besikamuodama ji ryžtingai nusprendžia mokėti už namą Stiškos gatvėje reikalaujamą sumą, dėl kurios jau trys savaitės vyksta derybos.

Tačiau tai, ką ji nemigos kankinama naktį nusprendė, sunku buvo vykdyti dieną, kai nuoskaudos atrodė ne tokios gilios, o kainos klausimas — kietas ir nepajudinamas. Ji turėjo numačiusi keletą namų, bet kiekvieną kartą susidurdavo su apsukriais ir įžūliais pardavėjais, kurių tikrų ketinimų negalėjai žinoti. Ji iš karto pamatė, kad Belgrado verslo žmonės iš kitokios tešlos negu mikštabūdžiai ir nerūpestingi sarajeviečiai. Ji ir bijojo, ir jautė pagarbą tiems apsukriems ir atkakliems žmonėms, kurie moka ginti savo interesus, o kitus gerbia tiek, kiek jie sugeba gintis. Tačiau ir namų savininkai, ir pats pirklys Džordžė, kuris suvesdavo juos su seserėčia, pamatė, kiek jėgos, apdairumo ir vyliaus slypi toje senstančioje merginoje. Pagaliau jie sutarė dėl to namo Stiškos gatvėje, dėl kurio ir pradėjo derėtis. Panelė sugebėjo numušti kainą iki paties žemiausio lygio ir išsiderėjo sau palankiausią

mokėjimo būdą. (Namo savininkas turtingas makedonas, pasirašydamas sutartį, pasakė, jog tokio apdairaus pirkėjo gyvenime jam neteko sutikti, nors jau dvidešimt metų verčiasi namų perpardavimu.)

Kai tik gavo baldus iš Sarajevo, dvi moterys paliko svetingus namus Smiljaničiaus gatvėje; ponia Radoika apgailestaudama, o Panelė džiūgaudama, kad išsivadavo iš gyvenimo, kur niekas nepaiso jokio saiko, ir kad nereikės bendrauti su triukšmingo jaunimo būriais.

Namas Stiškos gayvėje, gana toli nuo miesto centro, apleistas ir drėgnokas, su senais baldais, atgabentais iš Sarajevo, Panelei buvo pati tinkamiausia buveinė; čia ji vėl atrado save ir savo gyvenimo būdą. Čia ji vėl pajuto, jog galės ką nors iš gyvenimo išplėšti. Name buvo tik du gyvenamieji kambariai. Trečias buvo drėgnas ir pustamsis. Dabar moterys turėjo po atskirą kambarį. Namų ūkis vėl buvo tvarkomas taupiai ir kukliai kaip kadaise Sarajeve. Kūreno kartą per dieną, buvo šildomas tik vienas kambarys, ir tas labai silpnai. Tarnaitė ateidavo tik dviem valandoms ir padarydavo juodus darbus. Visas gyvenimas grįžo į senas vėžes. Panelė vėl visą namų ūkį suėmė į savo rankas ir viską tvarkė, kaip jai atrodė geriau. Mėgino imtis verslo, bet labai palengva ir atsargiai.

Gyvenimas Belgrade apie 1920 metus buvo labai margas, audringas, nepaprastai sudėtingas ir prieštaringas. Be daugybės įvairių teigiamų ir perspektyvių reiškinių, buvo ir silpnybių bei trūkumų; senas gyvenimo būdas ir griežta patriarchalinio gyvenimo drausmė kirtosi su naujais, margais, dar jokios formos neįgavusiais papročiais ir visokiausia netvarka, abejingumas su veržlumu, kuklumas ir dorovė su įvairiomis ydomis ir bjaurastimis. Triukšmingos ir beatodairiškos visų rūšių vertelgų ir spekuliantų lenktynės plito drauge su sentimentalių fantazuotojų svajonėmis ir

drąsių ideologų filosofavimais. Išraustose gatvėse ir apleistuose, su aiškiais karo pėdsakais namuose sūkuriavo margas žmonių srautas, kuris be paliovos didėjo, nes kiekvieną dieną į jį pasinerdavo šimtai atvykėlių, kaip į jūros gelmes pasineria perlų ieškotojai. Čia atvyko norintys iškilti ir norintys pasislėpti. Siekiantys išsaugoti savo padėtį ir turtą, kuriam naujomis aplinkybėmis pakibo grėsmė, maišėsi su tais, kuriuos čia atvijo noras gauti ir viena, ir kita.

Čia iš visų pasaulio kraštų suplaukė apsčiai jaunimo, daug besitikinčio iš rytdienos, ir gana senų žmonių, mėginančių čia prisitaikyti ir ieškančių išsigelbėjimo tame sūkuryje, slepiančių jo keliamą baimę ir pasibjaurėjimą. Daug buvo tokių, kuriuos karas iškėlė į paviršių, ir tokių, kuriuos sukūrė, kuriuos iš pagrindų supurtė ir pakeitė, o dabar jie ieškojo atramos ir pusiausvyros. Buvo alkanų, prastai apsirengusių, neužbaigusių mokslų; buvo ir morališkai suluošintų, visiems laikams įsitraukusių į savo kiautą; buvo ir sočiųjų, ir amžinai nepasotinamų, ir pasižyminčių žvėriška drąsa; buvo ir entuziastų, ir karštuolių, negalvojančių apie save, ir šaltakraujų vertelgų, savanaudžių; buvo visų tikėjimų ir įsitikinimų žmonių, įvairių rasių, tautybių ir profesijų; buvo ir patriotų, nepraradusių senamadiškos tėvynės meilės, naivaus tikėjimo ir neaiškios geresnių laikų vilties; buvo drąsių ir išmaningų novatorių, kurie jau dabar žiūrėjo toliau ir matė daugiau; buvo ir tarptautinių šnipų, atvykusių čia su aiškiomis užduotimis. Žodžiu, buvo marga ir vešli gelmių augmenija, kurią karai ir didžiuliai sukrėtimai išmetė į paviršių. Mat mūsų laikais nei didžiausi karai, nei tobuliausios pergalės nepajėgia iki galo išspręsti klausimų, dėl kurių kovota ir nugalėta, užtat iškelia daug naujų ir sunkių problemų. Jų sprendimo dabar ieškojo tie žmonės. Neįmanoma net

apytikriai suskaičiuoti, ko daugiau buvo tame žmonių sraute, bet galima tvirtai pasakyti, kad visi tie žmonės čia atsidūrė stiprių aistrų ir rimtų, neatidėliotinų poreikių genami. Kaip jūros žuvų guotas, ieškantis geresnių egzistavimo sąlygų, tas srautas stengėsi, dangstydamasis nauja valdžia ir naujais įstatymais, pritaikyti juos savo siekiams ir interesams arba patys prisitaikyti prie jų.

Toje minioje, ją supančiame ore vyravo nesveika ir apgaulinga, bet aistrinanti visose gyvenimo ir veiklos srityse neribotų galimybių atmosfera. Tada buvo galima vidurdienį ar pavakare, važiuojant tramvajumi maršrutu Slavija–Kalemagdanas, netikėtai susitikti vaikystės draugą ir to atsitiktinio susitikimo dėka jau kitą dieną pasijusti viskuo apsirūpinusiu turtingu žmogumi, ir niekas jūsų neklausinės, nei kas jūs, nei koks jūs, nei iš kur jūs. Bet lygiai taip pat galima buvo su pilnu krepšiu įvairiausių liudijimų ir puikiausių raštų (juodu ant balto) ištisomis savaitėmis tuščiai varstyti įstaigų duris ir niekur nerasti savo teisybės. Į auksingą Eldorado šalį savo siutuliu ir chaosu buvo panašus šios didelės valstybės sostinės gyvenimas ir išvaizda, valstybės, kuri dar neturėjo nei aiškiai nustatytų sienų, nei vidaus tvarkos, nei galutinio pavadinimo. Visur viešpatavo prabangi ir jauki netvarka, tos netvarkos pirmoji fazė, kai dar niekas nemaištauja prieš ją, nes kiekvienas joje susiranda savo kąsnį ir tikisi surasti dar didesnį.

To naujojo Belgrado gyvenimo dar niekas neaprašė, jį ir nelengva aprašyti, bet tie, kurie tada gyveno, gali ir šiandien atgaivinti atmintyje ir fiziškai pajusti tai kaip ypatingą klimatą arba tam tikrą metų laiką.

Tame Belgrade, su tuo žmonių srautu mina gatvių grindinį ir panelė Raika Radakovič iš Sarajevo. Mina tyliai ir atsargiai, žvelgdama į priekį ir tik retkarčiais

nepatikliai apsidairydama aplinkui. Ji negalėtų aiškiai pasakyti, ko visą laiką bijo. Kartais ją išgąsdina sviedinio pramušta skylė, žiojėjanti namo sienoje, kartais koks vakaro praeivis ar demobilizuotas kareivis su rudos šiurkščios gelumbės miline be kariškų ženklų. Bijo tų karo pėdsakų, bet ją taip pat gąsdina ir tas triukšmingas naujas gyvenimas, kuris verda ir kunkuliuoja šalia griuvėsių ir karo aukų. Kiekviename žingsnyje ji mato, kiek čionai gyvenimas turtingesnis ir sudėtingesnis, bet ir rūstesnis, pavojingesnis negu Sarajeve; iš pažiūros jis atrodo lengvas ir linksmas kaip žaidimas, bet iš tikrųjų — apgaulingas ir negailestingas kaip azartinis lošimas. Ji tai jaučia žmogaus, atsidavusio vienai aistrai, neklystamu instinktu.

Beveik kiekvieną dieną prieš pietus Panelė eina Negošo gatve žemyn, per sniegą ir purvą, lietui lyjant ir pučiant žvarbiam vėjui; ji apeina įvairius bankus ir ypač pinigų keityklas, kurių gausiai pridygo visame plote nuo "Londono" viešbučio ligi "Kolareco" kavinės. Jos iš tolo traukė Panelę dideliais iškalbingais užrašais, iš vieno vienintelio žodžio "Keitykla". Prieš kiekvieną stovėjo juoda lenta, kurioje kreida užrašyta tos dienos valiutų kursas. Kiekvienoje tokioje "kontoroje", kurios įsikūrusios greitosiomis suremontuotose pustuštėse parduotuvėse, už naujo prekystalio, šalia kasos ir šaltos krosnelės stovi koks nors Ispanijos žydas Anafas arba Medina, su žieminiu apsiaustu, su skrybėle ant galvos, pamėlęs nuo šalčio, nemandagus ir niurzglus. To Panelė nepastebi. Pagaliau ji pati dar labiau susiraukusi ir šiurkštesnė negu bet kuris valiutų keitėjų. Ji užsiremia alkūnėmis ant prekystalio ir klausia:

— Kiek mokate už serbiškas tabako akcijas?

— Kiek turite?

— Turiu gerokai. Žiūrint kiek duosite.

Žydas nenori sakyti kainos, bet Panelė tuoj pat pasiūlo kitus vertybinius popierius, teiraujasi apie jų kursą, kvočia, kol sužino arba bent įspėja, ko jai reikia. Tada išeina neatsisveikinusi, nieko nenupirkusi ir nepardavusi. Netrukus visi valiutos keitėjai pažino šią niūrią moteriškę ir pamatę, kad dėtis abejingiems ir šiurkštiems nėra prasmės, ėmė kalbetis kaip su savo cecho žmogumi. Bet sandėrius ji darė retai, tik smulkius ir labai apdairiai; vis sunkiau ryždavosi kad ir mažiausiai rizikai ir vaizdavosi nerealias operacijas. Ilgai ir kruopščiai šniukštinėdavo, kol sužinodavo kurių nors iš savo vertybinių popierių aukščiausią kursą; užrašydavo jį, o paskui dvi ar tris savaites tikrindavo, kiek būtų turėjusi pelno ar nuostolio, jeigu būtų tada pardavusi, ir tą įsivaizduojamą nuostolį ar pelną įrašydavo į savo nerealių operacijų knygą, kurią kiekvieną dieną skaitydavo ir skaitydavo. Tame žaidime, kuris jai buvo daugiau negu žaidimas, rasdavo stiprių malonių ir apmaudžių išgyvenimų, taip pat ir naujų žinių bei patirties. Kaip kurmis įsiknisdama į tą smulkų ir begalinį darbą ji vis rečiau prisimindavo savo kadaise susapnuotą milijoną ir vis mažiau jausdavo poreikį jį sukaupti; o jeigu ir prisimindavo, atrodydavo, jog kažkas kitas svajojo apie milijoną ir papasakojo jai apie tą svajonę. Greitai pradėjo blėsti ir Sarajevo prisiminimai. Niekas jos netraukė atgal, netgi kapas Koševe, dabar jis kabojo kažkur bevardėje erdvėje. Ir visi ten patirti sukrėtimai atrodė tokie baisūs ir nepakeliami. Liko tik vidinis nuogąstavimas, kad neatsinaujintų žurnalistų puolimai ir nepersikeltų į kokį nors Belgrado laikraštį. Ji net sapnuodavo tuos puolimus. Bet būgštavimai nepasitvirtino. Audringas ir veržlus sostinės gyvenimas tarsi džiunglės ar vandenynas prarydavo ir nugramzdindavo užmarštin viską — gera ir bloga, šlovę ir gėdą.

Pas Hadži–Vasičius ji lankydavosi retai, jų namuose užmegztas pažintis užmiršo visiškai ir visiems laikams. Tačiau jai nepavyko, kaip norėjo, visiškai nutraukti ryšių su tais žmonėmis. Su dviem asmenimis, kuriuos pažino paskutinėmis savo buvimo Smiljaničiaus gatvėje dienomis, viena mergina ir vienu jaunuoliu, bendravo ir toliau, nors ir pati nežinojo kodėl.

Toji mergina buvo Jovanka Tanaskovič, tolima ponios Sekos giminaitė. Panelė buvo girdėjusi Hadži–Vasičių namuose kalbant apie ją kaip apie savotiško būdo merginą. Vieną dieną ji atėjo pas Panelę, jos susipažino ir iškart susibičiuliavo.

VII

Jovanka! Šis įprastas ir kasdieninis liaudiškas vardas, kokių šimtai yra kaime ir mieste, tuometinėje Belgrado vyrų ir moterų draugijoje buvo tariamas su ypatinga intonacija, siekiant suteikti jam gilios prasmės, tarytum tai būtų romantiškas ir nepaprastas vardas; kaip Armida, Klorinda, Olivera ar Kasija jis buvo tariamas be pavardės, nes visi žinojo, kad visame pasaulyje ir Belgrade yra viena Jovanka.

Ji turėjo daugiau kaip trisdešimt metų, buvo neaukšto ūgio ir smulki, bet apkūni, tvirtų kojų, smarkių ir ryžtingų judesių, spindinčiomis skvarbaus žvilgsnio rudomis akimis. Pilko ir niūroko veido. Visi drabužiai, kuriais vilkėjo, ir papuošalai buvo pilkos spalvos ir skurdūs. Iš viso ji rengėsi paprastai ir nerūpestingai, darė apsileidusios, nevalyvos moters įspūdį. Juodi ir tankūs plaukai surišti pakaušyje. Jos žingsnis buvo vyriškas, rankos paspaudi-

mas — stiprus, balsas — storas ir nuo ilgo rūkymo prikimęs, kalbėjo greitai ir kapodama žodžius. Ši bohemiškos išvaizdos ir elgesio mergina buvo kilusi iš kilmingos ir turtingos Belgrado šeimos, baigusi filosofijos fakultetą ir turėjo plačius giminystės ryšius visuose Belgrado visuomenės sluoksniuose. Ji buvo vienintelė duktė ir anksti mirę tėvai paliko jai nemažą turtą — keletą namų, žemės sklypų ir vertybinių popierių. Gyveno viena, kukliai ir savitai, negalvodama apie ištekėjimą nė apie vyrus, nieko sau nereikalaudama iš gyvenimo. Buvo nepastovi, neaiški ir nesuprantama. Sunku būtų pasakyti, ko siekia ši nerami ir smalsi vyriškos jėgos ir ryžto mergina savo audringa ir nenuilstama veikla. Vienintelis aiškus noras ir siekimas buvo kištis į kitų likimus, planus, aistras ir ambicijas. Vien tuo ji vertėsi ir laikė tai savo gyvenimo prasme. Plati, paini ir sudėtinga buvo jos bičiulystė su įvairių profesijų ir amžiaus vyrais bei moterimis. Atrodė, kad ji siekia padėti visam pasauliui ir neturėdama savų rūpesčių nori užsikrauti kitų. Nejučiomis, nepastebimai ir nesavanaudiškai įsiskverbdavo į likimus tų žmonių, kuriuos imdavo globoti, viską žinodavo apie jų sunkumus, sėkmes ir nesėkmes. Uolumu ir atkaklumu ji pranokdavo savo globotinius, būdama įsitikinusi, kad ji teisingiau supranta jų ketinimus ir geriau moka ginti jų interesus negu jie patys.

Per didžiausią šlapdribą, purvyną ji apeidavo visą Belgradą, užsukdama į namus, parduotuves ir įstaigas. Be kaliošų ir skėčio, paraudusiomis rankomis ir nosimi, pamėlusiomis lūpomis, ilgu pilku apsiaustu, panašiu į karišką milinę,— tokią galėjai matyti ją sparčiai žingsniuojančią 1920 metų išraustomis, negrįstomis Belgrado gatvėmis. Ir jeigu sustabdytum ir paklaustum, kur skuba,

ji pašnibždomis pasakytų, jog nuo pat ryto laksto po miestą dėl savo bičiulės vaiko, kuris susirgo difteritu.

— Pažįstate Zagorką? Ji ir dėl niekų pameta galvą. O jis dar nuo vakar kažkokioje sklypų pardavimo komisijoje, bent jis taip pasakęs. Šiaip ar taip, Belgrade jo nėra. Miesto ligoninėje, infekcinių ligų skyriuje nėra vietos. Man pavyko surasti vieną gerą gydytoją, bet šiuo metu neturi serumo. Dabar skubu į savivaldybės ambulatoriją. Man sakė, kad tenai yra.

Ir drožia toliau per balas ir lietų, smulki, neišvaizdi, bet tvirta ir stamantri kaip plieninė plunksna.

Arba gali pamatyti ją, nekantriai vaikščiojančią priešais teatrą, susikišusią rankas į žieminio apsiausto kišenes.

— Ką čia veikiate, Jovanka?

— Laukiu direktoriaus. Jūs tik pagalvokite, tie tamsuoliai mažina aktorių skaičių ir atleido Kirjakovičių — jauną, talentingą aktorių, tuo tarpu kitus, jau savo padariusius, palieka, duoda jiems vaidmenis, rengia benefisus. Jis tik prieš keletą mėnesių vedė. Paėmė merginą iš provincijos miestelio. Dabar ji laukiasi, o namuose net vystyklų neturi — vystyklų! Ir nė skatiko. Gyveno kaip du balandėliai, bet dabar — žinote, kaip būna? Dabar prasideda nesutarimai, kivirčai. Ji turtingo prekybininko duktė, bet tėvas jos išsižadėjo, kai pabėgo su tuo Kirjakovičium. Dabar ji verkia ir grasina, kad sugrįš pas tėvą arba šoks į Savą, o jis sako mesiąs viską ir išvažiuosiąs į pasaulį su kažkokiu klajojančiu teatru.

Apskritai nebuvo tokio dalyko, kurio ji nesiimtų, rūpindamasi tuo, ką apsiimdavo globoti. Kiauras naktis sėdėdavo prie ligonio; priimdavo į savo butą drauges, pabėgusias nuo vyrų, eidavo vietoj jų pas advokatus ir į teismą; padėdavo suvedžiotoms merginoms ir neturtingiems jaunuoliams, laukiantiems egzaminų arba norintiems gauti

valdišką tarnybą; guosdavo nelaimingus įsimylėjėlius; taikydavo susipykusias poras, ieškodavo išeities prasiskolinusiems. Iš viso vaidino Apvaizdos vaidmenį be jokios naudos sau ir aiškios priežasties. Viską darė nuoširdžiai ir atsidavusi, bet elgdavosi įnoringai ir netaktiškai, buvo įkyri, nemarši ir kerštinga. Painūs nevykėlių ir nukentėjusių žmonių santykiai buvo jos mėgstamas arkliukas. Pas tokius ji pati nueidavo, atkakliai primesdavo jiems savo globą, užversdavo patarimais ir paslaugomis, o paskui staiga, paprastai tuo metu, kai jų padėtis pasitaisydavo, nusigęždavo nuo jų ir tarsi pikta įsižeidusi laumė persekiodavo juos savo nebylia neapykanta ir negarsiomis apkalbomis. (Jau pirmą pažinties dieną kiekvienam sakydavo "tu", o po pirmo kivirčo vėl pereidavo prie "jūs".) O laimingi ir į akis nekrentantys likimai, žmonės, kuriems gyvenime sekėsi arba kurie savo nesėkmes ir sunkumus slėpė, iš viso jos nedomino. Tokiems ji draugijose, į kurias patekdavo, skirdavo tik trumpas replikas ir kandžią ironiją. Sakysime, buvo kalbama apie žinomą Belgrado geologą Jovaną Simičių, kad jis tapo Paryžiaus universiteto garbės daktaru ir šiomis dienomis ta proga Sorbonoje įvyksiančios iškilmės. Jovanka, išklausiusi visa tai, niekinamai pasakė:

— Pažįstu jį. Jis muša žmoną. O be to, valgo be šakutės.

Tai ir viskas, kas reikia žinoti apie garsų geologą jai ir jos klausantiems žmonėms.

Tokia buvo, taip gyveno ir dirbo toji Jovanka.

Niekas niekada nežinojo apie jos pačios gyvenimą, niekas niekada neklausė, ar jai ko nors reikia, ko siekia, ką myli. Iš esmės ji gyveno gyvenimu tų, kurie buvo šalia, kiek ji įstengė jame dalyvauti. O už visą pasiaukojimą

ir paslaugas kitiems ji gaudavo dvigubą kompensaciją: pirma — nereikėjo rūpintis savimi ir galvoti apie save, antra — neturėdama savo asmeninio gyvenimo, galėjo gyventi dešimtimis kitų ir tarsi pikta, bet galinga dievybė stengėsi supainioti ir išnarplioti kitų žmonių likimus.

Kai Panelė kraustėsi į savo namus, Jovanka neprašoma pasiūlė savo paslaugas. Ji surado pigiausią transportą, skambino prieplaukos muitinės direktoriui, kuris buvo jos geros draugės vyras ir negalėjo atsisakyti padėti, pati vedė Panelę į apskrities teismą, kur savo pažinčių dėka užbaigė namo pirkimo formalumus. Panelė priimdavo jos paslaugas, nors nelabai mėgo dažnus ir ilgus Jovankos apsilankymus. Nuo tų apsilankymų ji negalėjo išsivaduoti, nes tarp tų dviejų keistų ir skirtingų moterų buvo kažkas, kas jas artino ir stipriai, nors ir nepastebimai siejo.

Dvi dienas prieš Panelei paliekant Hadži–Vasičių namus, vyko dar vienas iš tų Mišos, Dankos ir Darinkos draugų priėmimų. Panelė dar nebuvo pamiršusi nuoskaudos, kurią paliko paskutinis vakaras, kai ji girdėjo tuos nesuprantamus poeto eilėraščius ir matė dar nesuprantamesnį jaunų ir turtingų žmonių pritarimą jiems, bet dėl namiškių nusprendė pakentėti ir šį vakarą, laimė, paskutinį. Dabar Jovanka atsivedė vieną naujausių savo globotinių, norėdama pristatyti jį poniai Sekai ir jos dukroms. Tai buvo Ratka Ratkovičius. Prieš tai ji labai karštai pasakojo apie jį. Pasak jos, jis turėjo dvi labiausiai tuo metu vertinamas ypatybes: buvo kilęs iš Hercegovinos, mobilizuotas į austrų armiją, Karpatuose mūšio metu labai dramatiškomis aplinkybėmis perbėgo pas rusus, nusivesdamas drauge visą būrį Hercegovinos serbų. Iš Rusijos nusigavo į Salonikus ir dalyvavo kovose pralaužiant Salonikų frontą. Dabar demobilizavosi ir nori įsitaisyti amerikiečių "Fordo" firmos atstovybėje Belgrade, ir jam, be abejo, pavyks, nes puikiai

moka angliškai ir būdamas Salonikuose užmezgė ryšius su tenykštėmis "Fordo" atstovybėmis.

Prieš keletą dienų, kai išsiblaškiusi klausėsi uždususios Jovankos pasakojimo apie jauną hercegovinietį, apie jo nepaprastus sugebėjimus ir puikią ateitį, Panelė galvojo apie savo rūpesčius ir nemanė, jog kada teks su juo susitikti. Ir šį vakarą visai neprisiminė to pasakojimo, pro petį žvelgdama į tą stotingą vyrą, kurį Jovanka vedžiojo kaip gerą mokinį ir pristatinėjo svečiams. Kai jie priartėjo prie paskutinės eilės, vyras atsigęžė, priėjo prie jos ir šypsodamasis bei truputį drovėdamasis padavė jai savo stiprią rausvą ranką. Tik tada ji, kol Jovanka sakė jo vardą, pasižiūrėjo į veidą. Jis kažką pasakė ir Jovanka tuoj pat nusivedė jį toliau. Iš tikrųjų Panelė gerai nematė jo ir negirdėjo, nes tik pažvelgus į jį šmėstelėjo mintis: dėdė Vlada! Ji nebuvo pratusi kreipti dėmesį į žmonių išvaizdą ir atidžiau juos apžiūrinėti. Jai visai nerūpėjo vyrų ir moterų drabužiai, išvaizda ir veido išraiška — ji nuo ankstyvos jaunystės įprato matyti žmonėse visai nereikšmingus dalykus, nedarančius jai jokio poveikio juos vertinant. Dar būdama jauna mergaitė ji niekada nemokėdavo atsakyti į tokį paprastą draugių klausimą: "Į ką jis tau panašus?"

Tas nesidomėjimas žmonių išvaizda ilgainiui virto visišku abejingumu. Ir dabar ji nieko ypatingo nepastebėjo šiame žmoguje, bet jo figūra, kai sustojo priešais, visa išvaizda ir laikysena, šypsena paskatino mintyse ištarti tuos du žodžius: "dėdė Vlada!" Tai nebuvo paprastas panašumas, tiesiog atgijęs prisiminimas. Ir vėliau, kai Ratkovičius priėjo ir atsisėdo šalia, kaip kad prieš tai buvo priėjęs prie kitų panelių ir ponių, jai nebereikėjo žiūrėti į jį. Viskas buvo pažįstama — dėdė Vlada. Išsidraikęs šviesių plaukų kuodas, mėlynos akys, kurios

mirksėdamos slepia gilų nerimą, ir visų pirma — dosni šypsena. Tiktai šis dėdė Vlada labiau išsivystęs, platesnių pečių, stipresnis ir ryžtingesnis. Be to, jis kalbėjo apie tai, ko jos dėdė visą gyvenimą vengė: apie darbą, verslą, verslo perspektyvas ir planus. O apskritai buvo toks kaip dėdė Vlada, tartum sapne pasirodęs — šiek tiek pasikeitęs, bet dar artimesnis jai.

Naktį ir rytojaus dieną ji galvojo apie tą keistą panašumą. Nuo to laiko, kai iš Sarajevo persikėlė į Belgradą, ją ištinka kažkokie keisti ir nepaprasti dalykai. Prie tų nepaprastų dalykų, susijusių su gyvenamosios vietos pakeitimu ir kelione, ji priskiria ir jaudinantį susitikimą su dėdės Vlados antrininku. Užsiėmusi kraustymusi į naujus namus ji mažiau galvojo apie jį, o paskui ir visiškai užmiršo. Būtų ir neprisiminusi, jeigu Jovanka nebūtų lankiusi jos naujame būste. Panelė, visą savo gyvenimą vengusi nereikalingų svečių, purtėsi ir stengėsi, kad bent jų būtų kuo mažiau. Tačiau daugiau žmogui yra vilties išsivaduoti iš kalnuose užgriuvusios sniego lavinos, negu nuo Jovankos globos ir simpatijų. Pasitaikydavo, kad užsiėmusi gausybe savo pažinčių ir pareigų nesirodydavo kelias savaites, o paskui vėl atbėgdavo po du tris kartus per dieną. Ateidavo rytą ir vėlai vakare, bet kuriuo paros metu, bet visada skirtingu laiku. Sužvarbusi, sušlapusi, visa apsitaškiusi purvais ji įpuldavo į kambarį su savo entuziastingais pasiūlymais ir naudingais patarimais, su džiugiais arba liūdnais pasakojimais apie nepažįstamus vyrus ir moteris ir tuoj pat imdavo purtyti jų likimus. Pabėgti nuo to sentimentalaus ir siautulingo žodžių srauto neįmanoma, vienintelė išeitis jos klausančiam žmogui — kuo prasčiau girdėti ir kuo greičiau viską užmiršti. Tačiau ir tai ne visada pavykdavo, nes Jovanka fiziškai pavergdavo

žmogų ir nepaleisdavo, kol neišpasakodavo apie jai rūpimą objektą. Šiaip paskutiniuoju metu ji be paliovos kalbėjo apie Ratkovičių, apie jo sąžiningumą ir uolumą, apie jo pastangas gauti vietą "Fordo" atstovybėje, sunkumus, su kuriais jis susiduria, ir apie savo rūpesčius jam padėti.

— Tu, Raika, neįsivaizduoji, koks jis žmogus. Tikras lobis, pasakysiu aš tau. Salonikų fronto savanoris ir didvyris, bet tuo niekur nesinaudoja. Visokie dykaduoniai, žydai ir austrai, gauna koncesijų ir valstybinių tiekimų, o jam niekaip nepavyksta. Dabar jis pateikė Statybos ministerijai pasiūlymą dėl kažkokios automobilių įmonės. Šiandien ėjau pas statybos ministrą Veljovičių, aš jį gerai pažįstu. Sako, jo nėra Belgrade. Paskui sužinojau, kad jis išvažiavo į Vieną neva tarnybiniais reikalais, o iš tikrųjų — pas meilužę. Štai koks mūsų ministras! Aš pasakiau jų kabineto šefui. Išdrožiau pamokslą! Po pietų einu pas kanceliarijos viršininką Karadžičių į namus. Su jo žmona augome Vračare. Jis buvo vyresnis už mus, būdavo, čiumpa mus už plaukų ir tempia kaip arklys vežimą. Neišeisiu iš jo, kol nepasirašys sprendimo.

Klausydamasi Jovankos pasakojimo Panelė prisiminė tą jauną vyrą, kai žiemos vakarą pirmą ir vienintelį kartą matė pas Hadži–Vasičių, ir dėdę Vladą. Jos prisiminimuose tasai Ratkovičius buvo toli, toliau negu velionis, į kurį jis buvo panašus. O vieną gegužės mėnesio dieną Jovanka, atėjusi pas ją, skundėsi, kad Ratkovičiui labai sunku, kad jam kliūtis daro laisvoji konkurencija ir biurokratinė administracija.

— Visai nusiplūkiau Finansų ministerijoje vaikščiodama iš vieno kabineto į kitą. Supratimo neturi, kas darosi toje ministerijoje, tikra kiaulidė.

— Žinau,— tyliai atsakė Panelė.

— Nežinai, negali žinoti. Tai beprotnamis, ne valstybė.

Aš jiems į akis pasakiau. O vargšas Ratkovičius geraširdis ir minkšto būdo, jį vedžioja už nosies kaip nori. Reikalauja kažkokių mokesčių ir garantijų; esu tikra, kad iš kitų to nereikalauja. O jis kuklinasi, užuot kirtęs kokiam biurokratui antausį, va ir būtų garantija. Norėjau pasikalbėti su tavim, turime vargšui padėti. Dabar jo reikalai užkliuvo už kažkokių mokesčių. Aš jam truputį daviau, bet dar reikia. Pagalvojau, kad tu irgi duosi. Patikėk, gerai investuosi pinigus. Tik reikia jam padėti, kol atsistos ant kojų, o paskui eisis lengvai. Viską grąžins. Tu nežinai, koks jis žmogus. Kokio proto, kokios širdies! Jis toli nueis. Tiktai dabar reikia paremti.

Kai tik Panelė išgirdo, kad ir ji turinti kažkam duoti, mintys apie tą Ratkovičių ir prisiminimai apie dėdę Vladą išsisklaidė kaip dūmas, visas jėgas sutelkė gynybai ir nepasitikėjimui. Ištiesė kaklą, nudelbė akis ir kankinės veidu ėmė tyliai gintis:

— Patikėk, Jovanka, pinigų aš neturiu. Negaliu duoti nė vieno dinaro. Dar mokesčių nesumokėjau nei čia, nei Sarajeve.

— Tu čia neverkšlenk. Turi neturi, šitam žmogui privalome padėti. Beje, šiomis dienomis atvesiu jį, pats papasakos tau apie savo rūpesčius ir planus.

Jeigu čia būtų kas nors kitas, Panelė pasakytų, jog jai nereikia tokių svečių, ir parodytų duris. Bet su šia stichine nelaime, vadinama Jovanka, taip pasielgti neįmanoma, negali net pagalvoti apie tai. Jeigu kas tokį dalyką būtų pasiūlęs Sarajeve, namuose ar parduotuvėje, Panelė lengvai būtų atmetusi, pagaliau niekas ir nebūtų drįsęs to pasiūlyti, o čionai ji jautėsi kaip surišta ir bejėgė.

Vieną dieną Jovanka iš tikrųjų atėjo su Ratkovičium. Dienos šviesoje jis atrodė dar stambesnis ir stipresnis.

Visa jo išvaizda sportiška, paprasta, laisva ir tvarkinga: marškiniai, kostiumas, batai. Ir viskas kelia pasitikėjimą, daro įspūdį ramaus, paprasto verslininko, kuris mažai kalba, bet gerai žino, ko siekia. O veidas, akys ir šypsena — dėdės Vlados. Tai ne vieno vakaro iliuzija ar sapnas, tai tikrovė. Tik toks skirtumas, kad šis dėdė Vlada buvo toks, kokį norėjo matyti Panelė ir koks tikrasis dėdė niekada negalėjo būti: santūrus, verslo žmogus, apdairiai viską apskaičiuoja ir viską numato, apie pinigus kalba mažai ir baimingai, kažkokiu dievobaimingu tonu, kuris stebina ir jaudina. Ratkovičius visiškai kitoks negu tie jaunuoliai, kuriuos ji pažino Hadži–Vasičių namuose,— jis kalba tik apie savo verslą ir tiek, kiek reikia. Kalba kaip jaunuolis, dar nesuvokiantis savo jėgų ir turintis didelių vilčių, bet kartu ir santūriai, nesistengdamas pasirodyti ir pasipuikuoti, tarsi atsiskaitydamas pats sau. Panelė klausosi ramiai ir atidžiai, o kai pakelia žvilgsnį, susiduria su dėdės Vlados šypsena, lengva, nerūpestinga ir dosnia. Ji nudelbia akis ir klausosi toliau, o ant savo sudėtų rankų mato tos šypsenos atspindį.

Jis kalbėjo jai apie verslą, kokia sunki ir lėta pradžia, kaip ir visos pradžios, nieko negražindamas ir neaukštindamas savęs. Kalbėjo ir apie ją, natūraliai ir saikingai stebėdamasis jos sugebėjimais, apie kuriuos girdėjęs ir kurių dažnai neturi net vyrai. Niekas niekada gyvenime nėra įsigijęs jos palankumo nei žodžiais, nei meilikavimais, nes ji abejingai žiūrėjo ne tik į žmonių išvaizdą, bet ir į jų meilumą ar apatiškumą. Bet šis atvejis buvo ypatingas. Čia prieš ją stovėjo dėdė Vlada, toks, kokį ji svajojo matyti.

Ratkovičius nieko neprašė nei atvirai, nei užuominomis, bet iš jo kalbos galėjai aiškiai suprasti, kad keletą mėnesių dar turės sunkiai dirbti ir kovoti, kad metų pabaigoje

jo tikrai laukia sėkmė, jeigu tik turės pakankamai lėšų dabar išsilaikyti. Jis pats turi iš ko gyventi, bet jį pjauna mokesčiai ir ypač kyšiai įvairiems valdininkams. Svarbu neleisti, kad kas nors kitas nepasiglemžtų "Fordo" atstovybę, o tai irgi priklauso nuo valstybinių tiekimų, kuriuos reikia gauti. Jovanka taip viską patvarkė, kad vekselį pirmoji pasirašys ji pati, Jovanka, paskui Panelė ir vienas Ratkovičiaus bičiulis. Kai tik bus pasirašyta sutartis su "Fordo" firma, Ratkovičius gaus avansą doleriais ir galės lengvai grąžinti skolą. Panelė atsakė, jog nepratusi pasirašinėti vekselių, be to, sunkoka su pinigais, ir paprašė duoti jai porą dienų pagalvoti.

Rytojaus dieną Jovanka vėl atėjo ir Panelė prieš savo valią ir savo tvirčiausius įsitikinimus pasirašė dvylikos tūkstančių dinarų vekselį. Paskui užėjo Ratkovičius ir padėkojo. Būdama akis į akį su juo ji negalėjo atsižiūrėti šypsena, prie kurios buvo įpratusi nuo ankstyvos jaunystės, ir atsiklausyti ramaus ir tvirto balso.

Žiūrėdama į jį, negalėjo atidžiai klausytis ir įvertinti, ką jis sako, ir apgalvoti; ir atvirkščiai — klausymasis trukdė ligi valiai atsižiūrėti brangiausiu prisiminimu, kuris dabar stebuklingai atgijo.

Ratkovičius po to dar kelis kartus buvo užsukęs. Du kartus atvažiavo su savo senu "Fordu", kuris kaip žiogas šokčiojo Belgrado grindiniu. Panelę ir Jovanką buvo nuvežęs į Rakovicę. Bet Panelei labiausiai patikdavo, kai jis vienas užeidavo, pasėdėdavo valandėlę ir papasakodavo apie pagrindinio savo verslo reikalus. Kalbėdamas jis nesigirdavo, nieko negražindavo. Priešingai, į jos klausimus atsakydavo nuoširdžiai susirūpinęs.

— Ak, panele, sekasi šiaip sau. Labai nori man sukliudyti, bijau ir vis klausiu savęs, ar pavyks išsilaikyti. Bet reikia kovoti.

Klausantis jo kalbos tarsi muzikos Panelei atrodo, kad visai natūralu ir suprantama, jog ir ji dalyvauja toje kovoje dėl jo gerovės; ji neklausia savęs, kada taip pradėjo galvoti, ir nepastebi, kad tai prieštarauja ligšiolinei jos veiklai ir pažiūroms. O kad Ratkovičiui sunkiai ir lėtai juda reikalai, jai nekelia susirūpinimo dėl vekselio likimo, tik jaučia gailestį, kokio anksčiau niekada nejautė, ir norą jam padėti, padėti pačiai, be Jovankos. Ir vieną dieną davė jam keturis šimtus dinarų — tiek reikėjo išsamiai telegramai pasiųsti į užsienį. Po penkiolikos dienų jis grąžino jai tas keturias šimtines, o vietoj palūkanų atnešė gažią kraitelę geltonų šviežių mandarinų. Panelė pyko dėl tokio išlaidumo ir prisiminė, kaip lygiai taip pat bardavo Vladą dėl pinigų švaistymo dovanoms. Tiktai Ratkovičius viską darė saikingai ir apgalvotai. Rugpjūčio pradžioje Ratka pratęsė dvylikos tūkstančių dinarų vekselį, o po kelių dienų gavo penkis tūkstančius dinarų paskolos grynais. Panelė ir pati nežinojo, kaip visa tai įvyko, nes jis nieko neprašė. Tai buvo natūrali vieno pokalbio pabaiga, kai jis pasisakė keliausiąs į Paryžių ir Briuselį, kur asmeniškai pasikalbėsiąs su pagrindiniais "Fordo" atstovais Europoje. Ratkovičius savo apvalia tvirta rašysena rūpestingai parašė pakvitavimą, kuris skambėjo kaip melodija. Grąžinimo terminas — 1921 m. sausio 1 d., aštuonių procentų palūkanos. Tai buvo mažiausias procentas, kurį Panelė kada nors savo gyvenime ėmė.

Iki rugsėjo pabaigos Ratkovičius buvo išvykęs, Jovankai ir Panelei siuntė atvirlaiškius. Kartą iš Antverpeno atsiuntė telegramą. Per tą laiką Jovanka kelis kartus buvo atėjusi į Stiškos gatvę. Tų metų rugsėjis buvo karštas ir sausas. Šaltame ir niūriame kambaryje jos sėdėjo dviese prie lango. Panelė palinkusi prie rankdarbio, o Jovanka, susijaudinusi ir išraudusi, nenustygo kėdėje.

— Ar ne per daug gastroliuoja tasai mūsų Ratka: tai į Paryžių, tai į Briuselį, o Nata Dabičeva pasakojo, jog matė jį Bijaricoje. Tiesa, toji Nata daug meluoja. Patologinis atvejis. Tiktai ar nebus šį kartą teisybę pasakiusi; man pikta, kad tasai švaistūnas negrįžta ir čia nesirūpina savo verslu.

— Gal žmogus negali,— tyliai sako Panelė. Jai malonu, kad gali jį ginti, ir siūlas, kurį nukando, pasirodė jai saldus.

— Kaip tai negali? Kodėl negali? Turi tuoj pat sugrįžti. Čia iš visų pusių spaudžia, veikia prieš jį. Geriausias jo draugas, kilęs iš to paties krašto, Finansų ministerijoje kasasi po juo, nori gauti valstybinių tiekimų ir "Fordo" atstovybę, o aš nežinau, kur jis yra, ir negaliu jam pranešti.

— Neatsisakys jis šito dalyko. Tiek darbo ir lėšų įdėjo ir jis toks rimtas.

— Hm,— kraipo galvą Jovanka,— rimtas, rimtas! Nereikia vyrais per daug tikėti.

Šitaip sėdi jos abi kaip dvi moterys, kurių artimas ir brangus žmogus išvykęs į pasaulį ir kurio likimu jos rūpinasi, o tas bendras rūpestis jas jungia ir suartina. Tiktai Panelei šis rūpinimasis reiškia daugiau negu Jovankai. Jovanka, be Ratkovičiaus, turi dar jaunų vyrų ir moterų, kuriems skiria savo globą ir savo veržlią neišsenkamą energiją. O Panelei tai pirmas ir vienintelis atvejis, vienintelis išgyvenimas ir didelė asmeninė paslaptis, nes ji apie nepaprastą Ratkovičiaus panašumą į dėdę Vladą nei Jovankai, nei Ratkovičiui nė žodžio nesakė.

Praėjus dviem dienoms po šio pokalbio, Ratkovičius pasirodė Stiškos gatvėje. Smarkiai įdegęs saulėje, sulysęs, išvargęs ir susimąstęs. Pasakojo, kad jo biznio reikalai artėja prie galo, kad amerikiečiai sunkiai sprendžia, nes jiems dar ne visai aišku, kokios Belgrade naujos sąlygos,

tačiau jie nori tartis tiktai su juo; reikia dar laukti. Panelė žiūrėjo į jį, klausėsi laiminga, kad jis sveikas sugrįžo, ir susikrimtusi dėl jo rūpesčių.

Po kelių dienų jis paprašė pasirašyti dar vieną vekselį, šį kartą devynių tūkstančių dinarų. Tiek, girdi, jam reikia iki metų galo, o iki to laiko viskas išsispręs, ir tada, gavęs doleriais avansą, galės grąžinti visas skolas. Panelė sutiko. Įgimtą nuolatinį priešinimąsi bet kokiai rizikai ir išlaidoms jinai jautė ir dabar, bet kažkur gilumoje silpnai, tarsi po anestezijos prisiminė jį, žinojo, kad tas pasipriešinimas tebėra, bet matė, kad jis tyli. Jeigu vekselyje būtų ir Jovankos parašas, gal būtų pasakiusi ką nors, bet dabar negalėjo. Buvo labai laiminga, kad pats kreipėsi į ją, ir kaip tik į ją, kad gali pati viena be nieko kito jį paremti, kaip motina vaikui padėti atsistoti ant kojų.

Šitaip Ratkovičius be ilgų kalbų ir derybų gavo, ko tomis dienomis jam labai reikėjo. Jis ir pats tuo stebėjosi ir šypsodamasis, tarsi būtų dar kalbėjęs su Panele, patenkintas užtrenkė geležinius vartus. Panelė stovėjo nejudėdama, susimąsčiusi, apimta keisto, ligi šiol nepatirto jausmo; atrodė, kad visa jos būtis turtėja, šakojasi ir plečiasi. Vartų trenksmas buvo materialus įrodymas, jog tai ne iliuzija, kad ji iš tikrųjų padeda brangiam sutvėrimui. Tą akimirką ji pati nežinojo, ar tai vaikas, augantis jos aukų ir pastangų padedamas, ar pats dėdė Vlada, bet naujas, kuris nori darbuotis ir jos klausyti ir kuriam dar galima padėti ir jį išgelbėti.

Su tuo neaiškiu jausmu tomis dienomis ji gulė ir kėlėsi. Jeigu paklaustų savęs, kodėl ir už ką šiam beveik nepažįstamam, svetimam jaunuoliui daro paslaugas, kurių niekam nė neketino daryti, ji nežinotų, ką atsakyti. Bet jai ir į galvą nešovė savęs to klausti.

Jau penkiolika metų, kai ji darbuojasi, kaupia pinigus, atkakliai, sunkiai. Per tą laiką niekam nėra davusi be reikalo nė skatiko. Atsiskyrė nuo žmonių ir pasaulio, nutraukė santykius su visais, nederamai elgėsi su vargšais ir giminaičiais. Vogė ir apgaudinėjo (darė tokius dalykus, kurie iš esmės savo pasekmėmis sąlygiškai prilygsta vagystei ir apgaulei), ir buvo pasiryžusi dar blogesniems darbams, kad tik ne sumažintų, bet padidintų tai, ką turi. Drebančia ranka duodavo motinai tik tam tikrą duonos normą ir kiekvieną kartą raukydamasi, kad senutės jėgos senka, o apetitas nemažėja. Pati ne tik atsisakydavo bet kokių malonumų, bet ir būtiniausių dalykų, dažnai net vaistų. Visa tai darė nesvyruodama ir tikriausiai būtų dariusi iki gyvenimo galo. Bet štai atsirado žmogus, nei giminė, nei draugas, nei brolis, nei meilužis, ji pati iš jo nieko neprašo ir nesitiki, bet su džiaugsmu niekieno neverčiama duoda jam tiek, kiek niekam kitam niekada negalvodavo duoti. Ir visiškai dėl to nesikremta. Tiesa, kartais naktį, kai pabunda, staiga į galvą užklysta mintis: "Vakar pasirašiau devynių tūkstančių dinarų vekselį!" Ir su ta mintimi lyg šmėsteli baimė, bet tai senų, įsišaknijusių įpročių liekanos, kurios miegančią ją dar valdo. Tačiau atsitokėjusi ji pajunta naują, anksčiau niekada nepatirtą palaimą, kad gali kažkam padėti "atsistoti ant kojų". Ji užmerkia akis ir jai regis, kad tasai, kuriam padeda, nebe dvidešimt šešerių metų vyras, bet mažas raudonskruostis, besišypsantis ir kitus aplinkui verčiantis šypsotis, pirmuosius žingsnius žengiantis berniukas. Ir dieną, kai į viską žiūri blaiviai ir akylai, kai iliuzijos nebeturi tokios stiprios galios žmogui, ji nesigaili ir nesigraužia dėl to, kad davė Ratkai, nes tame ji randa tokį pat pasitenkinimą, kokį visada jausdavo išplėšdama ir atimdama iš kitų.

Taip Panelė keletą savaičių gyveno savo nauja svajone, nė pati nežinodama tos svajonės tikros galios ir tikros prigimties. Ji vertėsi savo verslu kaip ir ligi šiol. Jos gyvenimo būdas nė kiek nepasikeitė. Tiesa, buvo permainų, bet jas matė tiktai ji pati.

Vakare, likusi viena, Panelė pasijunta pavargusi ir prislėgta finansinių operacijų eigos,— Belgrade visada atrodo, jog viskas einasi gerai,— bet retai kada jos duoda laukiamų rezultatų; ji pavargsta ir nuo miesto grindinio, tai tikra kančia neįpratusioms jos kojoms ir netvirtiems sąnariams. Tokiomis valandėlėmis ji pagalvoja su lengvu graudulių, kurį kiti gal pavadintų švelnumu, jog tame pačiame Belgrade gyvena dėdė Vlada, geresnis, protingesnis už tikrąjį, jis vaikščioja po šį išraustą didelį miestą ir stengiasi pradėti savo verslą, o kai pradės, praturtės ir galės pailsėti.

Tą rudenį Jovanka tris savaites gyveno pas savo gimines Smederevska Palankoje. Tomis dienomis nesirodė ir Ratkovičius. Panelė jo nepasigedo ir nejautė, kaip praeina laikas. Vaikščiojo, gyveno atsidavusi savo verslui, rami, galima sakyti, nerūpestinga, tartum įkvėpta kažko, ką galima būtų pavadinti laime, jeigu gyvenime būtų patyrusi į laimę panašų jausmą ir dabar galėtų jį palyginti su dabartine būsena.

Spalio viduryje sugrįžo Jovanka ir atėjo į Stiškos gatvę paniurusi ir įpykusi.

— Kas nutiko mūsų avantiūristui?

— Nežinau. Daugiau kaip tris savaites nebuvo užėjęs.

— O ar tu žinai, kad jis ne Belgrade, bet Budapešte?

— Kaip tai Budapešte?

— Išvažiavo žmogus smagiai praleisti laiko.

— Gal jis verslo reikalais išvažiavo?

— Nežinau, bet man nelabai patinka tas jo verslas.

Ir maža moteriškė užvertusi galvą paklausė policininko tonu:

— Ar davei jam paskolą?

Panelė, kuri galėdavo atremti bet kokį žvilgsnį ir šaltakraujiškai apsukti apsukriausią vertelgą, sutriko ir susipainiojo, nė pati nežinodama, kodėl taip pasielgė,— paprastai taip susipainioja geri, naivūs ir silpni žmonės, kurie nedrįsta pasakyti tiesos, nepajėgia nieko nesakyti ir nesugeba meistriškai pameluoti.

— Nedaviau... Tai yra daviau. Pasirašiau vekselį. Žinai, paprašė manęs. Tik iki metų galo.

— Ar tai buvo prieš man išvykstant, ar išvykus?

Panelė susitvardė ir pamelavo:

— Atrodo, tau išvykus.

— Kokią sumą pasirašei?

— Devynis tūkstančius.

— Cha! Blogai padarei.

— Kodėl? Juk pati sakydavai, kad jam reikia padėti.

— Blogai padarei, brangioji. Daugiau to nedaryk. Nė dinaro neduok jam, kol nepatikrinsiu kai kurių dalykų. Man atrodo, kad tasai hercegovinietis kažką slepia ir nėra toks šventas, koks dedasi. Aš turiu išsiaiškinti. Kai jis čia pasirodys, apsimesk, jog nieko nežinai, priimk gražiai, bet pinigų neduok. Bijau, kad mes abi neliktume kvailio vietoje.

Panelė liko labiau įžeista negu susirūpinusi ir daugiau pyko ant Jovankos, negu būtų suabejojusi tuo jaunuoliu. Taip nusiteikusi ji ir pasitiko Ratkovičių, kai jis, praėjus kelioms dienoms po Jovankos apsilankymo, pasirodė tarpdury: su dėdės Vlados šypsena, ramus ir nepasikeitęs. Ramiai ir rūpestingai kaip visada papasakojo, jog turėjęs išvykti į Budapeštą, kur į konferenciją buvo suvažiavę

visi "Fordo" firmos atstovai iš Vidurio Europos ir Balkanų, ir gerai padarė, nes jo dalyvavimas buvo naudingas ir jiems, ir jam. Jį klausinėję daugelio dalykų apie naują serbų, chorvatų ir slovėnų valstybę, ir kaip jų žmogus davęs daug patarimų. Žodžiu, grįžo įsitikinęs, jog padėti pamatai gerai pradžiai. Dar būsią darbo ir išlaidų, bet ne vėliau kaip iki Naujųjų metų viskas užsibaigsią.

Kai tik jis užsiminė apie išlaidas, Panelė nejučiomis krūptelėjo, jai akyse iškilo Jovanka iškelta galva ir šmėstelėjo mintis: ar duoti jam pinigų, ar atsisakyti ir kaip? Sunku buvo duoti, bet ir neįmanoma atsisakyti. Tačiau Ratkovičius nieko neprašė. Pokalbis pasibaigė šypsenomis ir ramiais, apgalvotais, gerų vilčių kupinais žodžiais. Panelei pasidarė truputį gėda dėl savo abejonių, jautė nepasitenkinimą savimi ir labiausiai pyko ant Jovankos.

Tai buvo penktadienį. O kitą pirmadienį Panelė turėjo reikalų savivaldybėje. Baigusi darbą, plakama šalto rudens lietaus, atstačiusi prieš vėją skėtį ėjo namo. Priešais universitetą ji susidūrė su moterimi, kuri išlėkė iš tarpuvartės tarsi kieno išmesta ir įsipainiojo į jos žemai nuleistą skėtį. Prieš prasidedant kivirčui ar atsiprašinėjimams Panelė išvydo priešais save Jovanką, kuri tuoj pat, tarsi tęsdama nutrauktą pokalbį, ėmė greitakalbe berti žodžius:

— Gerai, kad tave sutikau. Turiu su tavim pasikalbėti. Rytoj užeisiu. Tavo gerasis Ratka lengvabūdis, avantiūristas ir valkata. Tik ką kalbėjausi su vienu žmogumi. Dabar man viskas aišku.

— Kas aišku?

— Viskas. Ir tau bus aišku, kai išgirsi. Bet dabar skubu. Einu pas vieną savo mokslo draugą. Patikrinsiu kai kurias smulkmenas. Įvarysime jį į kampą. O pinigai — galima sakyti, prapuolė! Aš tikra kvailė, kam

globojau didžiausią niekšą ir melagį, laikiau tikru patriotu, kovotoju, ateities žmogumi. O tu — antra kvailė. Bent tiek žinok! Kai tasai gražuolis peržengs tavo namų slenkstį — griebk šluotą ir varyk lauk! Iki pasimatymo!

Ir Jovanka dingo tarp žmonių, kurie nepaisydami bjauraus oro sukinėjosi apie medinius namelius ir prekystalius turgaus aikštėje priešais universitetą.

Panelė suglumusi lėtai ir sunkiai yrėsi prieš stiprų vėją ir šaltą smulkų lietų.

Jovanka nepasirodė nei kitą, nei dar kitą dieną,— kitaip būtų pažeistos jos taisyklės, kurios vadinasi netvarka ir netikėtumas. Atėjo trečią dieną ankstų rytą ir tęsė prie universiteto pradėtą pokalbį, tarsi jo ir nebūtų nutraukusi.

— Viską turiu. Visus galus suieškojau,— šaukė beveik su džiaugsmu,— ir viską patikrinau.

Ir daužydama į stalą savo mažu, bet stipriu kumšteliu, kuris jėga ir smarkumu prilygo kokio nors pameistrio kumščiui, pradėjo pasakoti, kas iš tikrųjų yra Ratka Ratkovičius ir kaip jis gyvena.

Iš jos vaizdingos žargoniškos kalbos galėjai įsitikinti, kad Jovanka padarė tai, ką turėjo padaryti prieš pradėdama šią pažintį. Ji surado du Ratkovičiaus kraštiečius, vieną jauną profesorių ir vieną pramonininką. Abu jie buvo tokio pat amžiaus kaip ir Ratka, pažinojo jį nuo vaikystės, dabar susitikdavo su juo Belgrade. Iš abiejų gautos žinios visiškai sutapo, ir Jovankai tai buvo tikras atradimas.

Jovanka, susipažinusi su žmogumi ar sužinojusi apie jį kokį faktą, tuoj pat susidarydavo savo nuomonę apie jį — ir atitinkamai apie visą pasaulį,— ir ta nuomonė būdavo arba besąlygiškai teigiama, arba neigiama. Atpasakodama kieno nors pasakojimą, pamėgdžiodavo jo tartį, judesius, net nupiešdavo jo išvaizdą ir visą jį supančią aplinką.

Tačiau šį kartą ji buvo tokia susijaudinusi, jog pirmiausia išdėstė plikus faktus. Tiesa, jų daugiausia sužinojo iš pramonininko, nes tasai sausas ir kietas žmogus niekuo daugiau jos nesudomino. O sužinojo štai ką.

Ratka kilęs iš vargingos šeimos, vienturtis, nuo vaikystės linkęs į nepastovumą, išlaidumą ir dykinėjimą. Dėl to draugai ir praminė jį Grafu. Iš esmės jis buvo geras bičiulis, mėgstamas savo bendraamžių. Buvo paslaugus, padėdavo kitiems, nereikalaudavo grąžinti skolų, bet ir pats negrąžindavo. Mokėsi Mostaro gimnazijoje ir iš šeštos klasės pašalintas už prastą mokymąsi, netvarkingą gyvenimą ir neleistinas machinacijas su svetimais pinigais. Tada su vienu draugu išvyko į Budapeštą ir po metų sugrįžo kaip vieno dviračių fabriko agentas. 1914 metais, prasidėjus karui, buvo mobilizuotas ir pasiųstas į rusų frontą. 1915 metais iš tikrųjų pabėgo ir išsivedė visą serbų kuopą. Tai buvo pavojingas ir drąsus žygis. Iš Rusijos nusigavo į Salonikus, bet tenai nebekariavo, buvo paskirtas į intendantūrą. Užmezgė ryšį su anglų intendantūra. Kelis kartus su įvairiomis komisijomis važiavo į Angliją. Tačiau prieš baigiantis karui iškilo aikštėn kai kurie intendantūros neteisėti dalykai. Buvo suimtas vienas karininkas ir du puskarininkiai; vienas iš jų buvo Ratka. Pralaužus Salonikų frontą, jie buvo paleisti be teismo. Niekas tiksliai nežinojo, nei už ką jie buvo suimti, nei kokiu pagrindu paleisti. Bet apie šį dalyką daugiau niekas nekalbėjo. Belgrade Ratkovičius iš tiesų darė smulkias paslaugas kai kurioms anglų įmonėms, nes išmanė apie automobilius ir mokėjo angliškai. Jos už kiekvieną paslaugą sumokėdavo, bet negalėjo būti nė kalbos, kad jis vadovaus kokios nors didelės firmos atstovybei. Jis teikdavo pasiūlymų Finansų ir Statybos ministerijoms (be jokios abejonės, trečiųjų

asmenų vardu), kurioms reikėjo fiktyvių konkurentų, kad lengviau prastumtų savuosius, žinoma, už tai gaudamas atlyginimą. Konkretaus ir rimto verslo Ratka neturėjo ir niekada neturės, nes niekas jam nepatikės prekių ir neduos kredito, kadangi jam trūksta atkaklumo ir rimtumo. Iš esmės Ratka neblogas žmogus. Atvirkščiai — jautrios širdies, inteligentiškas, gerų manierų, tarsi būtų iš aristokratiškos šeimos, bet lengvabūdis ir didelis dailių moterų, pasilinksminimų ir įvairių pramogų mėgėjas. Jis iš tokių žmonių, kurie niekada nenurimsta ir nesurimtėja, visą gyvenimą žaidžia su savimi ir visu pasauliu. Ir dabar, be šių bergždžių bėgiojimų po ministerijas, pagrindinis jo užsiėmimas — kiekvieną naktį su linksma draugija sėdėti "Kazino" restorano atskirame kambaryje.

Tai labai marga ir įvairi draugija: verslininkai, politikai, korupcijų pionieriai, advokatai, žurnalistai, makleriai, atsitiktiniai žmonės, laukiantys, kada bus įtraukti į kurią nors iš šių visuomenės kategorijų. Žmonės, kurių niekas nesieja, išskyrus atsitiktines išgertuves, kurių dabar daugėja ir kurie plinta tarsi piktžolės šalia kelio. Šios draugijos "šulas", savotiškas pirmininkas, iš provincijos atvykęs advokatas, dabar atidaręs kontorą Belgrade ir sėkmingai plėtojąs savo veiklą.

Čia prieš porą savaičių atidarytas Belgrade pirmasis po karo kabaretas. Šio kabareto žvaigždė kažkokia Paryžiaus *diseusse*[1], vardu Karmensita, nepasižyminti nei balsu, nei jaunatve, tik didelėmis vilionėmis ir apsukrumu. Ji pasirodydavo kaip *violetera*[2], ispanišku kostiumu, dainuodama apie našlaites daineles, kurias jau švilpauja

[1] Dainininkė (pranc.).

[2] Našlaičių pardavėja (pranc.).

gatvėse Belgrado paaugliai. Dainuodama ji nulipa nuo pakylos, dalija lankytojams gyvas našlaites ir gauna iš įsilinksminusių svečių už kiekvieną gėlytę po stambų banknotą. Visi Belgrado laikraščiai deda jos nuotrauką šalia ryškios reklamos. Ir be to, į kabaretą plūsta daug žmonių, beatodairiškai švaisto pinigus. Karmensitą į Belgradą pasikvietė Ratka Ratkovičius. Jis šį rudenį būdamas Bijaricoje susipažino ir susidomėjo ja. Kai sugrįžo į Belgradą, padėjo jai sudaryti sutartį su Vengrijos žydu, atidariusiu kabaretą "Kazino" restorane. Ratka važiavo į Budapeštą, susitiko tenai su Karmensita ir įkalbėjo persikelti į Belgradą. Vieni kalbėjo, kad dabar ir jis gauna jos didelio uždarbio dalį, kiti — kad dėl jos skolinasi pinigus. Šiaip ar taip, tikras dalykas, kad susidėjęs su ja.

Tai buvo sausi ir tikri faktai, kuriuos Jovanka gavo iš pramonininko. Juos iš esmės patvirtino ir jaunas profesorius hercegovinietis, etnografas, būsimasis universiteto docentas. Jovanka susipažino su juo prieš kelias dienas, norėdama tiesiogiai gauti tikslių žinių apie Ratkovičių. Profesorius Jovankai padarė labai gerą įspūdį. Įniršusi dėl Ratkos apgaulės Jovanka, jau klausydamasi jo tylaus pasakojimo, nusprendė šį jauną vyrą paimti savo globon ir savo pažintimis padėti jam prasimušti universitete ir visuomenėje. Todėl dabar jautė būtinybę tiksliai perteikti jo pasakojimą, iki smulkiausių detalių nupiešti jo išvaizdą ir visą pokalbio eigą.

Profesorius yra tobulas nesavanaudžio jaunuolio ir doro mokslininko tipas. Gyvena kukliai ir užsidaręs, atsidavęs vien mokslui. (Jo studijų sritis — Dinarų tipo žmogaus psichologija.) Jis lieknas ir išblyškęs tarsi atsiskyrėlis. Lūpas dengia trumpai pakirpti ūsai, tankūs, pasišiaušę

antakiai styro kaip šiaudų stogas, mesdami šešėlį ant trumparegių ir gerų, nuo ilgo skaitymo pavargusių akių. Kaip visi žmonės, kurie atsidavę vienam darbui ir neturi progos pakankamai pasisakyti iš katedros ar spaudoje, jis daug ir gyvai kalba, tarytum skaitytų iš rašto. Nežinodamas, kam Jovanka klausinėja apie buvusį mokslo draugą, profesorius analizavo Ratkovičiaus atvejį visai objektyviai ir be piktų kėslų, žiūrėdamas į jį kaip į būdingą Viduržemio jūros — Dinarų tipo — pavyzdį ir kaip bendrą karo ir pokario metui būdingą reiškinį.

— Yra toks Dinarų tipas,— kalbėjo profesorius, baigdamas Ratkovičiaus analizę,— sudėtingas ir ligi šiol mažai ištirtas, jame neatskiriamai susiję du šalia vienas kito egzistuojantys žmonės: vienas drąsus ir doras, o kitas bailus ir morališkai ydingas.

— Sukčius ir bailys,— įsiterpė Jovanka, tarsi išversdama šią mokslinę prozą į suprantamą žmonių kalbą.

— Ne, ne, prašom nesuprasti manęs klaidingai. Čia yra daug niuansų ir nukrypimų, neatsižvelgus į juos, bet kokios išvados bus netikslios ir neteisingos. Tie du charakteriai viename žmoguje susiduria, susipina ir kryžiuojasi, išsilieja tokia daugybė jo atspalvių, jog gali klaidinti ne tik aplinkinius, bet ir kalbamąjį žmogų, jis gali gyventi neteisingai galvodamas apie save, apie savo būdo savybes ir moralines vertybes, apie tikrą savo elgesio reikšmę. Jaunystė tokiam žmogui — kritinis laikotarpis. Čia visa jo asmenybė palinksta į vieną ar kitą pusę arba lūžta. Ir tuo laikotarpiu visas jo gyvenimas gali pasukti į tikrą kūrybą arba negrįžtamu ištvirkavimo ir dykinėjimo keliu.

Jovankai kalbėti apie mąstymo ir išraiškos niuansus ir nukrypimus buvo lygiai tas pat, ką neregiui pasakoti apie šviesą ir spalvas.

— Šunsnukis jis, pasakysiu jums, profesoriau, tiesiai šviesiai,— atsakė Jovanka į visą subtilų mokslininko dėstymą.

Tokio pat likimo susilaukė ir kiti profesoriaus bendro pobūdžio samprotavimai, kuriais jis bandė jai paaiškinti dabartinio jaunimo gyvenimo sąlygų ypatingumą.

— Šiais laikais,— aiškino Jovankai profesorius,— po ilgų ir sunkių kraujo liejimo ir kentėjimo metų jauniems žmonėms jų jaunystė atrodo ne kaip kiekvienos kartos natūralaus vystymosi trumpa atkarpa, bet kaip kažkokia ypatinga Dievo dovana, kuri staiga nukrito iš dangaus tarsi koks stebuklingas jėgos ir grožio koncentratas. Viskas, ką jie išgyvena ir mato aplink save, atrodo nelaukta, tarsi padovanota, atsitiktinai išgelbėta iš visuotinio tvano, kad jie galėtų gyventi kažkokiu pergalingu, priešgyniu gyvenimu be saiko ir ribų.

— Aš matau, kaip yra. Čia ne valstybė, o beprotnamis. Visi sukčiai ir dykūnai.

Tais žodžiais Jovanka užbaigė pokalbį su profesoriumi, galutinai nusprendusi paimti jį savo globon ir pradėti "kumščiuoti" senus profesorius, kurie kaip mumijos užtvėrę kelią į universitetą jaunoms jėgoms, bet visų pirma demaskuoti Ratką Ratkovičių, išreikalauti, kad grąžintų joms skolas ir svarbiausia — varyti jį šalin, kad nė kvapo neliktų.

Ir dabar ji atėjo tiesiai į Stiškos gatvę, norėdama susitarti su Panele, ką reikia padaryti.

Klausydamasi plataus Jovankos pasakojimo, Panelė sutrikusi žiūrėjo į šalį. Šalti, nemalonūs šiurpuliai ėjo ir per sprandą, ir per nugarą, vis giliau skverbėsi į vidų. Širdyje ji troško, kad Jovanka klystų, paaiškėtų, jog suklaidinta arba meluoja, kad visa, ką ji kalba, būtų

netiesa, ir kartu visomis valios pastangomis siekė niekuo neparodyti to savo troškimo. Ir kuo labiau Jovanka smerkė Ratkovičių ir kalbėjo apie jį nemalonesnius žodžius, tuo giliau skverbėsi į jos vidų šiurpuliai, tuo labiau jautė, jog būtina ginti jį nuo tos baisios Jovankos ir nuo visko, nuo paties akivaizdumo. Tačiau lengviau jį buvo apginti nuo ištiso karinių prokurorų pulko negu nuo šios būtybės, kuri negailestinga, kai myli, ir beprotiška, kai nekenčia. Panelė tegalėjo retkarčiais prakošti pro dantis neaiškias abejones dėl prasikaltusio Ratkos.

— Pasižiūrėsime. Manau, jog geriausia bus, jeigu pasikalbėsime su juo.

— Su juo kalbėtis?— nutraukė ją kimiu balsu Jovanka.— Aš su avantiūristais nesikalbu. Ar tu turi proto? Kokia tu naivi! Tu, atrodo, dar tiki tuo pašlemėku. Aš tą žinojau. Todėl dar šį vakarą nuvesiu tave į vieną vietą, kad savo akimis pamatytum ir savo ausimis išgirstum, koks paukštelis *tavo* gerasis Ratka. Pati pamatysi ir išgirsi, jeigu netiki, ką tau žmonės sako; tada įsitikinsi.

Panelei gerklę graužė kartėlis ir su tuo kartėliu veržėsi logiško ir natūralaus atsakymo žodžiai, kad Ratka visai ne *jos*, priešingai — Jovankos, juk Jovanka jį atvedė ir tol liaupsino ir rekomendavo, kol privertė pasirašyti jam pirmąjį vekselį. Tą ji norėjo Jovankai pasakyti ir tą galėjo įrodyti, bet nebesurado jėgų, nes jautėsi nežinia dėl ko silpna ir bejėgiška prieš tą atkakliai prasižiojusią burną, kuri niekada nepripažįsta nė mažiausios savo klaidos ir gali viską pasaulyje nustelbti įžūliais žodžiais. Tie žodžiai yra aukščiau už bet kokį melą ir teisybę, aukščiau realybės. Paskui, kai lieki vienas ir valandėlę pagalvoji apie juos, atrodo, jog nieko nėra lengvesnio ir paprastesnio kaip įrodyti kiekvieno to žodžio netikslumą, bet kai susiduri

su jais tiesiogiai, pasijunti visiškai bejėgis ir esi priverstas gelbėtis nuo jų kaip nuo upės srauto ar plūstančios karštos lavos. Ir Panelė tylėjo, nors tas tylėjimas jai brangiai atsiėjo. Ir kuo labiau ją kamavo noras prieštarauti, gėdingas silpnumo ir drovumo jausmas, tuo mažiau galėjo atremti įsisiautėjusios Jovankos puolimą. Ji pati stebėjosi savo bejėgiškumu, bet negalėjo surasti nei žodžių, nei ryžto išsivaduoti.

O Jovanka dėstė savo iš anksto parengtą planą, kaip Panelei parodyti Ratką "savo vandenyse", kad vieną kartą patikėtų ir savo akimis pamatytų, kokie jo "verslai" ir kur eina pinigai, kuriuos jos duoda jam. Ji kalbėjo apie to plano detales su nemažėjančiu įkarščiu, tarsi dabar būtų svarbiausia tai, o ne nusivylimas žmogumi ir pražudyti pinigai. Ji viską suderino. "Kazino" naktinėmis valandomis elektromechaniku ir "techniniu šefu" dirba kažkoks Joška, kuris dieną padeda jos giminaičiui, turinčiam malūną Seniake. Su tuo Joška ji dėl visko ir susitarusi. Vakare, po vienuoliktos, jos abi ateis į "Kazino" kiemą. Pro šalutinį įėjimą Joška nuves jas į nedidelę tuščią galeriją, ten jos pasislėpusios galės stebėti žemai esantį atskirą kambarį, kuriame Ratka kiekvieną vakarą lėbauja ir išlaidauja su savo draugija. Pamatys ir Karmensitą, kuri tuo laiku eina iš vieno kambario į kitą ir renka arbatpinigius. O paskui niekieno nepastebėtos galės tuo pačiu keliu išeiti, kaip ir atėjo.

Panelė klausėsi ir jai atrodė, kad Jovanka pasakoja jai savo kažkokį kvailą sapną, o ne tikrą planą, kuris bus vykdomas dar šį vakarą ir kuriame turės dalyvauti ir ji. Jeigu kas būtų jos paklausęs, ar ji iš tikrųjų nori landžioti po tamsias galerijas kažkokiuose naktiniuose restoranuose, kuriuose švaistomi pinigai ir ištvirkaujama,

apie kuriuos netgi niekada nemėgo knygose skaityti, ji ryžtingai atsisakytų kaip beprotiško, įžeidžiamo ir neįmanomo dalyko. Ji ir atsisakinėjo, bet tas atsisakinėjimas nepadėjo. Jovanka buvo pagauta įprastos savo "karštligės". Iš jos lūpų veržte veržėsi žodžiai, sruvo vieni per kitus kaip didžiulės raketos spindulių pluoštas, nuo kurių tirpo Raikos valia ir bet kokia mintis priešintis. Nepritardama įžeidžiamam Jovankos pasiūlymui ir netikėdama, kad galėtų jam pritarti, ji galų gale nusileido ir su abejingu priešiškumu viską darė, kaip ji norėjo. Tačiau dar paskutinį kartą ryžosi pasipriešinti tam beprasmiškam žygiui.

— Žinai ką, Jovanka? Aš neisiu tenai.

— Nagi čia dabar. Kaip tai neisi?

— Neisiu. Tu eik, jeigu nori.

— Kaip tai: "Eik, jeigu nori?" — užsiplieskė Jovanka.— Dėl tavęs aš visą savaitę lakstau, ir dabar, kai viskas sutvarkyta: "Aš neisiu tenai!", "Tu eik, jeigu nori!" Tu privalai eiti su manimi, privalai! Iš kur tas ištižimas? Šitiek pinigų išviliojo tasai valkata, apgavo mus, o mes nė piršto nepajudinsime? Jis už tai atkentės, bet noriu, kad tu įsitikintum. Privalai įsitikinti!

Kai Jovanka užsiminė apie pinigus, Panelei giliai krūtinėje dilgtelėjo — atgijo išblėsęs nuostolio ir gailesio jausmas. Negalėjo patikėti, kad toji apgautoji kaip tik ji, kad taip kvailai pasielgė duodama pinigus, kaip ir negalėjo patikėti, jog iš tikrųjų naktį vaikščios į įtartinos paskirties kavines. Tačiau kartu jautė, kad palūžta ir nusileidžia, darosi bejėgė tartum sapne, o viršum galvos pliaukši kaip botagas Jovankos "Privalai!"

Prieš dešimtą Jovanka atėjo į Stiškos gatvę ir pabeldė į šviečiantį langą šalia kiemo vartų. Panelė išėjo atidaryti durų. Kiek laiko abi merginos sėdėjo prie silpnos elektros

lemputės šviesos, vyko padrikas, įtemptas pokalbis. Kadangi kambaryje buvo šalta, abi kiūtojo su žieminiais apsiaustais ir atrodė kaip dvi vienišos moterys nuošalioje geležinkelio stotyje bergždžiai laukiančios traukinio. Jovanka be paliovos rūkė prastas ir stiprias prancūziškas cigaretes ir pasakojo apie įvairius žmones, kuriais šiuo metu ji buvo susidomėjusi ir ėmusi juos globoti. Panelė koščiodama klausėsi. Apie Ratką nekalbėjo. Po pusvalandžio Jovanka atsistojo ir pasiūlė eiti.

Lauke buvo šalta, vėjuota spalio naktis. Stropiai darydama kiemo vartus ir susirūpinusi žiūrėdama į savo tokiu neįprastu laiku paliekamo namo langus Panelė drebėjo nuo šalčio ir slepiamo susijaudinimo. Ji sunkiai ir lėtai kulniavo nelygiu silpnai apšviestos Aleksandro gatvės grindiniu. Klupinėjo ir laikėsi už Jovankos, kuri savo trumpomis stipriomis kojomis žengė kaip kareivis. Apie vidurnaktį atsidūrė Terazijos gatvėje. Čia buvo šviesiau ir gyviau. Iš "Tuopos" ir kitų pirmuose aukštuose Aleksandro gatvės gale esančių kavinių sklido prislopinti dainų, muzikos garsai ir žmonių klegesys. Iš virpančių, aprasojusių langų galėjai spėti, kad tose kavinėse pilna įkaušusių žmonių, kurie geria, valgo, šoka ir dainuoja. Palinkusios nuo vėjo abi merginos už kampo pasuko į "Kazino" kiemą.

Tamsų kiemą apšvietė tik virtuvės langai; vienas buvo atidarytas ir pro jį virto tiršti garai. Trenkė riebiais valgiais ir arklide. Buvo girdėti, kaip virtuvėje šūkauja padavėjai duodami nurodymus virėjai, kaip jie ginčijasi, kaip tarška lėkštės ir puodai. Panelė laikėsi įsikabinusi Jovankai už parankės. Pro netikėtai atsivėrusias duris išbėgo stipri įraudusi moteriškė su didžiuliu puodu rankose ir vos neapipylė jų pamazgomis, kurias plačiai užsimojusi šliūkštelėjo į kiemą. Jos įėjo į aukštą koridorių ir ėmė

kopti kažkokiais silpnai apšviestais laiptais. Panelė suglumusi žvelgė į priekį ir girdėjo, kaip Jovanka kažko klausia:

— Kur Joška?

— Viršuje, ložėje,— atsakė vaikiškas balsas. Jovanka nuskubėjo į priekį, sukandusi dantis, griežta ir rūsti kaip teisingumo ir keršto deivė. Panelė bidzeno iš paskos per kažkokias apytamses siauras patalpas, užverstas dėžėmis, statinėmis, kažkokiais paravanais ir kulisais, nuolat atsitrenkdama alkūnėmis ir keliais į nematomus daiktus. Tvyrojo nevėdinamų patalpų, dulkių ir karbido kvapas. Užlipusios į antrą aukštą, viename ilgame ir šiek tiek geriau apšviestame koridoriuje surado vaikiną rudais plaukais ir ūsais, vilkintį taukuotais darbo drabužiais iki alkūnių paraitotomis rankovėmis. Jovanka pasisveikino ir jis tuoj pat nuvedė jas į koridoriaus galą. Panelei pasirodė, kad jo veide mato pašaipūnišką šypseną — taip šypsosi suaugę žmonės, žaisdami su vaikais. Vaikinas atidarė siauras duris ir įleido jas abi į vidų. Jos vėl atsidūrė tamsoje. Tiktai gilumoje tartum pro uždangą skverbėsi šviesos ruožai ir iš kažkur sklido linksmi vyrų ir moterų balsai bei taurių skambčiojimai. Pirštų galais moterys prisėlino prie tos šviesos. Čia iš tiesų buvo storos gelumbės uždanga. Jovanka šiek tiek praskleidė ją, pasižiūrėjo, o paskui atsitraukė ir nieko netarusi pastūmėjo į savo vietą Panelę.

Pro siaurą tarpą iš pradžių ji pamatė tiktai ryškią šviesą ir baltą sieną priešais. Kvapą gniaužė šiltas ir sunkus oras, prisotintas tabako dūmų ir visokių garų. Žvilgtelėjusi žemyn ji pamatė po savimi siaurą kambarį, kurį beveik visą užėmė ilgas stalas, apkrautas lėkštėmis, taurėmis ir įvairiais valgiais. Aplink stalą sėdėjo penki ar šeši vyrai. Panelė suprato, kad jos galerijoje, o po jomis

tas atskiras kambarys, apie kurį kalbėjo Jovanka. Ji buvo taip susijaudinusi, jog iš pradžių prieš akis viskas neaiškiai mirgėjo, o kai truputį atsitokėjo, vaizdas nusistovėjo, išryškėjo kontūrai, ir ji kaip kino ekrane galėjo stebėti veidus, judesius, girdėti balsus. Pirmiausia atpažino šviesų, beveik vaikišką Ratkos veidą tarp aukštų apkūnių vyrų. Jis laikėsi ramiau negu kiti, bet dažnai užvertęs galvą smarkiai kvatojo. Tai teikė jam kažkokią palaimingo kvaišelio išraišką — tokio ji niekada nebuvo mačiusi. Visi kiti kažką šūkalojo, padrikai mosikavo, juokėsi ligi ašarų, plojo delnais. Kai kurie kažką be paliovos valgė, užsigerdami vynu iš aukštų taurių.

Visa ši scena iš tokios neįprastos perspektyvos atrodė kvaila ir nereali. Sulaikiusi kvapą, užsimiršusi, kur besanti, Panelė stebėjo gerokai įšilusių vyrų išgertuves. Stalo gale sėdėjo gelsvo veido juodaplaukis, su tankiais pakirptais ūsais storulis. Jis buvo ramiausias iš visų ir tik retkarčiais didele nosine šluostėsi storą prakaituotą sprandą. "Tai advokatas iš provincijos",— pagalvojo Panelė. Dabar jai buvo geriau sekti jų pokalbį, jeigu galima vadinti pokalbiu tą triukšmingą ir linksmą klegesį, vienas kitą perrėkiančius balsus, šūksnius ir kvatojimą. Ji aiškiai girdėjo kiekvieną žodį, bet tie žmonės vienas kitą pertraukinėjo, nustelbdavo juokdamiesi ir erzėdami, neleisdami užbaigti frazės.

— Leiskite pagaliau žmogui perskaityti eilėraštį,— tarė advokatas savo lėta išpuoselėta tarsena ir geraširdiškai mostelėjo vienam apkūniam blyškiam vyrui su didžiuliais akiniais, kuris stovėjo kitame stalo gale laikydamas popieriaus lapą ir bergždžiai laukdamas tylos.

— Taip, taip, pasiklausykime.

— Sėsk, brolau, kam mums to reikia! Nemėgau eilėraščių, kai dar mokyklą lankiau,— šaukė judrus neaukštas storokas vyras, nuo vyno išraudusiu veidu.

— Leiskite žmogui deklamuoti!

— Pirmyn, poete, pirmyn!

Visiškai blaivus ir pasiruošęs kalbėti kaip užtaisytas šautuvas šauti apkūnusis poetas pasinaudojo šios sąlyginės tylos valandėle ir nors kai kurie dar tebekalbėjo, valgė ir kėlė taures, ėmė saldžiu baritonu skaityti savo eilėraštį:

Belgradas

Mano miestas prie upių dviejų,
Aukšti ir tamsūs jo siluetai
Remia žvaigždėtą kupolą dangaus,
Ir kol jaunas Mėnuo, karys sidabriniais šarvais,
Vaikštinėja po sodus žvaigždynų,
Mano miestas, tyliai laisvai atsidusęs,
Pakyla aukštai aukštai viršum visko
Ir sukasi tarp tolimiausių planetų,
Ir nešasi ateities nuostabios
Neregėtos drąsos architektūros arkas...

— Ak, mirsiu nuo tavo eilėraščių,— pertraukia poetą žemas storulis, nuo vaikystės nemėgstąs poezijos.

Pasigirsta jį tramdantys balsai:

— Prašom tylos!

— Užsičiaupk, įkaušęs galvijau, jeigu nieko neišmanai, tegu vargšas užsidirba keletą skatikų!

— Pardon, pardon, ponai!— šaukė liesas ilgaplaukis, rūpestingai apsirengęs vyras,— pardon, tai nesusipratimas. Čia ne pinigai svarbu. Mūsų bičiulis ne iš tokių. Jis nieko iš mūsų neprašo, priešingai — siūlo mums retą malonumą. Jis pirmasis mūsų kosmoso poetas. Šiandien, kada mes įžengiame į kultūros sferą...

— Gana, gana, mielas bičiuli! Tau, kaip vaistininkui, pakanka!

— Leiskite poetui kalbėti!

— Kas atvedė į vakarą tą poetą, kad mums gadintų nuotaiką?— paklausė ramus bosas, tarsi tik dabar pabudęs.

Pastaba sukelia visuotinį juoką. Tačiau ilgaplaukis, liesas ir tvarkingas vyras, pavadintas vaistininku, nenusileidžia. Dabar jis atsistoja ir šaukia visa gerkle:

— Ponai, labai prašau, duokime žodį poezijai! Poetai aukštesnės būtybės, juos reikia gerbti.

— Ką, ką?— šaukia neaukšto ūgio vyras ir išskėtęs rankas bėga aplink stalą.— Kodėl turime gerbti? Žinok, aš nieko negerbiu! Aš esu Palilulacas. Niekas man nesvarbu! Net Viešpats Dievas! Supratai? O tavo makalo čia nenoriu klausytis. Serbiškai supranti? Viskas.

Advokatas galustalėje tik mosteli ranka, kreta iš juoko ir šluostosi prakaituotą sprandą. Poetas, vis toks pats iškilmingas ir nepaprastai rimtas, valandėlę padvejojęs atsisėda į savo vietą ir susilanksto popierių. Tarp vaistininko ir Palilulaco, kuris nemėgsta eilėraščių ir, kaip atrodo iš pokalbio, yra muitinės agentas, užsimezga triukšmingas ginčas apie kultūrą ir poeziją. Per jų šauksmus negali suprasti, ką kalba kiti. Tačiau staiga klegesys nuščiūva, stoja tyla. Visi pasisuka į nematomą įėjimą kažkur po galerija, kurioje stovėjo Panelė, visų veiduose sušvinta šypsena.

Šiugždėdama prabangia, plačia riešuto kevalo spalvos suknele, su aukšta juodų nėrinių ispaniška mantilija ant galvos ir didžiule stambių našlaičių puokšte prie krūtinės iš lėto žingsniavo Karmensita. Ištiesta kaire ranka laikė prie savo krinolino priglaudusi plokščią pintinę. Pintinė buvo su kaupu prikrauta stambių tamsių, mažomis puokštelėmis surištų našlaičių. Jai iš paskos ėjo mergaitė su tokia pat pintine, kurioje gulėjo stambių banknotų krūva.

Panelė mėšlungiškai sugniaužė kumščius ir suleido nagus į uždangą.

Tik dabar, kai visiškai nutilo vyrų draugija, galėjai išgirsti, kaip Karmensita tyliai dainuoja savo melodiją su mechaniškai išmoktu tekstu:

O senjorai, senjoritos,
Pirkite iš Karmensitos
Našlaites šias puikias.
Jos laimę tikrą jums atneš
Galbūt dar naktį šią.

Jos balsas buvo silpnas ir aukštas, tarimas atsainus ir neaiškus, judesiai pagal dainos ritmą gracingi ir tvirti. Vos tik ji priartėjo prie stalo, įsismaginę vyrai iš karto nuščiuvo. Monotoniškai dainuodama savo dainelę, ėmė našlaičių puokšteles ir kaišiojo kiekvienam į švarko atlapą, o jie mėtė banknotus į kraitelę, kurią nešė mergaitė. Įsijautusi į muziką, nerūpestingai besišypsanti Karmensita tarsi nieko nežinojo apie iš paskos einančią mergaitę ir pintinėlę. Eilėraščių nemėgstąs žemas storulis, norėdamas nuslėpti sutrikimą, čiupo iš savo juodos muitininko piniginės visą saują banknotų ir plačiu mostu numetė juos mergaitei. Porcelianinis Karmensitos veidas be paliovos šypsojosi, atidengdamas baltus dantis, šypsojosi ir šešėlių gaubiamos akys. Su savo plačia šlamančio šilko suknele ji vos galėjo praeiti. Visi stengėsi ją praleisti ir žiūrėjo su nuostaba ir pagarba. Tiktai Ratka elgėsi su ja laisviau ir natūraliau. Įmetęs savo banknotą jis pasilenkė, kad jai būtų patogiau įkišti puokštelę kaip ir kitiems, ir paėmęs jos ranką išbučiavo ligi alkūnės. Karmensita nutraukė tylią savo melodiją ir tarė skambiai ir garsiai:

— Laisse — moi tranquille, Ratko! Voyons, laisse — moi passer, méchant gars![1]

Jos veidas spindėjo nuo kremo, storo grimo sluoksnio ir nuo įprastos, pasitikėjimo savimi kupinos žvėrių tramdytojos šypsenos. Vikriai ir grakščiai ištraukė ranką ir po akimirksnio atsidūrė kitoje stalo pusėje, toliau tyliai dainuodama ir eidama prie kitų vyrų. Apėjusi visus, teatrališkai nusilenkė ir dingo su savo dainele ir mergaite, nešančia pintinėlę banknotų. Ratkovičius degančiomis akimis ir šypsodamasis greitosiomis jai įkandin pasakė kelis žodžius prancūziškai.

Panelei pasirodė, kad visas kambarys su girsnojančių vyrų draugija paskendo rūke. Uždangos gelumbė, kurios ji buvo įsitvėrusi ir įkniaubusi veidą, degino tartum ugnis, bet ji nedrįso paleisti, nes jautė, jog neturi pagrindo po kojomis, kabo ties kažkokia tuštuma, laikydamasi tik už tos uždangos.

Pinigų metimas, begėdiškas rankos bučiavimas, plati šypsena, tokia neįtikėtina Ratkos veide,— viskas atrodė be galo bjauru, kvaila ir niekinga. Ir jai nepažįstama, keista svetima kalba, gyva ir laisva, pilna atvirų balsių, aštrių frazių, skriejančių oru tarsi kibirkščių spiečiai, tikra priešingybė dusliai ir sunkiai jos bosniškajai tarčiai, jai atrodė kaip gyva išraiška to nuodėmių nepripažįstančio ištvirkavimo, pats geriausias Ratkovičiaus smukimo ir išdavystės matas.

Jai šovė mintis paleisti uždangą, už kurios laikosi, ir kristi į bedugnę, kur nebus tos scenos prieš akis. Tačiau už pečių kaip įspėjimą jautė karštą Jovankos alsavimą.

---

[1] Duok man ramybę, Ratka! Leisk man praeiti, išdykėli! (pranc.)

Kai šiek tiek prasisklaidė pykčio ir gėdos rūkas prieš akis, puotaujantys vyrai sėdėjo savo vietose. Tiktai švarkų atlapuose įkištos našlaitės liudijo, kad čia tarsi šmėkla praslinko Karmensita. Tačiau dabar tarp jų sėdėjo dvi merginos iš varjetė, abi blondinės, dailios ir panašios kaip dvi seserys, vienodomis šviesiai žalio šilko vakarinėmis suknelėmis. Medinėmis lazdelėmis maišė šampaną žemose taurėse. Visi juokėsi iš kažkokios linksmos istorijos, kurią aukštu balsu papasakojo eilėraščių nemėgstąs muitininkas, mosikuodamas virš stalo rankomis. Tiktai poetas sėdėjo nejudėdamas kaip apuokas su savo dideliais apvaliais storo stiklo akiniais. Tarp įkaušusių Ratkos ir muitininko kilo draugiškas vaidas, kuris sukėlė visai draugijai juoko.

— Tu turi mokėti už šampaną,— tarė Ratka.— Tau lengva. Vieną kitą kartą apsuksi muitininką, jis vietoj šilko parašys medvilnė ir tau nukris tūkstantukas.

— Tylėk tu, palaižūne, tau dar lengviau. Nueisi į Stiškos gatvę, paglostysi tą savo bobelę — ir gausi kiek norėsi pinigų.

Visi leipo juokais, valandėlę atrodė, kad jie žado neteko, plojo rankomis per šlaunis ir grasino Ratkai, kuris ir pats smagiai juokėsi.

Dabar Panelė paleido uždangą ir krito į stiprų Jovankos glėbį.

Tik kai jos vėl atsidūrė tamsiame kieme, Panelė atsipeikėjo ir pamatė, kad visu svoriu atsirėmusi į Jovanką, kuri veda ją kaip sunkiai sužeistą. Jai pasidarė gėda ir ji pasistengė išsilaisvinti iš to glėbio. Bet Jovanka vėl paėmė ją už parankės šnibždėdama:

— Palengva, palengva...

Išėjusi iš tarpuvartės Panelė vėl staigiai išsilaisvino ir tarė kimiu griežtu balsu:

— Ačiū, aš eisiu pati. Aš galiu.

— Kaip tai? Negi dabar paliksiu tave, kai esu labiausiai reikalinga? Ne, ne, turiu palydėti tave namo. Einam pamažu. Grynas oras tave atgaivins.

Panelė sustojo. Būdama galutinai sužlugdyta ji staiga pajuto, kad netikėtai įgauna kažkokios naujos jėgos, kuri ryžtingai atmeta bet kokią, net ir menkiausią pagalbą, viską, kas panašu į paguodą ir gailestį. Keista, atkakli, griaunanti ir gelbstinti jėga, kuri, jeigu kas kenčia, priverčia kentėti iki galo, jeigu krenta — kristi į patį dugną, ir tada arba sunaikina, arba padeda atsikelti ir toliau gyventi.

— Ačiū, nereikia,— Panelė šiurkščiai nustūmė Jovanką.

— Kaipgi dabar? Kaipgi dabar?— murmėjo Jovanka, netikėdama savo akimis ir aiškiai įsižeidusi, kad atstumiama jos pagalba. Ji sutriko, o tai jos gyvenime labai retai atsitikdavo; stovėjo kažkokia apgailėtina, maža ir nereikalinga prieš šią liesą moterį, kuriai dabar nieko nebereikia.

— Taip. Eik, palik mane. Nieko man nereikia. Viską galiu pati.

Tarsi rimbu perlieta Jovanka staiga apsisuko ir netarusi nė žodžio ryžtingai nužingsniavo kunigaikščio Michailo gatve. Panelė nuėjo priešinga kryptimi.

Ji yrėsi prieš vėją, lėtai ir sunkiai, kaip einama sapnuojant, bet kai prisikasė ligi Aleksandro gatvės, pajuto, jog pervertino savo jėgas, kad kojos nebeklauso ir sąmonė temsta. Kad nepargriūtų, atsirėmė į metalinį stulpą, kurio viršūnėje lingavo didelė matinio stiklo elektros lempa. Apatinė stulpo dalis buvo lydytos geležies, tuščiavidurė, su praėjusio karo sviedinių pramuštomis skylėmis. Pro skyles švilpė vėjas, su jo švilpesiu susiliejo jos tylus verksmas ir dejonės. Nuo to jai palengvėjo, maloniai veikė prisilietimas prie šaltos geležies. Norėjo likti prigludusi prie to stulpo, bet ją trikdė nesuprantami šūksniai ir

garsus juokas, kurį vis aiškiau girdėjo netoliese. Su baime pagalvojo — gal ji dar tame kambaryje, kur linksminasi girtų vyrų draugija. Krūptelėjusi ir paleidusi stulpą pamatė, jog tai vežikai, susibūrę prie savo fiakrų su degančiais žibintais, garsiai šaiposi ir juokiasi iš jos, manydami, kad ji girta.

— Gal pavėžėti? Už tris dešimtines.

— Važiuojame, ponia!

— Pragėrė, pragėrė visus!— trumpai užbaigė trečias.

Panelė sukaupia jėgas ir eina toliau.

Sunkiai ir lėtai ji kiūtino ilga Aleksandro gatve. Vėjas lingavo retas, dideles elektros lempas, pakabintas gatvės vidury. Lempų mostų ritmu purviname ir išgriuvusiame šaligatvyje judėjo stambūs neramūs šešėliai. Panelei atrodė, kad linguoja ir dingsta iš po kojų žemė. Retkarčiais ji sudrebėdavo iš baimės ir vos nepargriūdavo, bet niekur nesustojo, nes ją varė į priekį šiurkštus juokas ir nesuprantami vežikų šūksmai, vis dar skambantys jos ausyse. Ilgai truko toji nakties kelionė. Jai atrodė, kad pirmą kartą eina šiuo keliu, o naktis pilna apgaulės ir žabangų. (Dažnai gali sutikti tokį nelaimingą žmogų — vyrą ar moterį, einantį gatve; iš pirmo žvilgsnio jis atrodo kaip ir visi praeiviai — nekalba, neverkia, nemosikuoja rankomis, bet atidžiau pasižiūrėję pamatysite, kad jis visas virpa iš sielvarto ir aklina tartum neregys, nešamas ritmingo vidinio dialogo, į kurį šią valandą jis visas pasinėręs.) Šitaip dūlino Panelė ta begaline Aleksandro gatve, o jai širdį draskė mintis, kurios ji pati nedrįso toliau rutulioti ir aiškintis. Kas atsitiko, klausė savęs, kad būdama tokio amžiaus susižavėjo šypsena, panašia į dėdės Vlados, kad ėmėsi motiniškai globoti dykūną ir avantiūristą ir jam tartum kokiame lošime ar žaidime mėtė didžiules sumas pinigų, kurie brangesni už kraują ir akis? Kur buvo jos

akys, patirtis ir protas? Kaip ji galėjo leisti, kad ją vedžiotų už nosies toji pusprotė intrigantė Jovanka, kad ji, sulaukusi žilo plauko, landžiotų po smukles, kur kaip gyva kojos nebuvo įkėlusi, ir šnipinėtų kažkokį jauną vyrą, kuris jai tiek tereiškia, kiek paprasta iliustruoto žurnalo nuotrauka, primenanti dėdę Vladą?

Tartum pabudusi iš miego ji išvydo visus tuos klausimus ir savo nesuprantamą kvailumą, didžiulius nuostolius ir begalinę gėdą, kurią dabar geriausia nutylėti ir bent laikinai pridengti nuo pačios savęs, jeigu nori likti sveiko proto, tęsti šią prakeiktą kelionę ir gyva pareiti namo. Iš gėdos ir sielvarto ji verkė be ašarų, kalbėjosi pati su savimi be žodžių, nebylia ir iškalbinga kalba, kurią tik ji suprato, nes tik susieta su neįprastu jos gyvenimu toji kalba turėjo prasmę, o šiaip — be jokios logikos ir ryšio su tikrove kaip vaiko verksmas ar beviltiškos dejonės. Tuo verksmu be ašarų ir tais padrikais neištartais žodžiais ji kreipėsi į kapą Sarajeve ir prašė tėvą atleisti, ko pati sau negali atleisti, įeiti į jos padėtį, suprasti, kaip sunku gyventi vienui vienai ir kaip neįmanoma pasikliauti žmonėmis. "Tiek kliūčių pasaulyje, tėte, tiek tokių didelių ir nenumatytų permainų ir tokių nenujaučiamų netikėtumų, jog atrodo kvaila ir beprasmiška stengtis kažką pasiekti ir išsilaikyti. Viską žinau ir viską atsimenu, ką man sakei prieš mirdamas, bet kas iš to, jeigu pasaulyje melas ir apgaulė galingesni už viską. Aš viską, viską padariau, kad apsidrauscčiau. Bet kas iš to, jeigu tave užpuola iš tos pusės, iš kurios visai nesitikėjai. Ir jeigu tavęs kitas neapgauna, pats apsigauni. Atleisk, kad po tiek metų ir pastangų esu tokia sugniuždyta ir bejėgė, bet aš neišdaviau tavo priesakų, tiktai mane išdavė žmonės. Tu žinai, kaip sunkiai aš dirbau ir vargau. Maniau, kad

tavo žodžio, susivienijusio su mano valia ir pastangomis, pakaks apsiginti nuo žmonių. Bet, deja, šiame pasaulyje nėra apsigynimo ir tikros apsaugos. Viskas blogiau ir sunkiau, tėte, negu tau atrodė. Tiktai tas, kas pagyvena, pamato, kas yra šis pasaulis ir kokie žmonės jame. Kas neturi, tas trypiamas; kas turi, iš to atimama."

Maždaug taip kalbėjo Panelė su savimi, tartum vaikas beprasmiškai skųsdamasi viskuo tolimam kapui, bet ir iš tenai nebuvo nei atgarsio, nei paguodos. Todėl ji vėl mintimis sugrįžo prie gyvųjų — Ratkos, Jovankos ir prie to, kas jai nutiko. Klausė savęs: argi tas galvijas negali nė akimirkos būti doras ir garbingas, bent kaip išimtis? Tikriausiai ne. Ir negi niekas negali prieiti prie kito be nuslėptų minčių ir kėslų? Kaip susigaudyti ir apsiginti nuo užmaskuoto ir klastingo melo, kaip apsiginti nuo bjaurių, pavojingų ir nesuvokiamų instinktų, kurie slypi žmoguje ir kurių niekas negali sutramdyti, nes jis pats jų gerai nepažįsta, tad nė kalbos negali būti apie sutramdymą.

Vis greičiau ir greičiau sukosi jos galvoje tie klausimai, vijo vieni kitus ir kaupėsi. Ji linko nuo jų naštos, kuri be paliovos didėjo, bet atsakymo nesurado. Ir negalėjo rasti, nes žmonės, panašūs į ją, patekę į tokią padėtį neįstengia nieko daugiau gyvenime pamatyti ir išgirsti, išskyrus tamsiąsias jos puses ir savo skundus jomis.

Priėjusi savo gatvės kampą Panelė nesąmoningai sustojo ir pasuko į ją. Iš lėto ir negrabiai tarsi ne savo atrakino kiemo vartus ir įėjo į kambarį. Dar spėjo įžiebti šviesą. Buvo benusivelkanti savo ilgą juodą apsiaustą, bet neteko jėgų. Nebeliko ligšiolinės skausmingos savitvardos. Parkrito ant kelių, galva ir rankomis siekdama lovos. Daugiau nebegalėjo nei stovėti, nei tvardytis. Žemė neįveikiamai traukė prie savęs. Tačiau už viską stipresnė buvo būtinybė

išsiaimanuoti dėl prarastų pinigų ir dėl nesuprantamo trumpalaikio apakimo, ir ji ėmė vaitoti kaip sužeista. Tarsi kalnas didžiulė širdgėla užgulė krūtinę ir vertė žemėn. Su dejonėmis toji širdgėla, regis, po truputį geso, darėsi lengvesnė ir pakenčiamesnė. Daugiau ji su niekuo nesišnekėjo ir nesiteisino. Nesuvokė, nei kas jai atsitiko, nei kur esanti, visa pavirto sielvarto kamuoliu, nuo kurio vyniojosi plona abejonių gija.

Kai atsipeikėjo ir pamatė šviesą, pažįstamą kambarį, suprato neįprastą savo padėtį. Ilgai negalėjo patikėti savo akimis, bet vis labiau šviesėjant sąmonei įsitikino, kad šalia ant žemės sėdi motina ir laiko ją, Raiką, savo glėbyje. To net sapne negalėjo įsivaizduoti. Tiesiog neįtikėtina, kad silpna senutė gali išlaikyti ją, tokią aukštą ir prakaulią; tačiau taip buvo iš tikrųjų. Motinos turi savo įprastus judesius ir nenuvokiamos galios. Laikydama tą liesą bejėgį kūną, sulinkusį per liemenį ir kelius, savo glėbyje kaip senuose paveiksluose Dievo Motina mirusį Kristų, senutė viena ranka prilaikė jos nusvirusią galvą, o kita vilgė jai kaktą ir pravertas lūpas. Iš tų lūpų sklindančios aimanos pamažu virto monotonišku kūkčiojimu. Kaip dviejų skirtingų laikrodžių tiksėjimas kambaryje buvo girdėti jos kūkčiojimas ir tylūs motinos paguodos žodžiai:

— Nereikia, Raika, nereikia, širdele! Nurimk, dukrele! Mama su tavim. Nurimk, viskas bus gerai.

Senutė tarsi dainos melodiją be galo kartojo tuos senus, neįprastus žodžius, kurie tik motinos lūpose įgauna tikrą gyvybę ir reikšmę, ir sūpavo glėbyje savo suaugusią dukrą, lengvai ir įgudusi, tartum visą laiką tik tą ir tebūtų dariusi ir nebūtų daugiau kaip trisdešimt metų gyvenusi šalia, laukdama šilto žodžio ir atviro žvilgsnio.

VIII

Panelė sunkiai, bet greitai persirgo didelę skriaudą ir skaudų nusivylimą. Motina slaugė savo dukterį be mažiausio priekaišto ir nieko neklausinėjo, slaugė su meile, nereikalaujančia pagrindimo ir paaiškinimo. Rytojaus dieną ji pakvietė gydytoją, ramų žmogų, kuris vaikščiojo negirdimais žingsniais ir apskritai buvo tykus ir minkštas tartum guminis. Panelę mušė prakaitas, pagalvojus apie honorarą gydytojui, bet buvo pernelyg nusilpusi, kad galėtų atsisakyti apžiūrėjimo. Išeidamas gydytojas pasakė senai poniai, jog tai praeinantis dalykas, tačiau Panelė turinti organinę širdies ydą, kurią galutinai gali nustatyti specialistai klinikoje. Ir tai reikėtų padaryti nedelsiant. Bet ketvirtą dieną Panelė staiga pakilo iš patalo, tarsi stebuklingai pasveikusi. Atstūmė motiną, šaltai tarusi, kad neserga, ir gydytis reikia motinai, o ne jai. Ryžtingai atsisakė eiti pasitikrinti. Vėl atsistojusi ant kojų apsidairė kambaryje, pasižiūrėjo pro langą į rudens dangų ir susipynusias plikas šakas ir, sukaupusi jėgas kaip žmogus po sunkaus smūgio, tarė sau: "Tegu! Jeigu ir viskas prapuls, ir visi išduos, lieka taupymas! Jis nuo nieko nepriklauso. Taupydama bent šį tą susigrąžinsiu, ką žmonės iš manęs atėmė, ir galų gale gausiu tai, ko negalėjo duoti visos pastangos. Kas žino? O jeigu ir neduos, vis tiek taupysiu, nieko nepaisydama. Dar daugiau ir stropiau negu ligi šiol." Nuo šios minties ji smarkiai pasipurtė, tarsi nusimesdama viską, kas šiomis dienomis ją kamavo ir slėgė. Ir šitaip, dar krečiama šaltų šiurpulių, staiga pasveiko, niūri ir išblyškusi vėl įžengė į savo kasdieninį, įprastą gyvenimą.

O rytojaus dieną į Stiškos gatvę atlėkė Ratkovičius. Panelė priėmė jį ramiai, be pykčio ir nuostabos. Iš karto

suprato, kad jis iš Jovankos sužinojo apie jų naktinį apsilankymą "Kazino". Gražus jaunas vyras atrodė kaip eibių pridaręs katinas. Mėgino aiškintis ir teisintis, bet Panelė žiūrėjo į jį tarsi į besišypsančią lėlę, o jo kalba jai skambėjo kaip beprasmiškas tarškėjimas. Ji persirgo, perdegė juo kartą visiems laikams — užbraukė ir jį, ir jo šypseną drauge su savo pinigais. Dabar ji nematė nieko bendro tarp šio įkyraus jauno žmogaus ir savo dėdės Vlados, kurio paveikslas liko jos prisiminimuose nepaliestas, gyvas ir brangus, koks buvo visada.

Ratkovičius dar kelis kartus buvo atėjęs, klausinėjo, pataikavo, siūlė savo paslaugas, bandė aiškintis ir atgailauti, tik apie paskolintus pinigus nekalbėjo. Tiesa, žadėjo netrukus pradėti savo verslą, užsidirbti ir grąžinti skolą, bet Panelė žinojo, ko verti silpnų ir amoralių žmonių pažadai. Jinai žiūrėjo į jį kaip į nurašytus nuostolius, netgi mintis apie galimybę atgauti bent dalį pinigų nepadėjo pakeisti požiūrio į jį ir rimtai klausytis jo kalbų. Pagaliau jis visai liovėsi pas ją lankęsis.

Sunkiau buvo su Jovanka, kuri negalėjo atleisti nei Ratkovičiui, nei Panelei, kaip niekada neatleisdavo niekam, kas sužlugdydavo kokį nors iš jos globėjiškų vaidmenų, kuriuos ji su tokiu įkarščiu taip ilgai ir taip atsidavusi ruošdavo.

Tokie įkyrūs ir pavojingi maniakai yra atkaklūs ir įžūlūs žmonės. (O įžūlumas ir atkaklumas — tai du broliai.) Ir jeigu jums kas pridaro nuostolių ar užtraukia gėdą, jie įtikina visų pirma save, o paskui ir kitus, kad jūs patys kalti dėl to. Taigi jums dviguba žala, o jiems dvigubas laimėjimas. Vienas — kai jus įkalbėjo neteisingai pasielgti, antras — kai nusimetė nuo savęs atsakomybę už tai ir užkrovė jums. Todėl įžūlūs ir užsispyrę žmonės niekada negali pasitaisyti, atsikratyti savo ydų ir silpnybių,

nes jie niekada nepajunta tų ydų pasekmių ir nemato jų. Nuo tų žmonių reikia bėgti kuo toliau, kad ir kokie patrauklūs ir geri atrodytų iš pirmo žvilgsnio.

Po tos slogios nakties, kai ji vietoj triumfo patyrė moralinį pralaimėjimą, Jovanka staiga nusisuko ne tik nuo netikusio globotinio, bet ir nuo savo bičiulės. Ir su tokiu pat įkarščiu, su kokiu ji tada darė dideles bei mažas paslaugas ir jų rūpesčius laikė savais rūpesčiais, dabar pradėjo persekioti juos savo neapykanta ir apkalbomis.

— Jūs neįsivaizduojate, kokios padugnės ir kokia bjaurastis plūsta dabar į mūsų Belgradą,— kalbėjo Jovanka savo globotiniams, kurie dar nebuvo praradę jos malonės. Ir tuoj pat spindinčiomis iš pasipiktinimo ir vidinės nuoskaudos akimis papasakodavo, kaip ji nusivylė Ratkovičiumi ir Panele.

Ji tvirtino visiems, kad Panelė "susidėjo" su Ratkovičium, kad Sarajeve buvo austrų šnipė ir todėl turėjo palikti Bosniją, o Ratkovičius Salonikuose prekiavo baltomis vergėmis. Ir kiekvieną dieną savo pasakojimą ji kuo nors papildydavo. Ji gavo iš Sarajevo tuos laikraščių numerius, kuriuose buvo puolama Panelė, ir triumfuodama rodė juos savo pažįstamiems, kurie nesigėdydavo jų skaityti. Ratkovičių ji vadino tariamu savanoriu ir sukčiumi, o Panelę — šnipe ir šykštūne.

Tik po kokių penkių ar šešių savaičių pasidėjo tuos savo laikraščius, paliko ramybėje Panelę ir Ratkovičių, o savo energiją ir išmonę nukreipė į kitus pasirinktuosius.

Tačiau visa tai nė kiek nepaveikė ir nesujaudino Panelės, kuri aną naktį ir sirgdama apgalvojo, numatė, kad taip bus, ir nusprendė niekada tuo nesidomėti. Jos gyvenimas dabar vėl tekėjo ramia, tuščia ir pilka vaga kitų akimis, bet turtinga ir naudinga jos požiūriu, visas skirtas smulkiam verslui ir didžiam taupymui. Ji apeidavo pinigų keityklas

nuo "Londono" iki "Kolareco", sekė valiutų kursą — ir tą, kuris buvo skelbiamas viešai prie parduotuvių, ir tą, apie kurį galėjai sužinoti iš pašnibždų. Kai ką pirkdavo ir parduodavo, bet labai nedaug ir vis apdairiau. Apsilankydavo ir viename kitame banke, su kuriais palaikė ryšius. Perrašydavo savo pinigus iš vienos sąskaitos į kitą arba perkeldavo iš vieno banko į kitą tokiomis pat sąlygomis. Persinešdavo kaip katė kačiukus iš vienos abejotinos vietos į kitą, kuri tuoj pat pasirodydavo esanti nesaugi. Ir ji nepastebėdavo nei nuostabos, nei bodėjimosi, nei apgailėtinų pašaipėlių, su kuriomis ją pasitikdavo ar išlydėdavo bankų valdytojai ir tarnautojai. Susirašinėjo su Vesa. Jis visą laiką buvo toks pat. Jo neišmušė iš vėžių nei praėjęs karas, nei neregėta konjunktūra pirmaisiais metais po išsivadavimo, neatsisakė nei savo pažiūrų, nei senų įpročių, nei smulkiosios prekybos, nedidelio, bet tikro uždarbio ir didžiulio pasitenkinimo, kurį jam teikė šis darbas ir toks gyvenimas.

Tam savo verslui, amžinam siekimui kuo daugiau sutaupyti ir kovai su bet kokiomis išlaidomis Panelė skyrė visą savo gyvenimą, kuriame atsitikimas su Ratkovičiumi ir Jovanka nepaliko jokio rando, nepadarė permainos, nes, atrodė, niekas negalėjo pakeisti ar sutrikdyti jo eigos. Vienintelis dalykas — širdies yda, kurią, paviršutiniškai ją apžiūrėjęs, nustatė tykusis gydytojas, kėlė susirūpinimą ir drumstė ramybę. Dabar vis dažniau pabusdavo naktį, pajutusi, kad trūksta oro ir dūsta. Ir šiaip nuo mažiausio išgąsčio ir netikėtumo širdis imdavo taip smarkiai plakti, jog atrodė, kad žemė slysta iš po kojų. Motina, pastebėjusi tuos priepuolius, nors Raika neigė ir slėpė, bergždžiai įkalbinėjo nueiti pas gydytoją specialistą. Negalėdama kitaip išsisukti, Panelė griebdavosi juokų.

— Nieko man nėra, mama. Juk tu žinai: visada žmonės kalbėjo, kad mano širdis niekam tikusi.

Šykštuolė nemėgsta juokų, nes bet kokį pokštą laiko prabanga ir tuščiu laiko gaišinimu, bet griebiasi jų, kai neturi išeities arba geresnės gynimosi priemonės.

Iš tikrųjų Raika pyko ant motinos, ant pačios savęs ir savo širdies, kuri reikalauja gydytojo ir vaistų. (Kokia ta širdis, jeigu per ją turi nuostolių?) Ji tvirtai nusprendė nepasiduoti silpnumui; jeigu reikia, gali ir numirti, bet nesirgs ir nesigydys. Motina žiūrėjo į ją su baime ir susirūpinusi, kaip motinos žiūri į užsispyrusius, nesveikus vaikus. Bet pirmoji susirgo ne duktė, o motina. Pavasarį, praėjus trejiems metams po jų persikėlimo į Belgradą, senoji ponia staiga atgulė.

Ir po anos rudens nakties, kai rado Raiką be sąmonės sukniubusią ant grindų ir kai pakėlusi ją motiniškai glamonėjo ir ramino, santykiai tarp motinos ir dukters liko tokie, kokie visada buvo: sausi, įtempti, be šilumos ir meilės. Atrodė, kad jos abi susapnavo tokį pat neįprastą sapną, kurį duktė tuoj pat visiškai pamiršo, o motina nedrįso priminti. Tasai epizodas liko joms išbrauktas, ištrintas, tarsi jo ir nebuvo. Nieko čia nepakeitė ir senutės liga. Ji sirgo trumpai, gėdydamasi savo ligos ir stengdamasi nieko iš dukters nereikalauti. Būdama viena garsiai vaitodavo, bet vos tik išgirsdavo artėjant žingsnius, susitvardydavo ir nutildavo, nors tai ir padidindavo skausmą. Į visus klausimus atsakinėjo, kad šiandien jaučiasi geriau negu vakar ir kad viskas praeis. Jos ilgai svarstė, ar kviesti gydytoją, o kai galų gale pakvietė, paaiškėjo, kad plaučių uždegimas smarkiai įsisenėjęs. Tada ir Panelė susigriebė. Paėmė moteriškę, kuri padėjo virtuvėje, o pati rūpestingai ir atsidavusi slaugė motiną, bet ir tada liko tarp jų savotiškas šaltumas ir keistas uždarumas,

kuris buvo visada. Tačiau visa tai truko neilgai. Devintą dieną atsisakė širdis ir ligonė pasimirė.

Panelę labiau sukrėtė, kad taip greitai ir paprastai gyvas žmogus virto apgailėtinu ir bejėgiu lavonu, negu gailestis ir netektis. Kiek ji besidairė po savo vidų ir kiek begalvojo apie tai, nieko nerado savyje, kas būtų panašu į tikrą, nuoširdų gailestį. Dėl to ji jautėsi nepatogiai. Gulėdama lovoje patamsyje ji kalbėjo sau tuos pačius žodžius, kuriuos prieš dieną kartojo kitiems: "Vargšė mama! Tebūnie jai Dievas gailestingas!" Tačiau nei naktį, nei dieną nepavyko išspausti nė vienos ašaros.

Į laidotuves atėjo kelios kaimynės ir visa Hadži–Vasičių šeima. Pirklys Džordžė atrodė giliai sukrėstas. Išblyškęs veidas liudijo didžiulį liūdesį, kurį taip neteisingai rodė smulkios, šykščios ašaros ir ori pirkliška laikysena. Palaidojusi velionę Panelė netgi puodelio kavos nieko nepakvietė. Giminaičiams, kurie nustebę dėl tokio jos elgesio ir įprastos tvarkos nesilaikymo kvietė ją pas save, kad sunkią valandą pasidalytų sielvartu ir rūpesčiais, ji tiesiai atsakė, jog jai to nereikia ir nori likti viena.

Tik dabar ir prasidėjo tikras Raikos gyvenimas, toks, kokio ji nesąmoningai visada siekė ir nuo kurio ją visą laiką kas nors atitraukdavo. Netgi ir jos motina, nepaisant jos vergiško paklusnumo, iki paskutinės dienos išlaikė namuose kokią nors smulkmeną ar seną įprotį, kurio Raika neįstengė galutinai panaikinti. Dabar viso to neliko.

Panelė iškart atsikratė didelio katino Gagano, baisaus rajūno ir tinginio, dėl kurio su motina ligi paskutinės dienos turėjo tiek konfliktų. Pardavė ir visas motinos knygas. (Ji pati seniai nebepirko knygų ir niekada jų neskaitė, netgi vokiškų kelionės aprašymų kaip kadaise, nes neturėjo laiko ir noro skaityti.) Išmetė kambarines gėles, nereikalingą prabangą, kurią senoji ponia ilgus

metus atkakliai gynė. Gėles su žemėmis piktai ir kerštingai ištrenkė į šiukšlyną, o puodus pasiliko, kad progai pasitaikius galėtų parduoti. Sustabdė ir didžiulį sieninį laikrodį, kuris ilgą laiką buvo nuolatinių ir ilgų ginčų su motina objektas. Panelės nuomone, tai brangus ir nereikalingas daiktas, kai namuose yra du kišeniniai laikrodžiai, o motina tvirtino, jog tą laikrodį atsinešusi iš savo tėvų namų, su jo tiksėjimu praleidusi laimingą vaikystę ir dar laimingesnius metus su vyru; norinti jo klausytis ligi gyvenimo pabaigos; o paskui Raika galėsianti daryti su juo, ką tik panorėsianti. Panelė niekada negalėjo suprasti, kokį ryšį gali turėti tai, ką motina vadina laime, su tuo senoviško laikrodžio tiksėjimu, ir dabar jį tuoj pat sustabdė, kad nereikėtų nei taisyti, nei prisukinėti, nei tepti. Nuėmė aksomines staltieses ir apdangalus motinos kambaryje, o daiktus užklojo laikraščiais. Nukabino nuo sienų visas fotografijas, išskyrus tėvo. Visuose namuose neliko nė vienos iš tų smulkmenų, kurios atitraukia ir gaišina mūsų dėmesį ir be kurių dauguma žmonių gyvenimo nelaiko gyvenimu. Nei nereikalingos spalvos, nei garso, nei pėdsako nuostolingo sentimentalumo ir brangiai kainuojančio malonumo. Taip pagaliau po tiek smulkių nuolaidų ir kompromisų Panelė iš tikrųjų buvo laisva namuose, kurie geriausiai atitiko jos norus ir poreikius. Laisva ir viena.

Kiekviena tikra ir didelė aistra reikalauja vienatvės ir anonimiškumo. Žmogus, tarnaujantis savo aistrai, nori likti nematomas ir nežinomas, akis į akį su savo aistros objektu, o su žmonėmis linkęs kalbėti apie ką tik nori, tik ne apie pagrindinį savo minčių ir norų objektą. Ir yda turi drovumo ir laikosi savo principų, nors mums jie neįprasti ir iškreipti. Tų metų Belgradas buvo patogi aplinka žmogui, norinčiam likti vienam ir nepastebimam

liulančioje kamšatyje. Tame jaukiame ir turtingame sambrūzdyje, be paliovos randantis naujų ir įvairių žmonių, naujų papročių ir gyvenimo formų, nuolat viską perkant ir keičiant, tame gyvenime be atokvėpio ir poilsio žmogus galėjo pasislėpti ir gyventi kaip nori, nematomas tartum tankiame miške arba milijoniniame mieste. Čia Panelė ir susirado savo vietą.

Laikui bėgant aplinkybės šalyje ir sostinėje keitėsi ir finansinė veikla normalėjo, nuslūgo tas pašėlęs putojimas, kuriame paprastai klesti spekuliacija, nebevyko staigių permainų ir šuolių. Viena po kitos išnyko Terazijoje pinigų keityklos. Joms dingus, nebeliko ir permainingo, slapto lošimo sąlygų, kai žmogus gali nepastebimas ir nežinomas lošti, prarasti arba gauti tiek, kiek jis apsukresnis, stipresnis ir laimingesnis už kitus, ir niekam nereikia atsiskaityti nei už savo laimėjimus, nei už nuostolius, nei už pakilimus ir nuosmukius. Didžiulis visuotinės spekuliacijos antplūdis, trukęs keletą pirmųjų metų, nuslūgo ir atsitraukė į bankus ir įstaigas; smulkiam verslui ir pelnui nebeliko vietos ir galimybių. Tačiau ir be to Panelė darėsi vis apdairesnė, vis rečiau ryždavosi kad ir mažiausiai finansinei operacijai, kol pagaliau visiškai atsidėjo vien taupymui. Apie pinigų dėjimą į verslą šioje naujoje nepažįstamoje ir pavojingoje aplinkoje ji negalėjo net pagalvoti. Į biznį leisdavosi, jeigu galima vadinti bizniu baikštų valiutos ir vertybinių popierių lesiojimą didžiojo žaidimo pakraščiuose, tik tokiais atvejais, kai jis beveik prilygdavo taupymui — duodavo minimalų, bet tikrą, greitą ir tiesioginį pelną. Ji susitaikė su tuo, kad metinės pajamos, kurias sudarė namo nuoma Sarajeve, įvairios akcijos, palūkanos už pasidėtus grynus pinigus maždaug nesikeitė, o jeigu keitėsi, tai su kritimo, o ne kilimo tendencija, todėl ji kiek galėdama stengėsi be paliovos

mažinti savo poreikius ir išlaidas, tuo sutaupydama ir pridėdama prie pagrindinio kapitalo, kuris gulėjo ir dauginosi kukliai ir lėtai, bet nuolat ir patikimai. Atsidėjusi toms pastangoms ji gilinosi į jas atkakliai, aklai, instinktyviai kaip kinivarpa į medį.

Taip praėjo apie dešimt metų su įvairiais įvykiais ir permainomis, kurių tuometiniame Belgrade buvo daugiau ir didesnių negu kur nors kitur. Panelė nesidomėjo tais pokyčiais, jų beveik nematė. O kai didžiųjų švenčių progomis nueidavo pas Hadži–Vasičius ir ten išgirsdavo įvairių šeimyninių naujienų, jai atrodydavo, kad jos iš kito pasaulio.

Ponia Seka dar labiau nutuko ir apsunko; jos akys dar gyvos ir karštos, bet odos spalva tamsiai geltona, o juodi ūsiukai virsta šepetėliu. Labai gerai ištekino abi dukras. Merginos neištekėjo nei už jaunų šokėjų, nei už pažangių poetų, kuriuos dievino 1920 metais. Dankos vyras — garsus bankininkas Stragarecas; ji paveldėjo motinos ūsus, bet uoliau grumiasi su tukimu, turi du vaikus. Darinka ištekėjo už vidutinio amžiaus architekto, technikos fakulteto profesoriaus. Miša paėmė žmoną irgi iš bankininkų šeimos, Stragareco giminaitę. Jis žinomas finansų ekspertas, įvairių tarptautinių komisijų narys. Džordžė staigiai suseno, bet labai nepasikeitė. Tačiau viduje jis nyko.

Kartą, viešėdama pas Hadži–Vasičius, Panelė išgirdo apie Jovankos mirtį. Mirė nuo šiltinės Serbijos gilumoje, kur buvo nuvykusi kitų žmonių reikalais, užsikrėtė ir, netinkamai gydoma bei prastai slaugoma, nepagijo. 1928 metais, irgi būdama pas Hadži–Vasičius, atsitiktinai sužinojo, kad Ratka Ratkovičius Slavonijoje tapo didelio valstybinio dvaro valdytoju, ten pasitinka ir išlydi aukštus svečius, rengia priėmimus, apie kuriuos rašoma laikraščiuose ir plačiai kalbama visuomenėje.

Visa tai Panelė sužinodavo atsitiktinai, išklausydavo nė kiek nesijaudindama ir tuoj pat užmiršdavo, grįždavo į savo pasaulį, kuriame niekas neišteka, neveda, neserga ir nemiršta. (Tiesą sakant, čia tiksliai pasakyta tik apie vedybas ir mirtį, bet ne apie sirgimą, nes negalima tvirtinti, kad Panelė nesirgo. Jos širdies yda įsisenėjo ir sprendžiant iš visko stiprėjo. Tačiau Panelė šią negalią pripažįsta tik keletą sekundžių, kol trunka priepuolis, o kai tik praeina, atmeta bet kokią mintį apie ligą, užmiršta — neleidžia, kad ji griautų pasaulį, kurį ji sukūrė savyje ir aplink save.)

Didžiulė ekonominė ir finansinė krizė 1930 metais privertė Panelę išeiti iš to pasaulio, bet ne tam, kad didintų savo kapitalą, o kad gintų, kas sukaupta. Kai tik pajuto bankų kursų svyravimus, ji buvo viena pirmųjų, kurie atsiėmė indėlius ir pasipriešino kursų "įšaldymui". Turėjo užrakinti namus ir važiuoti į Zagrebą pinigų, kuriuos buvo pasidėjusi tenai Serbijos banke.

Tai buvo sunkios ir neramios dienos. Dar sykį ji atgavo pirmykštes jėgas ir išmonę, kurias palaikė tas pats noras: niekada nė akimirkos nebūti su tais, kurie pralaimi. Tada aiškiai pajuto, jog ji visiškai viena pasaulyje, nėra nė vieno artimo ar patikimo žmogaus, su kuriuo galėtų pasitarti bent dėl pinigų, kaip kadaise su Konforčiu, direktoriumi Pajeru ar Vesa. Taupyti gali pats vienas, bet verslauti ir ginti savo pinigus tokiomis aplinkybėmis labai sunku ir bėgant metams darosi vis sunkiau.

Išsigandusi ir susirūpinusi ji ėjo į bankus, kaulijo ir melavo, atkakliai ir akivaizdžiai, kad jai skubiai reikia pinigų, nes turinti išmokėti neatidėliotinas skolas. Su tūkstantinių ir šimtinių banknotų paketais, priraišiotais prie liesos krūtinės tarsi šarvais arba įsiūtais į drabužius, ji ėjo gatvėmis drebėdama iš baimės, nuolatos dairydamasi,

ar kas neseka iš paskos. Sąmoningai ir demonstratyviai atsisakė seifo Padunujės banke, kuriame laikė dukatus ir vertybinius popierius, tvirtindama, kad jai nebereikia jo, nes nebeturi ko laikyti. O namie ji kamavosi su banknotų paketais ir maišeliu aukso, nežinodama, kur juos paslėpti. Įtaisė papildomas amerikietiškas spynas į namo ir kambario duris; pirko Zagrebe, kad čionykštis šaltkalvis, kuris jas dėjo, nepritaikytų raktų. Prie visų langų liepė pritaisyti geležinius skersinius. Ilgai laužė galvą, kol sugalvojo, kur namuose paslėpti pinigus, norėjo laikyti juos keliose patikimose vietose. Nusipirko skardinių dėžučių, į kurias paskirstė banknotus, auksą ir vertybinius popierius, dalį jų sukaišiojo į nekūrenamas krosnis, o kitas — į slėptuves ir užkalė lentomis. Tačiau naktį vis tiek pabusdavo nuo įtartino triukšmo, primenančio žmogaus žingsnius, arba iš baimės, jog gali kilti gaisras. Širdis smarkiai daužydavosi, trūkdavo kvapo. Pašokdavo iš patalo, neapsirengusi atplėšdavo lentas, ištraukdavo paslėptas skardines dėžutes ir neryžtingai, kamuojama abejonių, drebėdama nuo šalčio ir įvairiausių minčių, nešiojo jas iš vieno kambario į kitą, nesiryždama jų grąžinti į seną vietą ir nesugebėdama surasti naują slėptuvę, dėl kurios būtų tikra. Galiausiai nusikamavusi ir nesuradusi kitos išeities vėl atsiguldavo į lovą su šaltomis skardinėmis dėžutėmis ir neišspręstais rūpesčiais. Tačiau ir tada sunkiai užmigdavo ir prastai miegodavo. Įsitikinusi, kad vagių ar gaisro pavojaus nėra, vis tiek neturėjo ramybės, nes dieną ir naktį jautė, kaip krenta tas nelaimingas dinaras, kaip žūsta vertybiniai popieriai, o baimė didėja ir plečiasi į visas šalis kaip prakeikimas.

Taip ji kamavosi ištisus mėnesius. Tačiau stipri valia ir atkaklios pastangos viską įveikė. Per tas nemigos valandas ir visokius būgštavimus Panelė nusprendė imtis

kai kurių žygių. Sukandusi dantis ji pradėjo "juodojoje rinkoje" po truputį supirkinėti po penkiolika ir septyniolika dinarų šveicariškus frankus. Tokiu būdu didžiulius dinarų paketus pakeitė į kelias dešimtis mėlynų šveicariškų tūkstantinių ir rausvų penkiasdešimtinių. Tie frankai daug vietos neužėmė ir jau po dviejų mėnesių galėjo parduoti juos po dvidešimt ir po dvidešimt keturis dinarus. Tačiau apie tai ji negalvojo. Laikė juos naujoje slėptuvėje, kuri, bent kol kas, atrodė saugi. Čia jie, susimaišę su kitų pinigų krūvelėmis ir įvairiomis brangenybėmis, sudarė gerai pažįstamą ir mielą, visada naują reginį, kuriuo Panelė dažnai ir ilgai gėrėdavosi įvairiu paros laiku: dieną ir naktį, elektros ir dienos šviesoje ar ramiai degant žvakei.

Čia guli vaizdingai išsimėčiusios šveicariškos tūkstantinės šalia baltų kaip meilės laiškai penkių ar dešimties svarų banknotų. Už įvairiaspalvių vertybinių popierių spindi auksas, įvairios brangenybės — paveldėtos, nusipirktos arba pasilikusios kaip paskolos užstatas. O visų pirma krinta į akis išsirikiavusios viena paskui kitą keturi šimtai vienuolika amerikietiškų auksinių monetų po dvidešimt dolerių. Visos vienodos: plačios sunkios, kažkokios šiltos ir mėsingos, tartum būtų gyvos, kvėpuotų ir augtų. Tiktai ryškus užrašo ir vaizdo reljefas rodo, jog tai pinigai, negyvas metalas. Vienoje pusėje didelė Laisvės deivė, viršuje užrašyta: *Liberty*[1], o kitoje — Amerikos herbas su smulkiu, bet aiškiu užrašu *Ex pluribus unum*[2]. Reginys niekada nesikeičia, bet juo galima gėrėtis ištisomis valandomis, dienomis, metais, kaip nuostabia knyga, kuri niekada nesibaigia ir nesensta. Augaloti amerikiečiai,

---

[1] Laisvė (angl.).

[2] Iš daugelio vienas (lot.).

išsirikiavę vora,— auksinė kariuomenė žygiuoja per rausvas, baltas, melsvas brangenybių ir banknotų aukštumas ir lygumas. Sykiu žingsniuoja tariamai (tik tariamai) pakrikę turkų ir vengrų dukatai. Jie patamsėję nuo senumo ir tokie lengvi bei ploni, jog marmuro plokštėje šiugžda tarsi sausi lapai, o ne žvanga kaip metalas; kraštai netaisyklingi, nelygūs. Juos per daugelį metų tikrino, kramtė nepasotinami žydų, krikščioniškųjų ir nekrikščioniškųjų Balkanų ir visos Osmanų imperijos pinigų keitėjai.

Visi tie turkiški dukatai (Panelė gerai prisimena) pirkti kritiškaisiais 1908, 1912 ir 1913 metais, pirkti neįtikėtinai pigiai iš įvairių musulmonų ponaičių ir švaistūnų arba pirklių našlių, kurios greitai apsiverkia, bet lygiai taip pat greitai atsuka jums nugarą, trinkteli duris ir sugadina visą biznį. Nėra dėkingesnio dalyko kaip daryti sandėrius su tokios grupės žmonėmis. Jų panieka skaičiavimui ir derėjimuisi tokia pat didelė, kaip ir pinigų poreikis. Genami šio poreikio ir varžomi nesuprantamos, bet didžiulės vidinės gėdos ir daugelio kitų aplinkybių, jie tampa lengvu ir turtingu grobiu biznieriui, kuris moka juos permatyti, suprasti ir sumaniai išnaudoti. Žvilgtelėjusi į turkiškus dukatus Panelė neaiškiai prisimena tuos išdidžius, bet bukus vyrus ir kaip lengvai iš jų pasipelnė. Tokiomis valandėlėmis dažnai atsitinka, kad jai staiga atgyja ir ima plakti anoji nuostabi "antroji širdis", bet ne karštai ir išdidžiai kaip kadaise didžiulio triumfo akimirkomis, o tykiai, vos girdimai, kaip ankstesniojo plakimo aidas.

Abi dukatų virtines lydi napolendorų šimtinė — smulkios, švitrios prancūziškos aukso monetos su šviesiu ir ryškiu gaidžio atvaizdu. Jos tarsi apsauginis raitelių būrys. Jų gražus pavadinimas ir malonus skambesys — gali klausytis ir klausytis be galo.

Tai nepaprastas reginys, kuriuo Panelė mėgaujasi kiekvieną dieną, tai jos "langas į pasaulį", jos draugija ir lektūra, jos tikėjimas ir šeima, jos maistas ir pramogos. Po kiekvieno apžiūrėjimo ir perskaičiavimo šis reginys atrodo kitaip. Panelė ir pati nežino, ar yra daugiau, gražiau ir tvirčiau tai, ką jis duoda, ar tai, ką žada. Tai jos gyvenimo pagrindas, prasmė ir tikslas.

Šalia šių turtų gyvena Panelė. Ji rami, tačiau budri kaip gyvatė. Nieko neįsileidžia į namus, užsirakina dar prieš sutemstant. Ji du tris kartus apsidraudė, viską numatė. Tiesa, nesibaigia rūpesčiai dėl akcijų. Iš jų gyvena. Pajamos iš kuponų — skurdžios, bet taupymas kompensuoja visus nuostolius ir ten, kur visi išduoda. Tik taupymas ir beliko po visų tų permainų, ji gali taip gyventi iki paskutinio atodūsio ir dar šį tą iš jo išplėšti ir sutaupyti.

Taip gyvena Panelė ir dabar, 1935 metų žiemos mėnesiais, kai ties visais vertybiniais popieriais pakibo klaustukas ir ką nors numatyti iš anksto neįmanoma. Iš tiesų tai ne gyvenimas, bet ištisas taupymas. Didžiulė, keista ir pražūtinga taupymo dykuma, kurioje žmogus prapuola kaip smėlio grūdelis ir kurioje neegzistuoja ir negali niekas egzistuoti.

Seniai nebelanko sapnai apie milijoną, po kurių dar rytojaus dieną visa švytėdavo ir virpėdavo iš susijaudinimo. (Iš tikrųjų savo biznio klestėjimo metais ji turėjo milijoną, bet kronomis, mažakraujėmis, bebankrutuojančiomis austrų kronomis, o ne tą tikrąjį auksinį, tiek kartų sapnuotą, pirmąjį, kuris veda kitus milijonus.) Ir kapas Sarajeve nešvyti kaip kadaise. Jis nebylus ir šaltas, juo labiau kad taip toli. Panelė nieko, kas buvo, neužmiršo, bet dabar ji niekam nepavaldi. Prisimena įžadus, duotus prie mirštančio tėvo, bet tie įžadai dabar jai atrodo kaip senas, beprasmiškas ir kvailas vaikystės laikų žaidimas. Su jais

ar be jų jos gyvenimas būtų toks, koks buvo iš pat pradžių. Tikrovė pralenkė juos ir paliko. Viskas gyvenime kitaip, sunkiau ir sudėtingiau, negu nujautė jos tėvas ir galvojo ji pati pakilios jaunystės metais. Jos ryšiai ir su mirusiais, ir su gyvaisiais vis silpnėja. Motinos kapą aplanko kartą per metus Vėlinių dieną. Mieste su niekuo nebendrauja. Žmonės jai nereikalingi; praeina pro ją, gimsta, auga ir miršta, bet tik kaip vienas iš nuostolių ar naudų, gerų ar pavojingų jos taupymo veiksnių; kitaip ji nesuvokia jų egzistavimo ir neturi su jais nieko bendro. Ir laikas jai neegzistuoja; egzistuoja tik mokėjimo ir atsiskaitymo terminai. Ateities nėra, praeitis užkasta. Retkarčiais prisimena dėdę Vladą ir vaikystę. Tada prisiminimų kamuolys pradeda vyniotis; atgyja, kaip ir šį vakarą, ir kiti žmonės bei įvykiai, apie kuriuos per daugelį metų nepagalvodavo. Tačiau tai trunka tik keletą minučių, tiek, kiek užtrunka tasai prietemų metas tarp dienos ir nakties, kai nieko kito negali daryti — netgi siūlo į adatą įverti, o šviesą degti dar anksti. Šiandien tos minutės šiek tiek užsitęsė, prieš akis prabėgo visas gyvenimas su visais nutikimais, žmonėmis ir darbais. Tačiau visa tai jai neturi reikšmės, iš esmės neegzistuoja, tarsi nė nebūtų buvę. Taip, visa tai...

Panelė krūptelėjo ir atsitokėjo. Kaimynystėje kažkur triukšmingai nuleido medines žaliuzes ant langų ir nutraukė jos prisiminimų giją. Ji padėjo į šalį kojinę, pasitrynė sužvarbusias rankas ir staiga pasitraukė nuo lango. Kambaryje buvo visiškai tamsu. Turėjo būti vėlus metas. Sustingusi nuo šalčio ji svarstė, ar pirma uždegti šviesą ir po to užkurti ugnį, ar atvirkščiai. Valandėlę stovėjo šitaip neapsispręsdama vidury kambario. O paskui su laiminga šypsena veide nusprendė kuriam laikui atidėti abu šiuos darbus ir tuo tarpu patikrino, ar gerai užrakintos visos durys.

Ji ėjo netvirtai, vis dar paskendusi prisiminimuose, kurie šį vakarą kaip niekada užplūdo ją. Visiškoje tamsoje, mieloje tamsoje, kuri prilygsta taupymui, vadinasi, ir pinigams, išėjo į prieškambarį, įprastais judesiais apčiuopdama pažįstamus daiktus, bet dar nepriėjusi laukujų durų ištiesta ranka kažką užgriebė. Ji veriamai suklykė, net pati išsigando to klyksmo. Nustėro iš siaubo, tačiau sukaupusi jėgų truputį atsitraukė. Netikėtai palietusi drėgną storą gelumbę, dar pasinėrusi į prisiminimus ir išsiblaškiusi pagalvojo, jog kažkas įėjęs iš lauko. Norėjo dar surikti, šauktis pagalbos, bet negalėjo atgauti žado. Ėmė staigiai daužytis širdis. Pajuto, kaip su sykiu viduje pasidarė tuščia ir pradėjo varstyti šalti diegliai. Jos nepaliko baisi mintis, kad čia tamsoje stovi kažkas nematomas ir nepažįstamas, tasai, kuris visą gyvenimą tykoja tokių kaip ji, kuris anksčiau ar vėliau ateina pinigų. Šimtus kartų ji šitaip buvo tamsoje sukrėsta minties apie jį ir šimtus kartų toji baimė pasirodė bereikalinga. Šį kartą, regis, jis iš tikrųjų atėjo ir stovi čia, vidury prieškambario, drėgnu apsiaustu, kiekvieną akimirką pasiryžęs pradėti savo plėšikišką darbą. Tačiau dabar ji kaip tik ir nežino, ką daryti, kaip gintis ir apginti savo turtą. Trumpą kaip žaibas akimirką ji bando prisiminti, ką reikėtų daryti, bet neįstengia. O juk gerai žino, jog visada bijojo vagių ir plėšikų, daugybę kartų naktimis pabusdavo nuo įtartino garso ar keisto šešėlio, o paskui ilgai galvodavo, ką darytų, jeigu kas nors, nepaisydamas visų jos užraktų, įsibrautų į namus ir užpultų ją. Kiek prisimena, ji viską darė, kad padėtų pinigus į saugią vietą, gerai paslėptų ir pėdsakų nepaliktų. Visą gyvenimą apie nieką kitą negalvojo ir nedarė, vien rūpinosi atsargumo priemonėmis. Tą ji atsimena. Tačiau tai, kas vyksta šią akimirką, yra taip netikėta, baisu ir nauja, tarsi niekada nebūtų bijojusi

ir jautusi, jog tai gali atsitikti, ir nieko nedariusi, kad apsisaugotų. Jai atrodo, kad ligi šiol gyveno neprotingai, lengvabūdiškai ir nerūpestingai, nenumatydama pavojų ir nieko nedarydama, kad jų išvengtų, ir štai dabar žūsta ir pinigai, ir gyvybė, kvailai, apgailėtinai, beprasmiškai, vien dėl jos nerūpestingumo ir aplaidumo.

Dabar, jai atrodo, žinotų, kaip taupyti, saugoti, slėpti ir ginti savo turtą, bet jau vėlu. Priešais ją stovi niekingas plėšikas, tamsoje, šiapus durų. Viskas baigta. Ji tik laukia, kada pasigirs nepažįstamas balsas: "Duok šen pinigus!", ir žudiko su drėgnu apsiaustu mirtino smūgio. Bet nieko neišgirdo ir nepajuto. Neįveikiama jėga kaskart vis stipriau ją smaugė jos pačios širdis. Užgulė ausis, iššokusios iš orbitos akys nieko nematė, sustingo prasivėrusios lūpos.

Griūdama į priekį dar užsimojo ištiestomis rankomis tartum plaukdama ir nuvertė pastovą, ant kurio kabojo jos pačios žieminis apsiaustas — storos gelumbės ir dar labai drėgnas.

Gulėdama ant žemės ji mėšlungiškai, iš paskutiniųjų plėšo vilnonę palaidinę ant krūtinės, beviltiškai mėgindama palengvinti sustojusį kvėpavimą. Ak, kad nors truputį oro, nors vienam įkvėpimui, ir viską galima būtų išgelbėti — ir gyvybę, ir pinigus, ir visą turtą. Auksą atiduotų už vieną įkvėpimą. Tačiau įkvėpti neįmanoma. Mėšlungis traukia kelius, pakaušis plyšta nuo skausmo. Kraujas sustingo, pasidarė kaip švinas. Oro nebėra. Judesiai silpnėja, kol pagaliau visai liaujasi. Tik kimus kriokimas dar valandėlę rodo žūtbūtinės kovos ženklus. Paskui ir jis nutyla. Kūnas pasiduoda, nurimsta ir lieka gulėti išsitiesęs tamsoje ir tyloje.

Tai buvo apkūnus vyras, didelių rudų akių ir stipraus nusipenėjusio sprando. Jis tiesiog duso savo juodame mundure. Nuo jo trenkė karininkų muilu ir konjaku. Dešinėje rankoje laikė naujas geltonas elnio odos pirštines. Kalbėjo vokiškai. Pradėjo su alkoholikams būdingu tariamu pasitikėjimu savimi:

— Man reikia pinigų, panele. Didelės sumos. Norėčiau žinoti, kokios jūsų sąlygos. Dviejų tūkstančių kronų trims mėnesiams. Manau, jog mano garantijos jus patenkins.

ISBN 9986-20-009-1